

54 J. Romano

Od dubrovačkih Jevreja, u revolucionarni radnički pokret, do rata, bio je uključen samo Viktor Hajon, krojački radnik, koji je 1941. izabran za člana MK KPJ Dubrovnik.¹⁶²

Iz napred iznetog vidi se, da je na svim teritorijama Jugoslavije, između dva svetska rata bio uključen, veći ili manji broj Jevreja u napredni i revolucionarni radnički pokret. Broj uključenih u pokret zavisio je prvenstveno od socijalne strukture Jevreja i stepena uticaja Komunističke partije na njihovu ideološku preorijentaciju.

KAPITULACIJA JUGOSLAVIJE I STRADANJE JUGOSLOVENSKIH JEVREJA

Jugoslavija i Grčka su bile poslednje države u Evropi koje je Treći Rajh okupirao pre napada na SSSR. Jugoslavija je predstavljala značajnu stratešku teritoriju pri ostvarenju agresivnih planova Trećeg Rajha, za pohod ka Istoku. Borbu za tu stratešku teritoriju otpočeo je Treći Rajh sredinom 30-tih godina, primenom ekonomskih i političkih pritisaka, najpre na vladu Milana Stojadinovića, a zatim na vladu Cvetković-Maček. Treći Rajh je uspeo postepeno da izdvoji Jugoslaviju iz saveza sa zapadnim demokratskim državama i Male antante, i tako izolovanu, prisili na potpisivanje ugovora o ulasku u pakt »sila osovine«, odnosno Trojni pakt. Potpisivanje je izvršila 25. marta 1941. u Beču, reakcionarna vlada Cvetković-Maček, protivno volji jugoslovenskih naroda. Odgovor slobodoljubivih jugoslovenskih naroda bio je puč, 27. marta 1941. po direktivama KPJ i usledilo je svrgavanje vlade Cvetković-Maček. Puč je predstavljao najteži udar koji je Hitler doživeo od dolaska na vlast u Nemačkoj. Stoga je doneo odluku, odmah po izbijanju puča, o napadu na Jugoslaviju, iako novoformirana vlada na čelu sa generalom Simovićem nije bila otkazala ugovor.

Izrađen je plan napada Trećeg Rajha na Jugoslaviju pod šifrom »Poduhvat 25«, za koji su bile predviđene vrlo velike oružane snage Trećeg Rajha i Italije, kao i snage Mađarske i Bugarske. Za odbranu od tako velike sile, Jugoslavija nije bila spremna ni vojnički, ni politički. Uzrok treba tražiti u slabostima versajskog sistema, postepenom slabljenju svih faktora međunarodne bezbednosti u Društvu naroda, politici popuštanja zapadnih sila agresivnim zahtevima Hitlera, kao i u mnogobrojnim društvenim protivurečnostima sa kojima je bila Jugoslavija bremenita od početka njenog postojanja. U takvim uslovima, iako su jugoslovenski narodi bili za borbu protiv okupatora, kapitulacija Jugoslavije je bila neminovna. Brzoj kapitulaciji Jugoslavije pridoneli su i brojni profašistički elementi, koji su se uvukli u vrhove upravnog i vojnog aparata, razne fašističke organizacije u zemiji (ustaška, ljotićevska, Hodžerina), kao i organizacije domaćih Nemaca-folksdojčera.

¹⁶² D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb 1959, str. 455.

Kapitulacija Jugoslavije potpisana je 17. aprila 1941. godine. Međutim, pre nego je došlo do potpisivanja kapitulacije, Hitler je 12. aprila 1941. doneo odluku o rasparčavanju Jugoslavije dodelom pojedinih teritorija učesnicima, koji su u zajednici sa oružanim snagama Trećeg Rajha izvršili agresiju na Jugoslaviju. Ciljevi rasparčavanja su bili: likvidacija Jugoslavije kao države i u budućnosti, kao i onemogućavanje stvaranja jedinstvenog otpora jugoslovenskih naroda protiv okupatora. Odluka o rasparčavanju Jugoslavije nosila je naziv »Privremene smernice«. Tom odlukom je bilo predviđeno rasparčavanje Jugoslavije na sledeći način:

- slovenačko područje Donja Štajerska, Gorenjsko i deo Koruške pripojeni su Trećem Rajhu;
- Srbija u granicama koje je imala 1912. godine, tj. pre kumanovske bitke, ostala je pod nemačkom okupacionom upravom, odnosno pod upravom nemačkog zapovednika za Srbiju. Međutim, gnjilanski srez, kao i pirotski, vranjski i zaječarski okrug pripojeni su Bugarskoj;
- Banat je ostao pod nemačkom okupacionom vojnom upravom, koja je bila jedinstvena za Srbiju i Banat. Predstavnik nemačke okupacione vlasti u Banatu bila je krajskomandatura, koja je imala sedište u Petrogradu (Zrenjanin);
- Bačka, Baranja, Međumurje i Prekomurje bili su od 16. decembra 1941. pod mađarskom okupacijom, kada su prisajedinjeni Mađarskoj;
- teritorije Hrvatske, Slavonije, Srema i Bosne i Hercegovine ušle su u sastav novostvorene kvislinške države, tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH). U NDH je postavljen nemački opunomoćeni general kao vojni savetnik i veza između nemačkih oružanih snaga i oružanih snaga NDH;
- teritorija Makedonije (sem njenog zapadnog dela koji je okupirala Italija i prisajedinila Velikoj Albaniji), kao i pre pomenuti istočni delovi Srbije, pripojeni su Bugarskoj;
- teritorija Notranjsko, Dolenjsko sa Ljubljanom (»Ljubljanska provincija«), Sušak sa zaleđem i ostrvima Hrvatskog primorja, sem ostrva Paga (»Riječka provincija«), Dalmacija od Splita do Novigrada sa zaleđem do Zrmanje i dalmatinska ostrva, sem Brača i Hvara (»Splitska provincija«), kao i šire područje Boke Kotorske (»Bokokotorska provincija«) pripojeni su Italiji. Sve te provincije bile su pod zajedničkom upravom tzv. Guvernerat Dalmacije. Navedene teritorije, koje su prisajedinjene Italiji, činile su tzv. »Zonu I« u kojoj je Italija imala svu vojnu i civilnu upravu;
- teritorija Hrvatskog primorja s ostrvima Pagom, Braćom i Hvarom, kao i deo teritorije iza »Zone I« (granična linija: Vinica – Plitvički Leskovac – Plješevica

56 J. Romano

– Šator planina – Malova – Prenj – Troglav) bili su u sastavu NDH i nosile naziv »Zona II«. U toj Zoni Italija je imala vojnu upravu, a NDH civilnu;

– teritorija Kosova i Metohije (sem Trepće, zvečanskog, lapskog i vučitrnskog sreza, koji su bili pod nemačkom okupacionom vojnom upravom) okupirana je od Italijana i prisajedinjena Velikoj Albaniji. Deo gnjilanskog sreza, Kačanik i Vitina okupirali su Bugari. Tako su na teritoriji Kosova i Metohije postojale tri zone: nemačka, italijanska i bugarska;

– teritorija Crne Gore pripojena je Italiji. Neposredno po ulasku italijanskih oružanih snaga u Crnu Goru, Italija je obrazovala Visoki civilni komesarijat, a za visokog komesara je postavila Serafina Macolinia (Mazzolini). On je od kolaboracionista formirao tzv. »Savjetodavno vijeće za Crnu Goru« (Konzulta). Macolini je sa bivšim federalistima održao sastanak 12. jula 1941. na kojem je odlučeno, da se Crna Gora proglasi za »samostalnu kraljevinu« s tim, da Italija imenuje kraljevskog namesnika. Međutim, do realizacije te odluke nije došlo, jer je sledećeg dana, tj. 13. jula 1941. godine izbio opštenarodni ustanak u Crnoj Gori, predvođen Komunističkom partijom. Stoga je Rim ukinuo Visoki civilni komesarijat i povratio okupacioni status, poverivši svu vlast generalu Pircio Birolu-u (Pirzio Birolli). U vezi s tim, obrazovan je Guvernerat Crne Gore.¹⁶³

Navedena podela Jugoslavije i status pojedinih teritorija ostao je, uglavnom, do kapitulacije Italije.

Sredinom maja 1941. godine postignut je sporazum između Hitlera i Musolinija o međusobnoj podeli interesnih sfera na teritoriji Jugoslavije. Linija razgraničenja interesnih sfera bila je: Vrh – Lučno – Ježiče – Litija – Crklje – Samobor – Petrinja – Glina – Bosanski Novi – Sanski Most – Mrkonjić-Grad – Donji Vakuf – Sarajevo – Ustiprača – Priboj – Novi Pazar – Orlova čuka – Šar planina – Tetovo – Ohridsko jezero – Prespansko jezero. Teritorija istočno od te demarkacione linije potpala je pod interesnu sferu Trećeg Rajha, a zapadno pod interesnu sferu Italije.

U cilju onemogućavanja stvaranja jedinstvene Jugoslavije u budućnosti, Treći Rajh je na njenoj teritoriji stvorio (pored teritorija koje su bile pripojene pojedinim okupatorima) i nekoliko kvislinških tvorevina: NDH, Komesarsku vladu u Srbiji, Konzultu u Ljubljanskoj pokrajini, Privremeni administrativni komitet u Crnoj Gori i Nacionalističku špitarsku upravu na Kosmetu i delu Makedonije.¹⁶⁴

Kapitulacijom Jugoslavije bila je zapečaćena sudbina jugoslovenskih Jevreja. Na svim njenim teritorijama bio je primenjen genocid, kakav u istoriji nije zabeležen. Međutim, u vezi sa primenom genocida protiv Jevreja, postojale su izvesne spe-

¹⁶³ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, str. 291.
Culinović F., Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970, str. 34–85.
Vojna enciklopedija, tom 6, Beograd 1964, str. 470–471.

¹⁶⁴ M. Peršen, Ustaški logori, Zagreb 1966.

cificnosti u pojedinim pokrajinama zavisno od toga, kome su bile pripojene neposredno po kapitulaciji Jugoslavije. To je bio i razlog što genocid nije primenjen istovremeno na svim teritorijama Jugoslavije. Ali, jedno je nepobitno: inicijator, organizator i sprovodilac protivjevrejskih mera kao i genocida u svim pokrajinama jugoslavije bio je Treći Rajh, uz učešće ostalih satelita koji su aprila 1941. sadejstvovali u napadu na Jugoslaviju. Jedino na teritorijama koje su uključene u sastav Italije (»Zona I«) i teritorijama koje su potpale pod italijansku vojnu upravu (»Zona II«), protivjevrejske mere je organizovala i sprovela fašistička Italija, sem genocida. Međutim, po kapitulaciji Italije, Nemci i ustaše su sprovele genocid i na tim teritorijama.

Organizacija i sprovođenje protivjevrejskih mera i genocida na teritoriji Jugoslavije

»Jevrejsko pitanje« koje se povremeno javljalo u toku poslednjih 2.000 godina i »rešavalo« primenom raznih protivjevrejskih mera, dobilo je u XX veku svoje konačno »rešenje« u zemljama Evrope, koje je okupirao Treći Rajh. To »rešenje« je bilo zasnovano na postavkama rasističko-nacističke ideologije, na primeni najzverskijeg genocida.

Rasistička ideologija rođena u nacističkoj Nemačkoj vrlo brzo je prodirala i u ostale zemlje Evrope, i pre nego su bile okupirane od Trećeg Rajha. Ta ideologija prodrla je i u Jugoslaviju u vreme vlade Milana Stojadinovića, kao i vlade Cvetković-Maček. Navedene vlade dozvolile su slobodno delovanje raznih fašističkih organizacija, kao i nacistički nastrojenih domaćih Nemaca-folksdojčera. Pomenuto je, da je i vlada Cvetković-Maček otpočela sa propisivanjem protivjevrejskih mera 1940. godine, i one su predstavljale uvod u mere koje su okupatori po kapitulaciji Jugoslavije dosledno sproveli.

Po kapitulaciji Jugoslavije pristupilo se u svim njenim teritorijama propisivanju i sprovođenju protivjevrejskih mera od strane okupatora i njihovih saradnika. Te mere su bile identične njerama koje je Treći Rajh sproveo u Nemačkoj, kao i u ostalim evropskim zemljama, koje su bile okupirane pre Jugoslavije. Propisivanjem, odnosno primenom tih mera, bio je pogažen član 46. Haške konvencije iz 1907. godine u kojem stoji: »Čast porodice i njena prava, ljudski život, privatna svojina, kao i verska ubeđenja i obredi moraju se poštovati«.

Kao što je pomenuto, inicijator, organizator i sprovodilac protivjevrejskih mera kao i genocida u Jugoslaviji bio je Treći Rajh, bez obzira kojem okupatoru su pripale pojedine teritorije nakon kapitulacije Jugoslavije. No, postojale su izvesne razlike i specifičnosti u načinu primene i sprovođenju protivjevrejskih mera u pojedinim teritorijama. Sem toga, genocid nije svuda bio primenjen istovremeno. Stoga je potrebno prikazati stradanje Jevreja po pokrajinama.

I Teritorije pod nemačkom vojnom upravom – Srbija, Banat i Sandžak

U navedenim teritorijama Nemci su organizovali poseban vojni i upravni aparat, kao i aparat za »rešenje jevrejskog pitanja«.

1 – Organizacija vojnog i upravnog aparata

Vojnom okupacionom upravom rukovodio je »komandujući general za Srbiju«, koji je bio potčinjen komandantu vojnih snaga »Jug–istok« general-pukovniku Vilhelmu Listu (Wilhelm List), sa sedištem u Solunu. Prvi komandant vojne okupacione uprave u Srbiji bio je general Ferster (Förster), a njega je zamenio početkom juna 1941. general Vilhelm Šreder (Wilhelm Schröder). Nakon njegove pogibije u avionskom udesu krajem jula 1941. postavljen je general Hajnrih Dakelman (Heinrich Dackelmann), a ovoga je zamenio general Paul Bader. Pomoćnik generala Dakelmana bio je Franc Berne (Franz Böhme) zadužen isključivo za uništenje oslobodilačkog otpora u Srbiji.

Vojnom komandantu za Srbiju bila su potčinjena dva štaba: Komandni štab i Upravni štab. Komandni je bio nadležan za poslove vojnog karaktera i njime je upravljao u prvo vreme Grafenhorts (Gravenhorts). Upravni štab je rešavao sva pitanja koja su se odnosila na civilno stanovništvo. Na čelu tog štaba bio je Harold Turner.

Komandni štab rukovodio je raznim vojnim odredima za izvršenje vojno-političkih zadataka, prvenstveno za gušenje oslobodilačkog otpora, primenjujući u tom smislu razne represivne mere. U izvršavanju represivnih mera isticao se 64. policijski bataljon i tzv. »Landeschützen« bataljoni. Upravni štab organizovao je i sprovodio mere za održavanje reda i sigurnosti, kao i mere za ekonomsku eksploataciju okupirane teritorije.

Okupirana teritorija bila je podeljena na 4 vojno-upravne komande (Kreiskommandatur), čija sedišta su bila u Beogradu, Nišu, Šapcu i Smederevu, a ove su bile podeljene na okružne komande (Ortskommandatur). Banat je potpao pod smederevsku feldkomandaturu, s tim što je u Petrovgradu (Zrenjaninu) bilo sedište krajskomandature, koja je nosila naziv »Kreiskommandatur I/823«.

Postojao je i Štab generalnog opunomoćenika za privredu Srbije (Der Generalbevollmächtigte für die Wirtschaft in Serbien), kojim je rukovodio Najhauzen (von Neuhausen). Taj organ je sprovodio sistematsku i maksimalnu ekonomsku eksploataciju i pljačku Srbije. U svim preduzećima postavljeni su komesari, naročito u rudnicima i industrijskim preduzećima.

Posebno je bila organizovana Služba javne sigurnosti i to jedna za civilni a druga za vojni sektor. Za sprovođenje službe javne sigurnosti u civilnom sektoru upu-

ćena je iz Beča posebna operativna grupa tzv. Ajnsactrupe (Einsatztruppe) u kojoj su bile zastupljene sve grane civilne policije. Značajnu ulogu odigrao je Četvrti odeljak – Gestapo (Geheime Staatspolizei), koji je imao za zadatak borbu protiv komunista i drugih naprednih snaga, odnosno protivokupatorskih elemenata. Februara 1942. izvršena je reorganizacija policije u čijem sastavu je predviđena Policija za obezbeđenje poretka (Ordnugspolizei) i Služba sigurnosti (Sicherheitsdienst).

Vojnu obaveštajnu službu predstavljala je posebna organizacija pod nazivom Abwehrstelle u kojoj je postojao sektor za špijunažu, diverzije i kontrašpijunažu. U njenom sastavu je bila i tajna vojna policija (Geheime Feldpolizei).

Početkom maja 1941. Nemci su predali civilnu upravu tzv. Savetu komesarijata za Srbiju, na čijem čelu je stajao Milan Aćimović. Zadaci Komesarijata su bili administrativno-politički i upravno-ekonomski. Prvenstveno je trebalo da deluje u pravcu pacifikacije zemlje i podržavanja vojno-okupatorskog sistema. U stvari, Komesarijat je bio izvršilac naređenja okupatora. To se očito vidi i iz naređenja Harolda Turnera, koje je dostavio Komesarijatu odmah po napadu Trećeg Rajha na SSSR, da se hitno pohapse svi komunisti, bivši španski borci, kao i pripadnici oslobodilačkog pokreta. Sa pojavom oružanih borbi pripadnika oslobodilačkog rata, organi Komesarijata preduzimali su razne represalije prema narodu. S obzirom, da Komesarijat nije uspeo ugušiti oslobodilački pokret, Treći Rajh je aoneo 28. avgusta 1941. odluku o ukidanju Komesarijata i formiranju civilne vlade čiji je predsednik bio general bivše jugoslovenske vojske Milan Nedić, verujući da će civilna vlada sa većim autoritetom uspeti da uguši oružanu borbu naroda. U cilju vođenja borbe protiv ustanika, Nedić je formirao oružane odrede, tzv. nedićevsku vojsku. Pored tih odreda, okupatoru su prišli, u borbi protiv partizana, četnici Koste Pećanca i Draže Mihailovića, kao i tzv. Dobrovoljačka vojska Dimitrija Ljotića. Činjenica je, da su u Nedićevu vladu ušli kolaboracionisti, kao i najreakcionarnija lica predratne srpske buržoazije.

Prvenstveni zadatak Nedićeve vlade bio je organizovanje borbe za uništenje partizana, odnosno »borba protiv komunizma«. Ubrzo se pokazalo, da su sva nastojanja Nedićeve vlade u tom pravcu bila bezuspešna i da je zbog stavljanja u službu okupatora navukla na sebe protest i gnev narodnih masa.⁶⁵

2 – Organizacija upravnog aparata za »rešenje jevrejskog pitanja«

Nemci su došli u Jugoslaviju sa potpuno oformljenom organizacijom i odgovarajućim upravnim aparatom za »rešenje jevrejskog pitanja«.

Sedište te organizacije je bilo u Berlinu, u sastavu Gestapoa. U formaciji Gestapoa u Berlinu postojala je posebna sekcija pod šifrom »IVb-4«, kojom je ruko-

⁶⁵ S. Veg, *Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941–1944.*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sv. 35, Novi Sad 1963, str. 63.
F. Culinović, n.d., str. 398–454.

vodio Adolf Ajhman (Eichmann). U toj sekciji su postojala dva referata: Referat za poslove crkve i Referat za jevrejska pitanja.

Za organizaciju u vezi »rešenja jevrejskog pitanja« u Srbiji i Banatu zaduženi su bili SS-pukovnik dr Vilhelm Fuks (Wilhelm Fux), koji je bio rukovodilac Operativne grupe policije i siužbe bezbednosti za Jugoslaviju, i SS-major Hans Helm, koji je postavljen za šefa Gestapoa za Jugoslaviju sa sedištem u Beogradu. U sastavu Gestapoa u Beogradu postojao je poseban »Referat za jevrejska pitanja« kojim je rukovodio SS-poručnik Fric Štrake (Fritz Strake). Sem toga, u sastavu Uprave grada Beograda postojao je »Odsek za jevrejska pitanja«, koji je imao zadatak da kontroliše sprovođenje protivjevrejskih mera propisanih od Gestapoa. Odsekom je rukovodio Oto Vincet, a pomoćnici su bili Jovan Nikolić (komesar), Ivan Božičević, Miodrag Đorđević, Martinović i Ljubinković.

Od domaćih izdajnika Gestapo je obrazovao »Specijalnu policiju« za suzbijanje »jevrejsko-komunističkih akcija«. Ona je tesno saradivala sa Gestapoom i bila izvršilac njegovih naređenja, a često i inicijator za zajedničke akcije, šef policije bio je Ilija Paranos. U njenom sastavu postojao je 4-ti odsek – »antikomunistički odsek«, a šef tog odseka bio je Božidar Bećarević. Plate za osoblje te policije isplaćivane su iz »fonda za suzbijanje jevrejsko-komunističke akcije«. U taj fond su morali uplatiti beogradski Jevreji, 1,400.000 dinara. Iz tog fonda su isplaćivane i nagrade za uhvaćene ili ubijene komuniste i Jevreje.¹⁶⁶

Za hvatanje skrivenih komunista i Jevreja formiran je maja 1941. godine poseban odred sastavljen isključivo od domaćih Nemaca-folksdojčera. Odred je imao 4 bataljona i korišćen je kao pomoćna policijska služba.¹⁶⁷

Neposredno po ulasku nemačkih operativnih jedinica u Jugoslaviju, iz Berlina su upućene posebne jedinice – »Einsatzgruppe für Jugoslawie«, koje su stavljene pod komandu SS-majora Hansa Helma. Njihov zadatak je bio da nasilno otvaraju jevrejske radnje i domove, pljačkaju imovinu i upućuju u Nemačku.

Od domaćih Nemaca-folksdojčera, Gestapo je obrazovao posebnu vojnu jedinicu – »Bataljon 64«, čiji pripadnici su vršili streljanja komunista, pripadnika NOP-a i Jevreja u Jajincima i u nekim drugim mestima, a kasnije su, kada je oformljen,¹⁶⁸ obezbeđivali logor »Sajmište«.

Odmah po ulasku Nemaca u Beograd bio je zabranjen rad Sefardske i Aškenaske jevrejske veroispovedne opštine, i sva njihova imovina opljačkana. Umesto rasformiranih jevrejskih veroispovednih opština, Gestapo je naredio formiranje Predstavništva jevrejske zajednice (Vertretung der jüdischen Gemeinschaft). Preko tog Predstavništva Gestapo je izdavao naređenja koja su se odnosila isključivo na Jevreje u Beogradu (prijavljivanje za popis Jevreja, određivanje na prisilne rado-

¹⁶⁴ *Beograd u ratu i revoluciji*, Beograd 1971, str. 133.

¹⁶⁵ *Ibid.*, str. 93.

¹⁶⁸ L. Ivanović, *Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941–1942*, *Godišnjak grada Beograda*, XIII, Beograd 1966.

ve, prijavljivanje jevrejske imovine, prikupljanje novca koji je određen kontribucijom, itd.). Predstavništvo se moralo brinuti i o ishrani i smeštaju banatskih Jevreja, koji su dovedeni u Beograd krajem avgusta 1941, kao i o ishrani siromašnih beogradskih Jevreja.

Potpuno identičnu organizaciju za »rešenje jevrejskog pitanja« obrazovao je Gestapo i u Banatu. Za rukovodioca te organizacije postavljen je SS-poručnik Keseler, koji je dozvolio domaćim Nemcima-folksdojčerima primenu zverskih zlostavljanja nad Jevrejima i pljačku njihove imovine.¹⁶⁹

Činjenica je da su folksdojčeri pružili ogromnu pomoć Gestapou u sprovođenju protivjevrejskih mera i pljačke jevrejske imovine, i to ne samo u Srbiji i Banatu, već i u ostalim krajevima Jugoslavije. Po direktivama iz Berlina, oni su otpočeli sa prikupljanjem podataka o Jevrejima nekoliko godina pre napada Nemačke na Jugoslaviju. Zahvaljujući tome, Gestapo je raspolagao sa podacima o brojnom stanju Jevreja u pojedinim mestima, njihovom imovnom stanju, jevrejskim trgovinama i preduzećima, društvenim i verskim organizacijama, jevrejskim bibliotekama, važnijim istorijskim knjigama i dokumentima, vrednim kulturnim i umetničkim predmetima u vlasništvu pojedinih Jevreja itd. Od posebnog značaja za Gestapo su bili podaci o Jevrejima pripadnicima KPJ i SKOJ-a, kao i o njihovim simpatizerima. Na osnovu tih podataka Gestapo je uspeo za vrlo kratko vreme da organizuje i sistematski sprovede planirane protivjevrejske mere – od pljačke jevrejske imovine do fizičkog istrebljenja Jevreja, genocida.¹⁷⁰

3 – Protivjevrejske mere i način njihovog sprovođenja

Protivjevrejske mere koje su Nemci organizovali i sproveli u Srbiji, Banatu i Sandžaku mogu se svrstati u tri grupe:

- a) Mere za ekonomsko uništenje Jevreja uključujući i pljačku, kao i uništenje jevrejskih kulturnih i istorijskih vrednosti;
- b) Mere za psihičko uništenje Jevreja;
- c) Mere za fizičko uništenje Jevreja •– genocid.

Sve te mere bile su unapred detaljno isplanirane, a zatim sistematski sprovedene. Za njihovo sprovođenje bile su oformljene posebne organizacije.

- a) *Mere za ekonomsko uništenje Jevreja, uključujući i pljačku kao i uništenje jevrejskih kulturnih i istorijskih vrednosti*

Ekonomsko uništenje Jevreja bilo je zasnovano na najordinarnijoj i najperfidnijoj pljački, za koju je Treći Rajh obrazovao posebne organizacije, koje su to sprovo-dile.

¹⁶⁹ Ljubica Šijački, S. Šijački, n.d.

¹⁷⁰ Vi. Peršen, n. d. str. 24.

62 J. Romano

Već je pomenuto, da su neposredno iza nemačkih operativnih jedinica ušle u Jugoslaviju posebne vojne jedinice (Einsatzgruppe für Jugoslawien), koje su nasilno otvarale jevrejske radnje i domove i opljačkane robu upućivale u Nemačku.

Sledeći vid pljačke predstavlja zabrana podizanja štednih uloga iz banaka, kao i otvaranje sefova u bankama čiji vlasnici su bili Jevreji. Naređenje o zabrani izdao je Vojni zapovednik za Srbiju početkom maja 1941. godine. Svi štedni uložci kao i depoziti u bankama bili su oduzeti.

Poseban vid pljačke predstavlja kontribucija koja je bila nametnuta beogradskim Jevrejima. Oni su morali da uplate iznos od 12,000.000 dinara za »štetu koja je naneta Nemcima aprilskim ratom, a koji su Jevreji izazvali«. Sem toga, beogradski Jevreji su morali da uplate iznos od 1,400.000 dinara u »Fond za suzbijanje jevrejsko-komunističkih akcija«.

Potrebno je napomenuti i to, da su beogradski Jevreji vođeni četiri meseca na prisilne radove, na kojima su se sami morali brinuti za ishranu.¹⁷¹

U cilju lakšeg sprovođenja sistematske pljačke jevrejske imovine, Vojni zapovednik za Srbiju izdao je 30. maja 1941. Naredbu br. 7, o obaveznoj prijavi jevrejske imovine.¹⁷² Pomenutom naredbom oduzete su Jevrejima radnje u svim mestima Srbije, Banata i Sandžaka. Samo u Beogradu je bilo registrovano, pred drugi svetski rat, 837 jevrejskih radnji. U jevrejskim radnjama postavljeni su komesari, uglavnom, folksdojčeri, koji su naplaćivali ranija potraživanja trgovačkih radnji i prodavali preostalu robu, a novac dostavljali banci »Bankarsko društvo«. Sa tim novcem raspolagao je generalni opunomoćenik za privredu za Srbiju. Karakteristično je, da su komesari postavljeni u jevrejskim radnjama i pre zvaničnih naređenja.

Naredbom br. 8, Vojnog zapovednika za Srbiju od 22. jula 1941, oduzeta je Jevrejima nepokretna imovina, a zakupnina od tih imanja predavana je novoosnovanoj »Komesarskoj upravi za jevrejske nepokretnine«. Komesarska uprava pristupila je prodaji tih imanja. Do septembra 1942. prodato je 133 imanja u iznosu od 147 miliona dinara, dok je stvarna vrednost tih imanja iznosila oko 10 milijardi dinara, imanja su prodavana u bescenje folksdojčerima i kolaboracionistima.¹⁷³

Imanja koja do tog vremena nisu bila prodana, predata su naredbom Vojnog zapovednika za Srbiju od 28. avgusta 1942. Srpskoj vladi s tim, da dobijenim novcem od prodaje isplati Trećem Rajhu i folksdojčerima ratnu odštetu za »štete koje su pretrpeli u aprilskom ratu«. Međutim, iznos koji je dobijen prodajom tih preostalih imanja nije mogao da podmiri određenu visinu ratne odštete, pa je morala Nedićeva vlada da doda još 360 miliona dinara.

¹⁷¹ L. Ivanović, *Jevrejsko pitanje u Beogradu za vreme okupacije, Beograd u ratu i revoluciji*, Beograd 1971, str. 189.

¹⁷² List naredaba Vojnog zapovednika za Srbiju broj 7 od 30. V 1941.

¹⁷³ List naredaba Vojnog zapovednika za Srbiju broj 8 od 22. VII 1941.

Potpuna pljačka jevrejske imovine u Beogradu izvršena je decembra 1941. godine, nakon odvođenja žena i dece u logor »Sajmište« (do tog vremena svi muškarci su bili odvedeni u logore smrti i pobijeni). Naredbom šefa Policije bezbednosti broj 190 od 11. XII 1941. morali su Jevreji (žene i deca) da se prijave 12. XII 1941. Specijalnoj policiji, u ulici Džordža Vašingtona 21, i da sa sobom ponesu ključeve od stana. Po predaji ključeva odvođeni su kamionima u logor »Sajmište«. Odmah se pristupilo pljački jevrejskih stanova od strane Nemaca i folksdojčera. Stvari koje nisu bile opljačkane prikupljene su u prostorijama sinagoge »Bet Israel« i hotela »Imperial« i izložene prodaji za račun Trećeg Rajha.¹⁷⁴

I u ostalim mestima u Srbiji izvršena je potpuna pljačka jevrejske imovine, po odvođenju Jevreja u logore smrti. U Nišu je to izvršeno februara 1942. godine, nakon odvođenja žena i dece u logor »Sajmište« (muškarci su već bili pobijeni na Bubnju kod Niša).

Neposredno po ulasku nemačkih jedinica u Banat, pristupilo se pljački jevrejske imovine, u čemu su učestvovali pripadnici nemačkih vojnih jedinica i folksdojčeri. Već 15. aprila 1941, izdao je komandant Petrovgrada, potpukovnik Wagner, naredbu o zatvaranju jevrejskih radnji i stavljanju na njima natpis »Jevrejska radnja«, kako bi se lakše sprovela pljačka. Sledila je naredba od 24. aprila 1941. o obaveznoj predaji novca, nakita i drugih vrednosti, koje su Jevreji dali na čuvanje drugim licima. Krajem aprila te godine, postavljeni su u svim jevrejskim radnjama komesari, obično folksdojčeri. U cilju sprovođenja neometane pljačke jevrejskih radnji 1 stanova, Nemci bi prethodno vlasnike odvodili u zatvor, gde su ostajali dok pljačka nije sprovedena.

Potpuna pljačka pokretne i nepokretne jevrejske imovine u Banatu, izvršena je krajem avgusta 1941, nakon odvođenja banatskih Jevreja u logore u Beograd. U svim mestima u Banatu, u kojima su živeli Jevreji, obrazovane su posebne organizacije – »Judesamt« i »Wirtschaftsamt«, koje su vršile prodaju jevrejske imovine. I pored toga što se sve prodavalo u besćenje pripadnicima nemačkih jedinica i folksdojčerima, od prodate imovine banatskih Jevreja prikupljeno je 186 miliona dinara.¹⁷⁵

Pljačku jevrejske imovine u Novom Pazaru izvršili su Nemci juna 1941. godine. Radnje sa preostalom robom predali su komesarima (muslimani kolaboracionisti), koji su novac za prodatu robu predavali Ortskommandanturi. Pljačka jevrejskih stanova izvršena je marta 1942. nakon odvođenja Jevreja u logore smrti.¹⁷⁶

U cilju pljačke jevrejske imovine, Gestapo se služio i perfidnim obmanama. Jedna od tih, koja je masovno primenjivana, ogleda se u hapšenju imućnijih Jevreja i

Novo Vreme od 11. XII 1941.

¹⁷⁵ B. Ivković, *Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941–1944, Tokovi revolucije I*, Beograd 1967, str. 373.

¹⁷⁴ E. Mušović, *Nešto o novopazarskim Jevrejima i njihovoj sudbini u drugom svetskom ratu, Jevrejski almanah 1965–1966*, str. 152.

slanju agenata porodicama uhapšenih, zahtevajući određene novčane iznose, da bi uhapšeni bili oslobođeni. Nakon isplate traženog iznosa, uhapšeni su puštani na slobodu, a ubrzo zatim odvođeni u logore smrti. U Šapcu je Ortskommandatura tražila od šabačkih Jevreja 500.000 dinara, obećavši da neće biti odvedeni u logor. Pošto je iznos isplaćen, Jevreji su internirani u logor kod Šapca, a zatim pobijeni.¹⁷⁷

Isti sistem pljačke primenjen je i u Banatu. Neposredno po ulasku Nemaca u Banat, pohapšena je grupa bogatijih Jevreja u Petrovgradu s tim, da će biti oslobođeni po uplati 20 miliona dinara. Nakon uplate odvedeni su posle kraćeg vremena u logore smrti.¹⁷⁸

Najbestidnija pljačka vršena je prilikom dovođenja Jevreja u logore: oduzimana im je odeća i obuća, prstenje, novac, satovi, i dr. Pljačkali su i mrtve: posle pogubljenja vađeni su zlatni zubi iz vilica, a ženama su šišali kosu, ukoliko to nije izvršeno po njihovom dovođenju u logor.

Pomenuto je da su folksdojčeri pristupili nekoliko godina pre početka drugog svet-skog rata sistematskom prikupljanju podataka o broju Jevreja u pojedinim mestima Jugoslavije, jevrejskim radnjama i preduzećima, društvenim organizacijama, bibliotekama, vrednim istorijskim dokumentima, hramovima, i dr. Na osnovu tih podataka Nemci su sproveli pljačku i odnošenje u Nemačku predmeta od neprocenjive istorijske vrednosti. Iz sarajevske i dubrovačke jevrejske opštine odneli su istorijske anale tih opština nazvani »Pinkas«, koji su vođeni kroz nekoliko stotina godina i koji ni do danas nisu pronađeni.

Nemci se nisu zadovoljili samo pljačkom. Sve ono što su smatrali da za njih nema vrednosti vandalski su uništavali. Najpre su se okomili na jevrejske hramove i veliki broj porušili ili demolirali u čemu su učestvovali i folksdojčeri, kao i domaći izdajnici. Hramovi su porušeni u: Beogradu, Petrovgradu, Novom Kneževcu, Padeju, Potisko sv. Nikoli, Banatskom Arandeiovcu, Pančevu, Beloj Crkvi, Novom Bečeju, Kikindi, Nišu, i dr. Jevrejski hram u Šapcu prodali su jednom privatniku, koji ga je koristio kao magacin. Ni jevrejska groblja nisu ostala pošteđena: nadgrobnni spomenici su ili prodati ili porazbijani.

Vrednost opljačkane i uništene jevrejske imovine na teritoriji Srbije, Banata i Sandžaka nije moguće ni približno utvrditi.

b) *Mere za psihičko uništenje Jevreja*

Sadistički se izživljavajući, Nemci su primenjivali razne mere protiv Jevreja u cilju psihičkog slamanja pre sprovođenja njihovog fizičkog uništenja. Te mere su se

¹⁷⁷ S. Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 137.

¹⁷⁸ S. Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja za vreme drugog svetskog rata*, *Jevrejski almanah 1959–1960*, str. 129.

ogledale počev od negiranja ljudskog dostojanstva i svih građanskih prava, pa do pojedinačnih i grupnih streljanja. Neke od tih mera su bile:

Obeležavanje Jevreja žutom trakom. – Naređenje o obaveznom nošenju žute trake, na kojoj je pisalo »Jude« ili je bila utisnuta šestokraka zvezda, izdao je 16. aprila 1941. Wilhelm Fuks, rukovodilac Operativne grupe policije i službe bezbednosti. Obeležavanjem Jevreja žutom trakom, Nemci su hteli javno da ih žigošu kao pripadnike »niže rase«, da lakše kontrolišu njihovo kretanje, kao i da pri susretu s njima mogu primeniti razne metode ponižavanja i zlostavljanja. Neshvatljivo je koliko su Nemci i folksdojčeri uživali u zlostavljanju i ponižavanju Jevreja na javnim mestima: premlaćivali su ih pri susretima na ulici, uprezali u kola, organizovali posebne »priredbe za uveseljavanje«, itd. Na tim »priredbama« prisiljavali su Jevreje da nagi plešu, preskaču jedni druge, pevaju, gutaju pikavce i pepeo kao »dijetalnu hranu«, itd. Pripadnici organizacija folksdojčera u Beogradu {Deutsche Mannschaft) u zajednici sa ljotičevcima, hvatali su na ulici Jevreje (to su bila mahom starija lica, jer mlađa su se nalazila na prisilnim radovima) i odvodili ih u Dom sv. Save ili u Osnovnu školu na Dorćolu, gde su ih zverski zlostavljali, nazivajući to »rekreacijom«. U Šapcu su terali Jevreje da u trku prevale po nekoliko kilometara, a oni koji su zaostajali zbog iznemoglosti bili su premlaćivani a bilo je i ubistava.

Negiranja svih prava građana i sloboda. – Naredbom Vojnog zapovednika za Srbiju od 30. maja 1941. godine, Jevreji su stavljeni van postojećih zakona, odnosno stavljeni su pod specijalne nacističke i rasističke propise. Tom naredbom bila su oduzeta Jevrejima sva građanska prava: zabrana napuštanja mesta stanovanja, katišćenje javnih prevoznih sredstava, posećivanje javnih lokala i priredaba, kretanje određenim ulicama, napuštanje stana u vreme policijskog časa za Jevreje, obavljanje lekarske, veterinarske, apotekarske i advokatske prakse. Sem toga, svi Jevreji su bili otpušteni iz državne i drugih službi.¹⁷⁹

Za Jevreje su bile propisane posebne lične karte (bele) naredbom Vojnog zapovednika za Srbiju od 29. jula 1941.¹⁸⁰

Zabrana lečenja Jevreja u javnim zdravstvenim ustanovama. – Počev od maja 1941. Jevreji se nisu mogli lečiti u postojećim zdravstvenim ustanovama u Beogradu, pa je naređeno da obrazuju sopstvenu »Jevrejsku zdravstvenu službu«. U sastavu te službe mogli su raditi isključivo jevrejski zdravstveni radnici. Jevreji su morali vlastitim sredstvima da opreme te zdravstvene ustanove i nabavljaju iekove, odnosno da snose troškove lečenja. U novoformirane jevrejske zdravstvene ustanove Nemci su izneada upadali i odnosili opremu i lekove, pa su morale biti ponovo opremljene.

U prvo vreme bilo je u sastavu »Jevrejske zdravstvene službe« oko 75 lekara, 6 apotekara, 1 drogerista i veterinar, 24 studenata medicine i 26 bolničarki (to nisu

¹⁷⁹ Lis.t naredaba Vojnog zapovednika za Srbiju broj 8, od 30. V 1941.
¹⁸⁰ *Novo Vreme*. broj 73, od 29. VI i 1941.

bile profesionalne bolničarke). Kasnije je došlo do povećanja broja lekara, jer oni koji su bili uključeni u rad te službe oslobođani su od prisilnog rada.

»Jevrejska zdravstvena služba« imala je svoj upravni aparat i zdravstvene ustanove. Šef službe bio je dr Isak Eškenazi, njegov zamenik dr Jaša Alfandari, a sekretar Sima Saso. U sastavu te službe bile su sledeće zdravstvene ustanove:

1 – Jevrejska bolnica, koja je bila smeštena u prostorijama bivšeg Jevrejskog ženskog društva, a upravnik je bio dr Bukić Pijade, ginekolog. U bolnici je radio veći broj lekara specijalista i raspolagala je u početku sa 100 ležaja. Međutim, kada su dovedeni u Beograd Jevreji iz Banata, kao i iz drugih mesta u Srbiji, broj ležaja morao je biti povećan. Početkom januara 1942. usledio je veći priliv bolesnika, naročito žena i dece iz logora »Sajmište«, s obzirom na izuzetno teške uslove života u logoru, pa je broj ležaja u bolnici povećan na 800.

Pojedini građani Beograda, nejevreji, kriomice su slali bolnici pomoć u hrani i lekovima, kao i u novcu. Rad bolnice kontrolisao je organ Gestapoa SS-poručnik Fritz štrake, koji je forsirao da se bolesnici što pre vrata u logor »Sajmište«;

2 – Jevrejska ambulanta na Tašmajdanu, kojom je rukovodio dr Marko Kaljuski, a kasnije dr Nisim Testa i dr Isak Heršković. Zadatak lekara u ambulanti bio je, da utvrdi da li je neko lice iz grupe određene za prisilan rad tog dana stvarno bolesno, zbog eventualne poštete od rada;

3 – Jevrejska ambulanta broj 1 – smeštena u zgradi bivšeg jevrejskog kulturnog društva *Oneg Sabat* (u Jevrejskoj ulici). Upravnik je bio dr Solomon Azriel, a kasnije dr Hajnrih Maclijah;

4 – Jevrejska ambulanta broj 2 – smeštena u prostorijama jevrejske sinagoge (aškenaske) u Kosmajskoj ulici. Upravnik je bio dr Franjo Ditrihštajn.

Pored navedenih zdravstvenih ustanova postojala je i Rejonska zdravstvena služba, koja je obilazila bolesnike u stanovima. Ta služba, kao i sve zdravstvene ustanove, sem Jevrejske bolnice, rasformirane su početkom decembra 1941, kada su svi beogradski kao i banatski Jevreji-muškarci bili već ubijeni u logorima u Topovskim šupama na Banjici, a žene i deca su internirani u logor »Sajmište«. Jevrejska bolnica produžila je sa radom do sredine marta 1942. godine i prihvatila je bolesne žene i decu iz logora »Sajmište«. Sredinom marta 1942, Gestapo je doneo odluku o rasformiranju Jevrejske bolnice, a bolesnici (oko 800) da se usmrte u gasnoj pokretnoj komori. To je bio poseban kamion potpuno zatvoren u koji se puštao otrovni gas. Bolesnici su po partijama bili utovareni u kamion, do Jajinaca već ugušeni i tamo zakopani. Usmrcivanje bolesnika na taj način vršeno je od 19. do 23. marta 1942, tj. dok poslednji bolesnik nije bio usmrćen. Prema tome, bolnica je stvarno prestala sa radom 23. marta te godine.

Najveći broj zdravstvenog osoblja bolnice pohvatan je noću 18/19. marta 1942. i likvidiran, dok je mali broj uspeo da se na vreme skloni i spase.¹⁸¹

Hapšenja i zlostavljanja u zatvorima predstavljala su takođe jednu od mera za psihičko uništavanje Jevreja. Pomenuto je, da su u Banatu usledila masovna hapšenja Jevreja neposredno po ulasku Nemaca. U zatvorima su zverski zlostavljani i primenjivane su razne metode, koje su imale za cilj dovođenje zatvorenika do psihičkog sloma. Noću su ih izvodili iz zatvora pod izgovorom da će biti streljani i posle nekoliko sati čekanja vraćali ih u zatvor. To se i po nekoliko puta ponavljalo.

Prva hapšenja Jevreja u Beogradu vršena su krajem juna 1941. godine. To su bila pojedinačna hapšenja, dok je do masovnih hapšenja došlo nešto kasnije, tj. posle akcija udarnih grupa, kao i akcija partizanskih jedinica. Jevreji su hapšeni zbog tih akcija kao taoci, i to mnogo pre nego što je objavljeno zvanično naređenje o uzimanju Jevreja za taoce. Naređenje je izdao tek 10. oktobra 1941. general Behme (Boehme), pod Pov. br. 2848/41. U naređenju stoji, da se za svakog poginulog nemačkog vojnika ili folksdojčera u borbi sa partizanima strelja 100, a za ranjenog po 50 lica.¹⁸² U vezi s tim naređenjem, Harold Turner je izdao naređenje pod br. 44/41 od 26. oktobra 1941. u kojem je bilo precizirano, da se kao taoci uzimaju prvenstveno Jevreji i Cigani, jer su oni »nepouzdana elemenat«, a za Jevreje se posebno naglašava, da je »utvrđeno da je jevrejski elemenat uzeo znatnog učešća u vodstvu bandi (misli se na partizane – prim. J. R.), pa se načelno, u svakom slučaju imaju staviti na raspolaganje trupama kao taoci svi muškarci«;¹⁸³

Odvođenje Jevreja na prisilni rad, sprovodili su Nemci od prvih dana okupacije. To je obrazloženo potrebom da »Jevreji nadoknade štetu pričinjenu Trećem Rajhu ovim ratom koji su izazvali«. U svim mestima u Srbiji, Banatu i Sandžaku, u kojima je bilo Jevreja, obrazovane su posebne radne jedinice sastavljene isključivo od Jevreja. Oni su obavljali najteže fizičke poslove, često i poslove takve vrste sa kojima se želelo samo da budu što više poniženi (čišćenje izmeta golim rukama i si.). U prvo vreme, odvođeni su na prisilne radove svi Jevreji, bez obzira na pol, starost i zdravstveno stanje. Početkom maja 1941. propisao je Vojni zapovednik za Srbiju Uredbu, kojom se reguliše prisilan rad Jevreja, obavezan za muškarce od 14 do 60 godina starosti, a za žene od 16 do 40 godina starosti. Radilo se bez odmora po 17 i 18 sati dnevno, a za ishranu su se morali sami brinuti. Na radu su bili često zlostavljani od nemačke straže, a oni koji nisu mogli da izdrže težak fizički posao, ubijani su. Beogradski Jevreji su vođeni na raščišćavanje ruševina posle nacističkog vazdušnog napada, bez najpotrebnijeg alata i golim rukama su vadili ispod ruševina raspadnute leševe ljudi. Žene su

¹⁸¹ J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945*, Zbornik 2, Jevrejskoq istorijskoq muzeia, Boogiad 1973, str. 110.

¹⁸² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (ZDP) I*, knjiga 1, dok. broj 198.

1→ ZDP I, knj. 1, dok. broj 334.

68 J. Romano

bile odvođene u kasarne i oficirske stanove, gde su morale da peru rublje, čiste prostorije itd.¹⁸⁴

Posle eksplozije municije u smederevskoj tvrđavi, iz Beograda je upućeno 500 Jevreja na raščišćavanje ruševina i izvlačenje leševa ispod njih.

Veće radne jedinice sastavljene isključivo od Jevreja formirane su u Beogradu, Šapcu, Nišu i Novom Pazaru;

Pojedinačna i grupna streljanja Jevreja i Srba vršena su za odmazdu zbog sabotaža, diverzija i vojnih akcija koje su izvršile udarne grupe, odnosno prvi partizanski odredi. Nemci su se nadali, da će streljanjima zastrašiti narod i odvratiti ga od uključivanja u narodnooslobodilački rat.

No, i pre izvršenja prvih akcija udarnih grupa i partizanskih odreda, folksdojčeri su izvršili gotovo u svim mestima u Banatu pojedinačna ubijanja Jevreja, a povod je bila, isključivo, rasna mržnja. U Srbiji su izvršena prva streljanja Jevreja i Srba u vezi sa prvim akcijama udarnih grupa i partizanskih odreda. Za taoce su uzimani Jevreji, komunisti i simpatizeri NOP. Streljanja su vršena po naređenjima komandanata nemačkih vojnih jedinica. Nemci su povremeno putem proglasa objavljivali izvršena streljanja u cilju zastrašivanja stanovništva. Iz objavljenih proglasa se vidi, da je bilo u svakoj grupi streljanih i Jevreja:

4. VII 1941. streljano je »13 komunističkih funkcionera i Jevreja zbog atentata koji je pripreman na Vojnog zapovednika Srbije«;¹⁸⁵

8. VII 1941. streljano je »10 komunista i Jevreja«;¹⁸⁶

17. VII 1941. streljano je »16 komunista i Jevreja zbog izvršene sabotaže na javnim postrojenjima u Beogradu«;¹⁸⁷

18. VII 1941. streljano je »20 komunista i 8 Jevreja«;¹⁸⁸

20. VII 1941. streljana je »veća grupa komunista i Jevreja«;¹⁸⁹

28. VII 1941. streljano je »122 Jevreja zbog učešća jevrejskog omladinca Hajima Almozlino u paljenju nemačkog kamiona«;¹⁹⁰

31. VII 1941. streljana je »veća grupa komunista i 7 Jevreja«;¹⁹¹

¹⁸⁴ V. Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1970.

¹⁸⁵ ZDP I, knj. 2, dok. broj 93.

ZDP I, knj. 2, dok. broj 97.

ZDP I, knj. 2, dok. broj 17.

¹⁸³ *Novo Vreme* broj 63 od 19. VII 1941.

¹⁸⁹ ZDP I, knj. 2, dok. broj 100.

¹⁹⁰ *Novo Vreme* od 29. VII 1941.

¹⁹¹ ZDP I, knj. 2.

krajem avgusta 1941. streljana su u Zaječaru »4 Jevreja zbog učešća u NOP«;¹⁹² početkom septembra 1941. dovedeno je u logor na Banjici oko 300 Jevreja, koji su streljani 15. i 17. IX 1941;¹⁹³

ibog pogibije 21 nemačkog vojnika u borbi sa partizanima, streljano je 9. i 10. kao i 12. i 13. oktobra 1941. oko 400 Jevreja interniranih u logoru u Šapcu i 449 beogradskih Jevreja;¹⁹⁴

17. X 1941. streljano je »200 komunista i Jevreja«;¹⁹⁵

19. X 1941. streljani su Jevreji muškarci u Kragujevcu;¹⁹⁶

3. XI 1941. streljano je »100 komunista i Jevreja«.¹⁹⁷

Izneti su samo neki podaci o pojedinačnim i grupnim streljanjima za koja postoje sačuvana dokumenta. Iz napred navedenih datuma streljanja se vidi, da su Nemci otpočeli sa streljanjima Jevreja pre nego su u tom smislu izdata pomenuta naređenja Boehma i Turnera. Iz izjave koju je dao pred Vojnim sudom u Beogradu 1946. Vilhelm Fuks (Wilhelm Fux), šef Operativne grupe policije i službe bezbednosti za Jugoslaviju se vidi, da je on lično naredio streljanje Jevreja: »Ja sam predložio Štabu zapovednika za Srbiju da se Jevreji uništavaju putem odmazde.«¹⁹³

Pojedinačna i grupna streljanja Jevreja bili su uvod u potpunu likvidaciju Jevreja – genocida na teritoriji Srbije, Banata i Sandžaka.

c) *Mere za potpuno likvidiranje Jevreja – masovni genocid*

Dolaskom Hitlera na vlast pristupili su nacisti, najpre u Nemačkoj, masovnom interniranju Jevreja, komunista, demokrata i naprednih ljudi, koji se nisu slagali sa nacističkom ideologijom. Interniranje je vršeno u koncentracionim logorima, koji su prvo oformljeni u Nemačkoj, a kasnije u svim zemljama koje je okupirao Treći Rajh. Prema spisku koju je sačinila Austrijska antifašistička asocijacija, Treći Rajh je formirao od 1933. do 1944. godine oko 800 koncentracionih logora u Evropi.¹⁹⁹

U nacističkim koncentracionim logorima stradalo je nekoliko miliona ljudi, žena i dece. Smrt u tim logorima je bila neminovna, samo je bilo neizvesno koliko brzo i na koji način će biti okončan život logoraša.

¹⁹² »Novo Vreme« broj 103 od 2. IX 1941.
Knjiga zatočenika Banjičkog logora – u istorijskom arhivu Beograda.
Dokumenat u Vojnoistorijskom institutu Beograd (VII), nemački fond, k-27, II, 31/1a.

¹⁹³ ZOP I, knj. 2. dok. broj 142.

¹⁹⁴ Ufmena izjava mr Blagoja Stokića iz Kragujevca.
ZDP I, knj. 2, dok. broj 146.

¹⁹⁵ Suđenje rukovodiocima službe bezbednosti i policije bezbednosti Trećeg Rajha na teritoriji Srbije za vreme okupacije, Vojni sud u Beogradu, dokum. broj 725/46 od 22. XII 1946.

¹⁹⁶ Evelyn le Chene, *Yugoslavs in Nazi concentration Camps, The Third Reich and Yucoslavia 1933–1945*, Belgisde 1977, str. 1.

70 J. Romano

Koncentracioni logori predstavljali su za Jevreje u okupiranim zemljama Evrope poslednju etapu u procesu »rešavanja jevrejskog pitanja« u nacističkom planu. Nacisti su izmišljali za Jevreje posebne metode zverskog mučenja pre nego što bi ih likvidirali.

Naređenje o likvidaciji Jevreja u okupiranim zemljama Evrope, izdao je lično Hitler još 3. jula 1941. svom pomoćniku Hajdrihu (Heydrich).

Karakteristično je, da je Jugoslavija bila prva zemlja u Evropi u kojoj su nacisti primenili genocid prema Jevrejima, iako su ostale zemlje Evrope bile okupirane ranije. I u tim zemljama, neposredno po okupaciji, nacisti su primenili brojne protivjevrejske mere, ali do sistematskog sprovođenja genocida nije došlo sve do kraja 1942, odnosno početka 1943. godine. Postavlja se pitanje zašto je Treći Rajh otpočeo sa sprovođenjem sistematskog genocida najpre u Jugoslaviji? Najverovatnije, da je Trećem Rajhu bio potreban povod za primenu genocida u cilju »pravdanja« tog zločina pred svetskim javnim mnijenjem, a taj povod se pojavio najpre u Jugoslaviji u vidu opštenarodnog ustanka. Nacisti su vešto iskoristili taj povod optužujući Jevreje, da su oni »začetnici tog rata i ustanka naroda Jugoslavije i da su oni uzeli vidnog učešća u vodstvu bandi (misli se na partizane – prim. J. R.).«

U cilju što lakšeg i temeljitijeg sprovođenja genocida, nacisti su najpre formirali logore u koje su bili zatočeni Jevreji. U Srbiji i Banatu oformili su tri vrste logora: sabirne, koncentracione i radne.

Sabirni logori korišćeni su za privremeno interniranje Jevreja, odakle su kasnije odvođeni u koncentracione logore, odnosno logore smrti. U sabirnim logorima bili su izloženi zverskim zlostavljanjima. Bilo je i pojedinačnih ubistava, međutim, masovna ubistva u sabirnim logorima nisu primenjivana. I u sabirnim logorima stradao je veći broj Jevreja od raznih zaraznih bolesti, gladi i iscrpljenosti.

U koncentracionim logorima, odnosno logorima smrti, zatočeni su bili izloženi najzverskijim zlostavljanjima, gladi, teškim uslovima života koji su doveli do masovnih pojava zaraznih bolesti. Oni koji nisu umrli od gladi, iscrpljenosti i bolesti, bili su najvećim delom pobijeni na najstrašnji način.

U radnim logorima bili su izloženi iscrpljujućem fizičkom radu, pored teškog gladovanja, što je uslovalo masovno umiranje zatočenika i u tim logorima.

Izvestan broj logora bio je namenjen isključivo interniranju Jevreja (sabirni logori u Banatu), dok su neki prvo korišćeni za interniranje Jevreja, a kada su oni likvidirani, korišćeni su za interniranje pripadnika NOP.

Najveći broj Jevreja Srbije, Banata i Sandžaka stradao je u logorima koje je Treći Rajh formirao na teritoriji Srbije, a manji broj u nacističkim logorima van Jugoslavije.

1 – Sabirni logori

a) na teritoriji Banata

Neposredno po okupaciji Banata, Nemci su u Banatu formirali tri sabirna logora namenjena isključivo interniranju banatskih Jevreja. U logorima je bio interniran već aprila 1941. godine veći broj banatskih Jevreja, prvenstveno bogatijih, koji su posle izvesnog vremena puštani kućama plativši određeni iznos novca. Dok su boravili u tim logorima bili su zverski mučeni i zlostavljani.

Sabirni logori u Banatu formirani su u Petrovgradu (Zrenjaninu), Novom Bečeju i Pančevu. U petrovgradskom sabirnom logoru bili su internirani Jevreji iz Petrovgrada, Srpske Crnje i Jaše Tomića. U novobečejskom sabirnom logoru bili su Jevreji iz Novog Bečeja, Novog Kneževca i Velike Kikinde, a u pančevačkom, iz Pančeva i okolnih mesta.

Posle izvesnog vremena, pošto su platili određeni iznos novca koji su tražili folksojčeri i nemačka uprava, Jevreji su bili pušteni kućama. Međutim, sredinom avgusta 1941. ponovo su u te logore internirani Jevreji i to bez obzira na pol, starost i zdravstveno stanje. Noću 14/15. avgusta 1941. pohapšeni su svi banatski Jevreji i internirani u navedena tri logora, iz kojih su posle nekoliko dana odvedeni u koncentracione logore u Beograd. Prema nepotpunim podacima, oko 4.000 banatskih Jevreja prebačeno je dereglijama Dunavom do Beograda. Iz sabirnog logora u Petrovgradu prebačene su 18. avgusta 1941. dve grupe. Iz logora u Novom Bečeju i Pančevu prebačeni su 20. avgusta 1941. Usled prenatrpanosti u dereglijama, vrućine, gladi i žeđi, ljudi su padali u nesvest, a neki su se bacali u Dunav da bi prekratili muke.

Po dolasku u Beograd, muškarci počev od 14 godina starosti, internirani su u koncentracioni logor »Topovske šupe«. Do sredine oktobra 1941. su svi pobijeni. Žene i deca smešteni su u kućama beogradskih Jevreja, gde su ostali do 12. XII 1941. kada su odvedeni u logor »Sajmište«, gde su prvih meseci 1942. godine pobijeni, ugušeni otrovnim gasom u specijalnim komorama ili su umrli.²⁰⁰

b) na teritoriji Srbije

Prvi sabirni logor u Srbiji koji su Nemci formirali isključivo za interniranje Jevreja bio je u Kragujevcu. Formiran je maja 1941, i u njemu su bili internirani Jevreji muškarci iz Kragujevca. Svi su oni streljani 19. oktobra 1941. tj. dva dana pre masovnog streljanja Kragujevčana koje su sproveli Nemci, kada je pobijeno oko 7.000 lica.²⁰¹

²⁰⁰ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (u daljnjem tekstu – *Zločini okupatora*), Beograd 1957, str. 14.

²⁰¹ A. Vitorović, *Centralna Srbija*, Beograd 1967, str. 41.

72 J. Romano

Logor u Šapcu i u Nišu (»Crveni krst«) korišćeni su kao sabirni logori za jevrejske žene i decu iz tih mesta, do njihovog odvođenja u koncentracioni logor »Sajmište« u Beogradu. (V. logor »Crveni krst«).

2 – Koncentracioni logori

Koncentracioni logori formirani su isključivo na teritoriji Srbije. Ovde se navode samo oni u kojima su bili internirani Jevreji pre njihovog pogubljenja.

Koncentracioni logor »Topovske šupe« – formiran je početkom septembra 1941. i smešten u barakama koje je koristila bivša jugoslovenska vojska za smeštaj artiljerijskog oruđa (u neposrednoj blizini današnje »Autokomande«). Namenjen je bio isključivo za interniranje Jevreja muškaraca i to u prvo vreme banatskih, a nakon što su ovi bili likvidirani i beogradskih.

Banatski Jevreji dovedeni su u logor iz pre pomenutih sabirnih logora u Banatu krajem avgusta 1941. godine. Za ishranu logoraša moralo se brinuti Predstavništvo jevrejske zajednice u Beogradu.

Počev od druge polovine septembra 1941. Nemci su po grupama otpočeli sa odvođenjem zatočenika na streljanje. Odvođeni su pod izgovorom da idu na rad u Nemačku. Svakog dana utovarano je u kamione 150 do 400 Jevreja i odvođeno do sela Jabuka kod Pančeva, gde su vršena streljanja. Jedna grupa od oko 500 banatskih Jevreja streljana je oktobra 1941. na mestu zvanom »Čardak« na Deliblatskoj peščari.²⁰² U logor je dolazio svakog dana predstavnik Gestapoa, koji je određivao koliki broj Jevreja će biti sledećeg dana odveden na streljanje.

Do sredine oktobra 1941. bili su svi banatski Jevreji, muškarci, koji su se nalazili u tom logoru, pobijeni. Nakon likvidacije banatskih Jevreja u logor su dovođeni beogradski Jevreji, muškarci. Oni su po grupama odvođeni na streljanje u Jajince, Kumodraž, Bežaniju, itd.

iz sačuvane dokumentacije se vidi sa koliko pedanterije su Nemci organizovali odvođenje logoraša na streljanje, kao i samo streljanje. Pored raznih mera obezbeđenja, da ne bi došlo do bekstva logoraša, predviđeni su i filmski snimatelji koji su snimali streljanja, kao i lekar koji je kontrolisao da li je neko od streljanih ostao u životu. U tom slučaju bi lično učestvovao u njihovom konačnom usmrćivanju.

U izveštaju SS-poručnika Veltera, (Welther), koji je rukovodio streljanjem stoji: »Mora se priznati da Jevreji odlaze u smrt vrlo pribrano – stoje potpuno mirni ...«²⁰³

²⁰² S. Veg, *Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941–1944*, Zbornik za društvene nauke Matice Srpske, sv. 35, 1963.

²⁰³ *Zločini okupatora*, str. 20 – 23.

Početak decembra 1941. bilo je u logoru u životu još oko 300 beogradskih Jevreja, koji su odvedeni u logor »Sajmište«. Nakon njihovog odlaska logor je rasformiran.

Koncentracioni logor »Banjica« – Stalno narastanje otpora srpskog naroda protiv okupatora, koji se ispoljavao u raznim vidovima i sa kojim je rukovala Komunistička partija, primoralo je Nemce da pronalaze način kako da slomiju taj otpor. Oni su smatrali da će, interniranjem pripadnika otpora, kao i masovnim streljanjima, uspeti da uguše taj otpor još u začetku. Stoga je Harold Turner, načelnik Upravnog štaba Vrhovnog zapovednika za Srbiju, naredio 22. juna 1941. Milanu Aćimoviću, komesaru za unutrašnje poslove okupirane Srbije, da formira u Beogradu koncentracioni logor po uzoru na logore u Nemačkoj. Određena je komisija na čelu sa Miodragom Đorđevićem, pomoćnikom upravnika grada Beograda, koja je trebala da nađe odgovarajuće mesto i prostorije za smeštaj logora. Komisija je predložila zgradu sudskog zatvora na Adi Ciganliji, ali je predlog odbijen zbog mogućnosti da zgrada bude poplavljena nadolaskom reke Save. Konačni izbor pao je na zgradu 18. pešadijskog puka bivše jugoslovenske vojske na Banjici. Naređenje o formiranju logora potpisano je 10. jula 1941. pod pov. broj II 27/41.

Zgrada se sastojala od suterena i tri sprata, a kasnije su izgrađene i drvene barake u kojima su zatočnici izdržavali karantin, a zatim prebacivani u glavnu zgradu.

Odmah se pristupilo preuređenju zgrade: stavljene su gvozdene rešetke na prozorima, oko zgrade je podignut zid visok 5 metara, izgrađene su stražarske osmatračnice, prostorije za mučenje zatočenika, itd. U logoru su postojale posebne prostorije za političke zatvorenike, prostorije za žene, kao i prostorije za lica predviđena za streljanje.

Prvi zatočnici dovedeni su u logor već 9. jula 1941, tj. pre zvaničnog potpisivanja naređenja o njegovom formiranju i pre no što su izvršene navedene adaptacije. Za upravnika logora postavljen je Svetozar Vujković, ozloglašeni krvnik još iz predratnog perioda, koji je bio specijalno zadužen za hvatanje komunista i njihovih simpatizera. Na dužnosti upravnika ostao je do rasformiranja logora, tj. do 4. oktobra 1944. godine. Njegov pomoćnik bio je Dorđe Kosmajac, koga su pripadnici NOP ubili 6. marta 1942. na ulici. Njega je nasledio Prvoslav Odavić, a ovoga Vidosav Jeftić i konačno Radomir Čarapić.

Uprava logora bila je potčinjena Gestapou, odnosno njegovom predstavniku Vili-u Fridrihu (Wili Fridrich), koji je bio rodom iz Berlina. Pomoćnik mu je bio Petar Kriger (Krieger), folksdojčer iz Crvenke. Fridriha je zamenio 1944. Beker (Becker). Za delegata u logoru određeni su SS-poručnik Šubert (Schubert), njegov zamenik SS-potporučnik Ler (Lehr) i lekar dr Jung. Jung nije vršio lekarsku dužnost, već je prisustvovao streljanjima zatočenika, a i sam je učestvovao u streljanjima.

74 J. Romano

U prvo vreme logor je obezbeđivala dvojna straža: straža sastavljena od pripadnika Gestapoa i straža pripadnika Srpske državne straže. Kasnije je logor obezbeđivala samo Srpska državna straža.

U logoru je postojala i bolnica u kojoj je radio dr Bukić Pijade, takođe zatočenik, sve do svoje smrti (septembra 1943).²⁰⁴

Pomenuto je da je logor bio namenjen, prvenstveno, za interniranje političkih »krivaca«, pripadnika NOP, zarobljenih partizana i dr. Najveći broj političkih zatočenika doveden je iz zatvora Specijalne policije, koji se nalazio u suterenu bivše konjičke kasarne (ugao Takovske i Đušine ulice), gde je vršeno saslušanje uz zverska mučenja, a zatim su odvođeni u logor na Banjici.²⁰⁵

Iz sačuvane evidencije zatočenika banjičkog logora se vidi, da je kroz logor prošlo 23.697 lica (21.430 muškaraca i 2.267 žena). Međutim, taj broj nije ni približno tačan, jer je veliki broj zatočenika odmah odveden na streljanje, bez uvođenja u knjigu evidencije. To je bio najčešći slučaj sa Jevrejima. Evidentirano je samo 300 Jevreja iz Beograda koji su dovedeni u logor početkom septembra 1941. godine. Za te Jevreje u rubrici »Primedba« stoji, da su 15. i 17. septembra »odvedeni u logor u Zemunu«. Međutim, u to vreme u Zemunu nije još postojao logor, pa se može zaključiti da su navedenog dana odvedeni na streljanje.

Od evidentiranih 23.697 zatočenika, streljano je 3.489 (2.420 muškaraca i 429 žena). Međutim, utvrđeno je da je od evidentiranih stradalo znatno više lica, jer su mnogi odvedeni u razne logore u Nemačku i Norvešku, gde su i stradali.

U logoru na Banjici primenjivani su najzverskiji metodi mučenja zatočenika, u čemu je prednjačio folksdojčer Kriger. U cilju zastrašivanja zatočenika, streljanja su često vršena u samom dvorištu logora, na očigled ostalih zatočenika. Masovna streljanja vršena su u selu Jajinci, oko 11 km južno od Beograda, na putu Beograd–Avala. To mesto je izabrano za streljanje zatočenika, jer nije bilo jako udaljeno od Beograda, imalo je dovoljno prostora za masovne grobnice i bilo pošumljeno, i na taj način zaklonjeno od pogleda meštana. Na strelištu su podignute dve barake od kojih je jedna služila za smeštaj vojnika koji su vršili streljanja, a druga za smeštaj zatočenika do izvršenja streljanja. Komandant strelišta bio je folksdojčer Engen, koji je i sam učestvovao u streljanjima. Streljanjima je prisustvovao i nemački lekar dr Jung. Po izvršenom streljanju žrtve su zatrpavane u zajedničke rake.

Godine 1943. Gestapo je naredio da se izvrši iskopavanje leševa iz tih raka i spale na improvizovanim lomačama, kako bi se uništili tragovi izvršenih zločina.²⁰⁶

¹ *Bsh/ica*, izd. Istorijskog arhiva Beograda, Beograd 1967.

²⁰⁵ S. Stanković, *Sećanja iz Banjičkog logora i zatvora u Dušinoj ulici, Otpor u žicama I*, Beograd 1969, str. 95.

²⁰⁶ Lj. Lebović, P. Ražnatović, *Otpor golorukih kroz logore*, Beograd 1970, str. 94–95.

Streljanja logoraša vršena su i u nekim drugim mestima: Kumodražu, Marinkovoj bari, Jevrejskom groblju, Bežaniji, dok su veće grupe logoraša vođene na streljanje u Valjevo, Skelu, Čumiće (kod Kragujevca) i Mali Požarevac.

U logor na Banjici dovođeni su ne samo beogradski Jevreji, već i Jevreji iz drugih mesta u Srbiji, kao i iz Bačke. Naime, izvestan broj Jevreja iz Bačke predali su mađarski fašisti Nemcima u Beogradu, koji su ih internirali u logor na Banjici, i ubrzo ih streljali. Najveći broj bačkih Jevreja bio je iz Novog Sada, koji nisu mogli da isplate šefu novosadske policije iznos koji je tražio, da bi im dao priremenu dozvolu za boravak u Novom Sadu.

Krajem novembra 1941. dovedena je u logor na Banjici veća grupa beogradskih Jevreja, koji su bili prebegli u Skoplje, ali su ih pohvatali bugarski fašisti i predali Nemcima. Ovi su ih internirali u logor na Banjici. Nemci su ih streljali 3. decembra 1941. U taj logor bio je doveden izvestan broj Jevreja i iz drugih mesta u Srbiji. Utvrđeno je da je bilo početkom decembra 1941. u sobi broj 12 zatočeno 47 Jevreja muškaraca, od kojih 31 iz Požarevca, a u ženskoj sobi 20 Jevrejki.²⁰⁷

U toku 1942. pa do septembra 1944, u logor na Banjici dovedeni su Jevreji, koji su se po kapitulaciji Jugoslavije sklonili u neka sela Srbije, ali su ih uhvatili ljotićevci, nedićevci i četnici i predali Nemcima, jer su za svakog uhvaćenog Jevrejina dobijali novčanu naknadu. Prema nepotpunim podacima, u tom periodu dovedeno je oko 455 Jevreja, koji su odmah po dolasku pobijeni.

Krajem decembra 1941. u logoru na Banjici je bilo u životu još oko 200 Jevreja. Oni su odvedeni u logor »Sajmište«, gde su ubrzo stradali.

Nije moguće ni približno utvrditi, koliko je Jevreja stradalo u tom logoru, jer kao što je pomenuto, oni nisu bili evidentirani u knjizi zatočenika. Sigurno je, da je najveći broj Jevreja muškaraca, iz Beograda i iz drugih mesta iz unutrašnjosti Srbije, stradao u tom logoru.

Koncentracioni logor u Šapcu (Jevrejski logor) – Pre drugog svetskog rata u Šapcu je stalno živelo oko 70 Jevreja. Međutim, vlada Cvetković-Maček donela je 1940. godine odluku da se u Šapcu konfinira oko 1.300 Jevreja, izbeglica iz Austrije, Nemačke, Poljske i čehoslovačke, koje su prebegle iz navedenih zemalja nakon što su bile okupirane od Trećeg Rajha. Te izbeglice su krenule brodovima Dunavom sa namerom da se preko Crnog mora prebace u Palestinu. Međutim, Rumunija nije dozvolila da brodovi prođu kroz njenu teritoriju, pa je jugoslovenska vlada donela 21. IX odluku, da se oni konfiniraju u Šapcu. One izbeglice koje su raspolagale novčanim sredstvima nastanile su se u privatnim kućama, a ostali su smešteni u jedan magacin koji je šabačka opština stavila na raspolaganje. Ovi su se hranili iz zajedničkog kazana, a potrebna finansijska sredstva za ishranu obezbeđivao je Savez jevrejskih veroispovednih opština u Beo-

¹⁰⁷ J. Diobić, *Živi lješevi u kući smrti na Banjici*, Beograd 1945, str. 23.

76 J. Romano

gradu. U međuvremenu, oko 200 izbeglica uspeo je podmićivanjem da dobije potrebne pasoše i napusti Jugoslaviju, pa je ostalo oko 1.100 izbeglica u Šapcu. Prema tome, pred početak rata u Šapcu je bilo, skupa sa domaćim oko 1.200 jevreja.

Neposredno po okupaciji Jugoslavije, propisane su i u Šapcu iste protivjevrejske mere kao i u Beogradu: nošenje žutih traka, zabrana posećivanja javnih lokala i priredaba, konfiskovanje jevrejskih radnji, zabrana vršenja lekarske, veterinarske, apotekarske i advokatske prakse, otpuštanje iz državne i drugih službi itd.

Jula 1941. naredio je Gestapo iz Beograda Ortskomandaturi u Šapcu, odnosno komandantu Kvasni-u, da se u šapcu oformi koncentracioni logor za Jevreje nastanjene u tom mestu. Kvasni je odredio da se logor smesti u barakama koje su do rata korišćene za smeštaj artiljerijskog oruđa bivše jugoslovenske vojske, a koje su se nalazile u blizini šapca, na levoj obali Save. Za smeštaj logoraša predviđeno je 6 baraka, dok su ostale korišćene za logorsku kuhinju, magacine za smeštaj stvari opljačkanih od logoraša i dr. U sredini logora nalazila se zidana zgrada u koju se smestila uprava logora. Ceo logor je bio opasan bodljikavom žicom.

Komandant logora bio je poznati krvolok Johan Borges, a stražu su čuvale jedinice sastavljene od folksdojčera. Za unutrašnji red i disciplinu morao se brinuti • Jevrejski odbor« sastavljen od logoraša. Preko tog odbora uprava logora je izdala naređenja koja su se odnosila na logoraše, a odbor je bio odgovoran ako neki logoraš pobegne.

.Jula 1941. internirane su u logor najpre jevrejske izbeglice. Ortskomandatura je obećala šabačkim Jevrejima da neće biti internirani u logor ako plate 500.000 dinara, što su oni i učinili. Međutim, i pored isplaćenog iznosa, šabački Jevreji su internirani 22. avgusta 1941. godine.

U logoru su vladali izuzetno teški higijenski uslovi, a sem toga, pored vrlo loše ishrane, logoraši su bili izloženi teškim fizičkim radovima, kao i raznim zlostavljanjima. Terani su da u trku prevale po nekoliko kilometara i oni koji su zbog iznemoglosti zaostali bili su podvrgnuti batinanju, a neki su i ubijeni. Tako su na primer, 24. septembra 1941. bili odvedeni muškarci, žene i deca peške do Mihailovca, odakle su žene i deca vraćeni za Šabac, a muškarci su odvedeni do Klenka odakle su u trku morali prevaliti put do Jarka. Oni koji su zaostali, bili su ubijeni. Ta zločinačka akcija nazvana je »krvavi marš«.²⁰⁸

Za ishranu tolikog broja logoraša morala se brinuti Jevrejska opština u Rumi, koja je brojala s okolnim mestima oko 250 lica. No, logoraši nisu dobijali ni onu količinu namirnica koje je mogla tako malobrojna jevrejska zajednica da nabavi, jer je uprava logora odredila posebnu tablicu sledovanja namirnica za logoraše,

²⁰³ S. Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 135.

koja je bila znatno manja od tablice za održavanje života. Slaba ishrana uz naporan fizički rad, dovela je do potpunog iscrpljivanja logoraša.

Početak oktobra 1941, sudbina logoraša muškaraca bila je zapečaćena. S obzirom da je u borbi sa partizanima kod Topole poginuo 21 nemački vojnik, to je Gestapo iz Beograda naredio da se za odmazdu strelja 2.100 Jevreja i Cigana, što se vidi i iz naredbe koju je Gestapo uputio 9. X 1941. Ortskomandaturi u Šapcu: »U cilju odmazde za ubijenog 21 nemačkog vojnika, koji su ubijeni pre nekoliko dana kod Topole, biće streljano 2.100 Jevreja i Cigana. Streljanje će izvršiti nemačka vojska. Iz logora u Šapcu biće uzeto 805 Jevreja i Cigana, a ostali iz prolaznog logora u Beogradu.«²⁰⁹

Streljanje Jevreja i Cigana iz logora u Šapcu izvršeno je 12. i 13. oktobra 1941. u selu Zasavica. Streljani su zatrpani u zajedničke grobnice. Tom prilikom streljano je oko 400 Jevreja muškaraca iz pomenutog logora, dok je 449 beogradskih Jevreja streljano 9. i 11. oktobra 1941. u Beogradu. Pre streljanja oduzete su im sve vrednije stvari, a nakon streljanja povađeni su im zlatni zubi.

Komisija koja je izvršila posle rata ekshumaciju zajedničkih grobnica u Zasavici utvrdila je, da je u njima bilo zakopano 868 žrtava.²¹⁰

Nakon streljanja Jevreja muškaraca, u šabačkom logoru su ostale samo žene i deca. Oni su 26. januara 1941. vozom prebačeni do Rume, a zatim peške od Rume do Zemuna, odnosno do logora »Sajmište« i to po veoma jakoj zimi. Na putu je umrlo više žena i dece od slabosti i gladi, kao i velike hladnoće. Neke majke su na putu poludele gledajući kako im deca umiru. Po dolasku u logor »Sajmište« ubrzo su likvidirani.

Logor u Šapcu, s obzirom da su u njemu bili u prvo vreme internirani Jevreji, nazvan je i »Jevrejski logor«. Po odvođenju jevrejskih žena i dece, u logor su dovođeni pripadnici NOP iz Podrinja, od kojih je veliki broj odveden na prisilan rad u Nemačku i Norvešku.

Koncentracioni logor »Crveni krst« – Taj naziv dobio je logor po mestu gde je formiran – železničkoj stanici Crveni krst kod Niša. Formiran je oktobra 1941. godine. U tu svrhu je korišćen jedan magacin bivše jugoslovenske vojske, koji se sastojao od prizemlja, sprata i potkrovlja.

Prema zamisli Gestapoa, logor je bio namenjen za interniranje Jevreja muškaraca iz Niša i okoline kao talaca, zatim pripadnika NOP i zarobljenih partizana. Jevreji i pripadnici NOP bili su smešteni u prizemlje, a zarobljeni partizani u potkrovlju u kojem su bile uređene samice. Na spratu su bile kancelarije za upravu logora, kao i logorska ambulanta.

²⁰⁹ S. Filipović, n.d. str. 140.

²¹⁰ Ibid., str. 140–142.

78 J. Romano

Prvi internirci su bili Jevreji muškarci iz Niša, koji su dovedeni u dve grupe: prva grupa dovedena je 15. a druga 22. X 1941. godine. U prvo vreme, Jevreji su mogli povremeno da izlaze iz logora, ali su svakog dana vođeni na prisilne radove (formirana je »jevrejska radna brigada«). Internirani su Jevreji počev od 14 godina starosti.

Partijska organizacija u Nišu uspela je 12. februara 1942. da iz logora oslobodi grupu interniranih komunista – pripadnika NOP. Za odmazdu Gestapo je naredio da se Jevreji, kao i Srbi pripadnici NOP streljaju. Streljanje je izvršeno u mestu zvanom Bubanj u neposrednoj blizini Niša, i to u dve grupe: prva grupa, u kojoj su bili najvećim delom Jevreji, streljana je 12. a druga, u kojoj je bilo najviše Srba pripadnika NOP, 19. II 1942. godine. Među streljanim Jevrejima bilo je i dece. Istovremeno su streljane i jevrejske izbeglice iz Poljske, koje su do rata bile konfinirane u Niškoj banji.

Nakon streljanja Jevreja muškaraca, u logor su dovedene žene i deca, ali su već početkom marta 1942. odvedeni u logor »Sajmište«, gde su ubrzo pobijeni. Pre odvođenja u logor »Sajmište« Jevrejke su ošišane do glave.

Početkom marta 1942. dovedeni su u Niš Jevreji iz nekih okolnih manjih mesta. Muškarci su odmah streljani na Bubnju, a žene i deca odvedeni u logor »Sajmište«. Nije poznato koliko je bilo Jevreja muškaraca, dok je žena i dece bilo oko 70.²¹

Jula 1942. dovedeni su u Niš Jevreji iz Leskovca, Zaječara i Jagodine. Muškarci su odmah streljani na Bubnju, a žene i deca odvedeni u logor »Sajmište«.

Od Jevreja iz Niša stradalo je 341 lice (streljano na Bubnju i stradalo u logoru »Sajmište«), iz okoline Niša i mesta iz istočne Srbije oko 100 lica, kao i 150 jevrejskih izbeglica iz Poljske, koje su do rata bile konfinirane u Niškoj banji. Za njihovu smrt odgovorni su: kapetan dr Hamer iz Štetina, dr Erih Bineke (Erich Binecke) iz Hanovera (šef Gestapoa u Nišu), dr Eduard Henke iz Magdenburga, kao i agenti Gestapoa: Karlo Ungar (folksdojčer), Štefan Živković iz Pirota (šef Specijalne policije u Nišu).²¹²

Koncentracioni logor »Sajmište« (Zemun) – U vreme kada je izdato naređenje o formiranju logora »Sajmište«, Jevreji muškarci iz Banata koji su bili internirani u logoru »Topovske šupe«, kao i Jevreji muškarci iz Šapca internirani u logor u Šapcu, bili su već pobijeni, a otpočeto je i sa streljanjima Jevreja muškaraca iz Beograda. U životu su još bili Jevreji iz Niša i nekih drugih manjih mesta u Srbiji, žene i deca iz Banata (dovedeni u Beograd), kao i iz Srbije,

²¹ Sećanje Miroslave Popović – rukopis u Istorijskom arhivu Beograda, MG broj 407.

²¹² D. Živković, D. Dejanović, M. Milanović, Đ. Stamenković, *Niš u vihoru oslobodilačkog rata*, N. Sad 1968. str. 263–265;

Z. Milentijević, *Niš, Otpor u žicama I*, Beograd 1969, str. 481.

Kapacitet postojećih logora u Srbiji nije mogao da primi toliki broj Jevreja i to tim više, što je došlo i do masovnog interniranja Srba, pripadnika NOP. Sem toga, nemački opunomoćeni ministar spoljnih poslova u Srbiji Bender (Benzler) bio je mišljenja, da bi bilo opasno internirati toliki broj Jevreja zajedno sa Srbima, jer su Jevreji »najvećim delom pripadnici NOP-a«. Stoga je uputio predlog Ribentropu, ministru spoljnih poslova Trećeg Rajha, da se preostali Jevreji interniraju u Rumuniju, na teritoriji delte Dunava ili u Poljsku. Iz Berlina je došao negativan odgovor sa napomenom »da na taj način neće biti rešeno jevrejsko pitanje«. Na ponovljeni zahtev Benclera, Ribentrop je uputio iz Berlina u Beograd dvojicu predstavnika Glavne službe bezbednosti Trećeg Rajha – Zuhra i Štuka. Na sastanku koji je održan 11. oktobra 1941. u Beogradu, kojem je prisustvovao i Turner, doneta je odluka, da se hitno pristupi ubijanju Jevreja muškaraca (prema nemačkim podacima radilo se o 4.000 muškaraca), a da se za žene i decu oformi poseban logor u koji će biti internirani do likvidiranja. Rešeno je, da se od 4.000 Jevreja muškaraca ostavi oko 500 još neko vreme u životu, koji će učestvovati u uređenju novog logora.

Postavlja se pitanje zašto je Treći Rajh forsirao da se što pre likvidiraju Jevreji u Jugoslaviji, kada to još nije bio sproveo u ostalim zemljama Evrope, koje je okupirao pre Jugoslavije? Odgovor se nalazi u knjizi *Eichmann*, Charlesa Wightona (London 1961, str. 157): »Povećanje broja partizana u Jugoslaviji izazivalo je stalnu zabrinutost nemačkih okupacionih vlasti – otuda i njihova nastojanja da se Jevrejima onemogući prebacivanje u partizane. I ne samo to – partizanske akcije sabotaže na komunikacijama ometalo je realizaciju Eichmanovih planova o deportaciji Jevreja. To potvrđuje i činjenica da se Franc Rademacher (Franz Rademacher), ekspert za jevrejsko pitanje u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova, žalio da deportacije postaju sve teže zbog aktivnosti partizana i stoga je Eichmann predložio hitno streljanje Jevreja.«

Tosle navedenog sastanka u Beogradu, pristupilo se masovnom streljanju Jevreja muškaraca interniranih u logoru »Banjica« i u logoru »Topovske šupe«. U životu je ostavljeno 200 iz logora »Banjica« i 300 iz logora »Topovske šupe«, koji su predviđeni za uređenje novog logora »Sajmište«.

Naređenje o formiranju novog logora izdao je general Bader 3. novembra 1941. Predviđeno je, da se logor smesti u prostorijama bivšeg Beogradskog sajma, koji je bio lociran u Zemunu, na levoj obali Save, pa je po tome i dobio naziv »Sajmište«. U prvo vreme nosio je i naziv »Jevrejski logor«, jer je bio namenjen isključivo zatočenju Jevreja, a po njihovoj likvidaciji u taj logor su internirani Srbi, pripadnici NOP. Nemci su nazivali taj logor »Dulag 17«.

U cilju obavljanja najnužnijih adaptacija u novom logoru, izdvojeno je iz logora »Topovske šupe« 50 Jevreja zanatlija.²¹³

^{3,3} Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu Beograd, Nemački fond, k-27, 2, 40/1-a.

80 J. Romano

Paviljoni (hale) u koje je trebalo internirati Jevreje bili su teško demolirani prilikom nacističkog bombardovanja Beograda aprila 1941. godine. Na mesto polupanih prozora prikovane su daske. Krov je i posle adaptacije prokišnjavao, pa su na patosu stvarane lokve. Izrađeni su drveni ležaji na 3 sprata, svaki širine 1 metar, na kojem su ležale po 2 do 3 osobe. U vreme kada su Jevreji internirani u te prostorije, vladala je izuzetno jaka studen, pa se i voda u paviljonima smrzavala.

Za smeštaj logoraša predviđeni su paviljoni broj 1 i broj 5. U paviljonu broj 1 smeštene su žene i deca iz Beograda i Banata, a u paviljonu broj 5 iz unutrašnjosti Srbije. Povremeno je bilo u paviljonu broj 1 i do 5.000, a u paviljonu broj 5 i do 2.000 lica.

U paviljonu broj 2 bile su smeštene stvari koje su oduzete logorašima prilikom dovođenja u logor, a u paviljonu broj 4 bila je kuhinja. U nekadašnjem paviljonu Mađarske bile su posebne »sprave« za mučenje i ubijanje logoraša zbog »kršenje logorske discipline«. U bivšem paviljonu Nikole Spasića smeštena je logorska ambulanta, a u paviljonu Turske, kupatilo sa samo 2 slavine.

Mogućnosti za bekstvo iz tog logora nisu postojale, jer je bio sa tri strane ograđen bodljikavom žicom, a sa četvrte Savom. Obezbeđenje logora vršili su pripadnici »Bataljona 64«, koji je najvećim delom bio sastavljen od folksdojčera.

S obzirom da je Gestapo predvideo da se logor smesti na levoj strani Save, odnosno na teritoriji Zemuna, koji je bio u sastavu NDH, to je Gestapo zatražio od NDH odobrenje za smeštaj logora na njenoj teritoriji, što je i odobreno.

Logor je bio pod komandom Gestapoa, koji je za upravnika logora postavio SS-potporučnika Herberta Andorfera, a za njegovog pomoćnika SS-podoficira Engena. Za održavanje unutrašnjeg reda i discipline u logoru Gestapo je imenovao »Jevrejski odbor logora« sastavljen isključivo od logoraša. Za najmanji prekršaj »reda i discipline« uprava logora je primenjivala drastične kazne: nakon zverskog mučenja neminovno je sledilo streljanje.

Pre uvođenja u logor zatočnici su detaljno pretraživani i oduzimate su im sve vrednije stvari, novac, bolja odeća i obuća i dr. U logor su mogli uneti samo iznos od 100 dinara.

U pogledu datuma kada su prvi Jevreji dovedeni u logor »Sajmište« postoje različiti podaci:

– u pismu koje je uputila Hilda Dajč svojoj drugarici 7. decembra 1941. se navodi »da će biti odvedena u logor 8. decembra«, dok u pismu od 11. decembra 1941. navodi, da se već nalazi u logoru;

– u pismu čike Alkalaj, koje je uputila svome mužu Dači Alkalaju 8. decembra 1941. se navodi, da tog dana odlazi u logor »Sajmište«. Oba ova pisma nalaze se u arhivi Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu;²¹⁴

– u listu *Novo Vreme* od 11. decembra 1941. objavljeno je naređenje, da se »svi Jevreji Beograda imaju prijaviti 12. decembra 1941. Specijalnoj policiji u ulici Džordža Vašingtona i sa sobom moraju poneti ključeve svojih stanova«.²¹⁴

Na osnovu napred navedenih podataka zaključujemo, da su Nemci otpočeli s interniranjem Jevreja u logor »Sajmište« već 8. decembra 1941, a da je interniranje preostalih Jevreja izvršeno 12. decembra. Iz Specijalne policije u ulici Džordža Vašingtona Jevreji su odvođeni kamionima do logora.

Na osnovu pismenih izveštaja nekih zatočenica datih posle rata, koje su preko veza uspele da se oslobode logora (Vera Danon, Lenka Anđelković, šarlota Rot, Hedviga šenfajn – izveštaji se nalaze u arhivi Jevrejskog muzeja u Beogradu) vidi se, da su uslovi života zatočenika u logoru bili nepodnošljivi u svakom pogledu. Logoraši su bili sabijani u vrlo hladnim prostorijama, koje su prokišnjavale, težak zadržak od isparavanja nečistoće, teški fizički radovi po najvećoj hladnoći, zverska izživljavanja uprave logora nad zatočenicima, itd. Uslovi za održavanje lične higijene gotovo nisu postojali, jer su bile predviđene samo dve česme, koje nisu mogle ni približno da zadovolje potrebe nekoliko hiljada zatočenika, koji su satima morali da čekaju po najvećoj hladnoći da dođu na red za umivanje. Došlo je do razmnožavanja raznih insekata i gamadi, a ubrzo i do pojave raznih zaraznih bolesti, u prvom redu dizenterije, trbušnog i pegavog tifusa od kojih su zatočenici masovno umirali.

Ishrana je bila više nego očajna, i po kvalitetu i po kvantitetu. Tablicu sledovanja životnih namirnica propisala je logorska uprava, a ona je bila ispod osnovnog minimuma za održavanje života. Međutim, logoraši nisu dobijali životne namirnice ni po toj tablici s obzirom da Odsek za socijalno staranje i socijalne ustanove Gradskog poglavarstva u Beogradu, koji je trebalo da logor snabdeva namirnicama, iste je neredovno dostavljao. Na intervenciju logorske uprave, Odsek je odgovarao »da će namirnice za logor biti isporučene tek kada budu podmirene sve druge potrebe u Beogradu«. Ishrana logoraša se sastojala: za doručak – čaj bez šećera; za ručak i večeru – supa od kupusa bez masti i soli, kao i 120 grama proje po osobi dnevno. Zbog nepodnošljive gladi došlo je jednog dana do pobune logoraša. U vezi sa tom pobunom došao je u logor šef referata za jevrejska pitanja pri Gestapou, štrake (Strake), koji je zapretio da će ubuduće streljati 100 logoraša ako dođe do pobune.²¹⁵

Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, K 24-2-1/1, broj 1876; K 24-2-1/2, broj 1877.

Ibidem, dokumenat broj 4546.

Nvcv Vreme broj 190 od 11. decembra 1941.

Dokumentacija Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina – u Vojnoistorijskom institutu Beograd, inven. br. 16189.

82 J. Romano

Vrlo loši higijenski uslovi, glad, zima, kao i zarazne bolesti usloveli su masovno umiranje zatočenika, prvenstveno dece. Smrtnost se svakim danom sve više povećavala. Logorašice su svakog jutra prenosile leševe umrlih logoraša preko zaleđene Save i predavale ih opštinskim službenicima na desnoj obali radi sahrane.

Iako je u logoru došlo do masovnog umiranja zatočenika, Gestapo je odlučio da ubrza njihovu likvidaciju. Iz Berlina je upućen specijalni kamion podešen za usmrćivanje ljudi putem otrovnog gasa. Zatočenici su utovarivani u hermetički zatvoren kamion u koji je ubacivan otrovan gas na putu do Jajinaca. Po dolasku u Jajince svi zatočenici u kamionu bili su mrtvi i tamo zakopani. Na taj način je dnevno usmrćivano 100 do 300 lica. Poslednji Jevreji koji su se nalazili u tom logoru usmrćeni su tako 9. maja 1942, pa je taj specijalni kamion vraćen u Berlin.²¹⁶

Prema tome, zatočenici u logoru »Sajmište« stradali su delom od gladi, zime i bolesti, a delom su bili ugušeni primenom otrovnog gasa. Sem toga, izvestan broj Jevreja muškaraca bio je streljan za odmazdu zbog akcija koje su izvršile partizanske jedinice i udarne grupe. Manji broj žena i dece odveden je u nacističke logore u Poljsku, gde su ubijeni. No, najveći broj je stradao, odnosno bio ugušen u pomenutom kamionu. O tim zločinima dao je izjavu SS-pukovnik Hans Helm, šef ekzekutivne službe u Štabu Einsatzgruppe za Srbiju, na suđenju decembra 1944. pred Vojnim sudom beogradskog garnizona. Prema njegovoj izjavi, ugušeno je u specijalnom kamionu oko 10.000 Jevreja, a u više navrata streljane su grupe Jevreja muškaraca za odmazdu. Pred istim sudom izjavio je SS-potpukovnik Ludwig Tajhman (Ludwig Teichmann), da je izvestan broj žena i dece odvedeno u logore u istočne zemlje.²¹⁷

Tačan broj stradalih Jevreja u logoru »Sajmište« nije bilo moguće utvrditi. Na osnovu nekoliko sačuvanih dokumenata može se zaključiti, da je u tom logoru stradalo oko 11.000 Jevreja (muškaraca, žena i dece). Ti podaci su uzeti iz izveštaja logorske uprave, koje je dostavljala pretpostavljenoj komandi o kretanju broja jevrejskih logoraša u pojedinim mesecima, počev od decembra 1941. do maja 1942. godine:

- krajem decembra 1941. u logoru je bilo 6.870 lica. To su bile žene i deca iz Banata i Beograda; oko 500 Jevreja muškaraca dovedenih iz logora »Topovske šupe« i »Banjica«, kao i Jevreji dovedeni iz Požarevca i Smedereva;
- u drugoj polovini januara 1942. u logoru je bilo 5.000 lica, pa se može zaključiti, da su Nemci otpočeli sa likvidiranjem zatočenika već u prvoj polovini januara 1942. godine;
- početkom februara 1942. u logoru je bilo 6.500 zatočenika. Do njihovog brojnog povećanja došlo je dovođenjem žena i dece iz logora u Šapcu, iz Kragujevca, kao i nekih drugih manjih mesta u Srbiji;

²¹⁶ L. Ivanović, M. Vukomanović, *Sajmište, Otpor u žicama II*, Beograd 1969, str. 7–14.
L. Ivanović, *Jevrejsko pitanje Beograda za vreme okupacije 1941–1944, Beograd u ratu i revoluciji*, Beograd 1971. str. 189.

²¹⁷ *Zločini okupatora*, str. 33–34.

- sredinom februara 1942. broj zatočenika je spao na 5.503 lica;
- marta 1942. broj zatočenika je povećan na 6.800 lica dovođenjem žena i dece iz logora »Crveni krst« iz Niša, iz Novog Pazara, kao i beogradskih izbeglica koje su se sklonile u Kosovsku Mitrovicu i Prištinu, a koje su Italijani predali Gestapou;
- krajem marta 1942. broj zatočenika je spao na 5.293, sredinom aprila na 4.200, a krajem aprila na 1.884 lica. Do 9. maja 1942. bili su likvidirani svi Jevreji u tom logoru.²¹⁸

Analizirajući kretanje broja zatočenika može se zaključiti da su Nemci otpočeli sa masovnim uništavanjem jevrejskih zatočenika počev od sredine marta 1942, tj. po pristizanju specijalnog kamiona iz Berlina u kojem su zatočenici usmrćivani putem otrovnog gasa. Samo u toku aprila 1942. ubijeno je oko 3.300 zatočenika!

Iz izveštaja koji su sačuvani, a koje je sastavljala uprava logora vidi se, koliko je bilo muškaraca, žena i dece u pojedinim periodima. Najveći broj stradalih je žena i dece, što je i razumljivo, jer su muškarci najvećim delom bili pobijeni u logorima »Banjica«, »Topovske šupe«, »Crveni krst«, »Jevrejski logor« u Šapcu. Navešćemo neke podatke iz sačuvanih dokumenata: 15. februara 1942. u logoru je bilo 5.503 lica od kojih 332 muškaraca, 3.933 žena i 1.238 dece; 27. aprila 1942. od 1.884 zatočenika bilo je 68 muškaraca, 1.429 žena i 387 dece.²¹⁹ Iz pomenute izjave SS-pukovnika Hansa Helma, koju je dao pred Vojnim sudom beogradskog garnizona, se vidi da su Jevreji muškarci streljani za odmazdu zbog akcija partizanskih jedinica u Srbiji.

Pošto su početkom maja 1942. svi zatočenici Jevreji u logoru »Sajmište« bili likvidirani, to je on pod nazivom »Jevrejski logor« prestao da postoji. Od tada je korišćen za interniranje pripadnika NOP i zarobljenih partizana. Izvestan broj je bio streljan, a veći broj odveden na prisilan rad u logore u Nemačkoj i Norveškoj.

Međutim, i posle maja 1942. dovođene su manje ili veće grupe Jevreja u taj logor od kojih su neki likvidirani, a ostali odvedeni u nacističke logore u Aušvicu i Bergen Belsenu. Postoje podaci za neke od tih grupa:

- jula 1942, dovedena je manja grupa Jevreja iz Jagodine (Svetozarevo) i nekih mesta iz istočne Srbije;
- oktobra 1943, dovedeni su splitski Jevreji muškarci, među kojima je bilo i nekoliko žena. Izvestan broj je likvidiran u tom logoru, a svi ostali su stradali u logoru u Aušvicu;²²⁰

²¹⁸ Dokumenti u Vojnoistorijskom institutu Beograd, Nedićev fond, k-36-8-10; k-3647/1; 8/1; 35/1-1; 34/1-2; Nemački fond, k-41b-1-15/712.

²¹⁹ Dokument u Vojnoistorijskom institutu Beograd, Nemački fond, k-36, 47/1-1; 34/1-2.

²²⁰ L. Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971, str. 205.

84 J. Romano

– juna 1944, dovedeni su Jevreji iz Prištine (najvećim delom žene i deca, jer su muškarci bili odvedeni u logore u Albaniju još 1942). Nakon nekoliko dana provedenih u logoru »Sajmište« odvedeni su u logor u Bergen Belsenu;

– juna 1944, dovedeni su Jevreji koji su po kapitulaciji Jugoslavije prebegli u Crnu Goru. U toj grupi, koja je brojala 170 lica, bile su izbeglice iz Srbije, Bosne i Sjenice. Posle nekoliko dana odvedene su u logor u Bergen Belsenu.

Prema nepotpunim podacima, u logoru »Sajmište« je stradalo oko 11.000 jugoslovenskih Jevreja, dok je broj Jevreja koji je prošao kroz taj logor bio veći, jer je izvestan broj odveden iz tog logora u razne nacističke logore van Jugoslavije

3 – Radni logori

Radni logor »Borski rudnik« – Za Treći Rajh je bio od posebnog značaja Borski rudnik radi eksploatacije bakra, potrebnog za vojnu industriju. Stoga je uprava u tom rudniku bila poverena organizaciji TODT. Treći Rajh je zahtevao maksimalnu eksploataciju rudnika, pa je bio potreban i veliki broj radne snage. Stoga je uprava rudnika formirala radni logor u kojem su bili Srbi, pripadnici NOP-a.

Februara 1943. Treći Rajh je zatražio od Mađarske da se u Borski rudnik uputi 10.000 Jevreja za kopanje rude. Mađarska je uputila od 11. jula do 30. oktobra četiri železnička transporta sa licima, koja su bila osuđena na prisilan rad. U četvrtom transportu bilo je 6.200 Jevreja podeljenih u 4 čete. Oni su bili iz Mađarske, a delom i iz čehoslovačke i Rumunije. Ovi poslednji prebegli su iz čehoslovačke i Rumunije u Mađarsku pred nacističkim progonima. Pored njih bilo je i Jevreja iz Bačke. O broju Jevreja iz Bačke, koji su upućeni na prisilan rad u Borski rudnik postoje različiti podaci. U knjizi *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* navodi se na strani 159, da ih je bilo 500 do 600. Međutim, u članku Pavla Šosbergera »U Borskom rudniku 1943–1944« navodi se da ih je bilo nešto »preko 100«. Pretpostavljamo da je ovaj podatak verodostojniji, jer je Šosberger bio jedan od bačkih Jevreja koji je doveden u Borski rudnik na prisilan rad.²²¹

Radni logor obezbeđivala je mađarska straža, a komandat logora bio je do kraja 1943. potpukovnik Andraš Balog, koji je smenjen »zbog blagog postupanja prema logorašima«. Zamenio ga je pukovnik Ede Maranji, (Marany), koji je primenio najzverskije metode mučenja logoraša. Uveo je poseban logorski sud koji je izricao smrtne kazne za najmanji prekršaj »logorske discipline«. Naročito su zverski mučeni oni logoraši, koji bi bili uhvaćeni prilikom pokušaja bekstva.

Logoraši su radili pod izuzetno teškim uslovima, pa je znatan broj umro od iscrpljenosti.

»i *Jevrejski pregled* 11–12, Beograd 1968, str. 4.

Septembra 1944. približile su se partizanske jedinice Borskom rudniku, pa je uprava logora pristupila hitnoj evakuaciji jevrejskih logoraša. Oni su bili podijeljeni u dve grupe. Prva grupa, koja je brojala oko 3.600 Jevreja krenula je peške 17. septembra 1944. preko Petrovca na Mlavi, Male Krsne do Beograda i dalje preko Pančeva i Titela do Crvenke. Pre polaska streljano je 23 Jevreja, a na putu do Crvenke pobijeno je još oko 700 lica. Iz Crvenke krenula je kolona prema Baji i na tom putu pobijeno je još nekoliko stotina Jevreja. U Baju ih je stiglo svega oko 1.300. Iz Baje su odvedeni u logor u Flossenburg-u i Buchenwald-u iz kojih se po završetku rata vratilo samo nekoliko, dok su ostali pobijeni.

Nakon nekoliko dana trebala je da krene druga grupa Jevreja, ali su to sprečile jedinice XXIII srpske divizije izvršivši napad na Borski rudnik. Iz te grupe stupilo je u NOV 39 Jevreja.

Osvrt na stradanja Jevreja Banata, Srbije i Sandžaka

Vrlo mali broj Jevreja koji su do rata živeli u navedenim pokrajinama uspeo je da se spase od odvođenja u logore smrti. Mali broj je uspeo da prebegne u Grčku, Albaniju, kao i na teritoriju koju su okupirali Italijani. Najveći broj Jevreja sa teritorije Banata, Srbije i Sandžaka stradao je u koncentracionim logorima, koje su formirali Nemci u Srbiji, dok ih je manji broj stradao u nacističkim logorima van Jugoslavije. Izuzetak čine Jevreji iz Pirota, koji je po kapitulaciji Jugoslavije potpao pod Bugarsku. Na zahtev Gestapoa bugarska vlada im je predala pirotske Jevreje (bilo ih je 92). Prema nekim podacima odvedeni su iz Pirota 21. marta 1943. preko Bugarske (Plovdiv). Nije poznato u koji su logor odvedeni, ali najverovatnije je da su odvedeni u logor u Treblinku, kuda su u to vreme bili odvedeni i Jevreji iz Makedonije.

Gestapo je uporno tragao za svakim izbeglim ili skrivenim Jevrejinom. U njihovom hvatanju punu podršku Gestapou su pružili nedičevci, ljotičevci i četnici. Ovo su samo neka grupna stradanja pohvatanih Jevreja:

- 20. jula 1941. Gestapo je streljao grupu beogradskih Jevreja koji su se sklonili u Krčagovo;²²²
- novembra 1941. odvedeno je iz Loznice oko 50 beogradskih Jevreja, koji su se sklonili u tom mestu po kapitulaciji Jugoslavije;
- od 19. do 23. marta 1942. odvedeno je iz Jevrejske bolnice u Beogradu oko 300 bolesnika i ugušeno otrovnim gasovima u specijalnom kamionu;
- 5. jula 1942. Gestapo je odveo 5 bolesnih Jevreja iz Bolnice beogradske trgovačke omladine i streljao ih;

²²²J. Cvetovi u ognju, T. Užice 1970, str. 76, 87, 124.
L. Ivanović, *Jevrejsko pitanje u Beogradu*, n.d. str. 197.

- 3. avgusta 1942. odvedeno je i pobijeno 12 Jevreja iz Duševne bolnice u Beogradu;
- 2. oktobra 1942. odvedeno je 11 Jevreja iz Duševne bolnice u Kovinu, koji su streljani u Deliblatskoj peščari.

Prema prikupljenim podacima, sa teritorije Banata, Srbije i Sandžaka stradalo je preko 15.000 Jevreja i to: iz Banata oko 3.800, Srbije oko 11.000 i Sandžaka oko 260. U odnosu na ostale pokrajine, Jevreji Banata, Srbije i Sandžaka bili su najpre likvidirani. U izveštaju Turnera, koji je dostavio 29. avgusta 1942. zapovedniku Jugoistoka Leru (Lohr) se navodi: »Srbija je jedina zemlja u kojoj je rešeno pitanje Jevreja i Cigana.«²²³

Izvršiocima ovih masovnih zločina su, pored Trećeg Rajha, folksdojčeri, nedićevci, ljotićeveci i četnici.

II – Teritorije pod bugarskom okupacijom

Treći Rajh je vršio vrlo jak ekonomski i politički pritisak na bugarsku vladu zahtevajući da se u Bugarskoj preduzmu protivjevrejske mere. Bugarska vlada podlegla je tim pritiscima i najpre donela januara 1941. protivjevrejski zakon – »Zakon o zaštiti nacije«, a 1. marta 1941. potpisala je protokol o pristupanju Trojnom paktu.

U pripremi navedenog protivjevrejskog zakona značajnu ulogu su odigrali Adolf Hans Bekerle, nemački opunomoćeni ministar u Sofiji, i Teodor Daneker, šef Referata za rešenje jevrejskog pitanja pri ambasadi Nemačke u Sofiji. Navedenim zakonom bugarski Jevreji su svrstani u red »neprijatelja bugarske nacije« i isključeni iz političkog, ekonomskog, kulturnog i društvenog života Bugarske.

»Zakon o zaštiti nacije«, uz izvesne dopune, primenjen je od decembra 1941. i na anektiranoj teritoriji Makedonije. Zakon je predvideo mere za ekonomsko i psihičko uništenje Jevreja, ali nisu bile propisane mere i za njihovo fizičko uništenje, tj. genocid.

Najkarakterističnije protivjevrejske mere koje su bile propisane navedenim Zakonom:

- obavezna registracija makedonskih Jevreja kod policijskih vlasti s tim, što se oni registruju kao »jugoslovenski državljani« (ostalo stanovništvo Makedonije registrovano je kao »bugarsko«). Na osnovu toga, Jevreji se smatraju kao »strani državljani«, pa su morali plaćati porez u iznosu od 30 leva mesečno po glavi;

²²³ L. Ivanović, *Jevrejsko pitanje u Beogradu*, n. d. str. 197.

- Jevreji ne mogu nositi prezimena koja se završavaju na »ov«, »ev« i »ić«;
- Jevreji ne mogu biti bugarski vojnici, ali mogu biti pozvani u »radne jedinice« u sastavu vojske;
- Jevreji ne mogu biti državni, opštinski i privatni službenici, ne mogu pohađati srednje škole i fakultete;
- oni ne mogu napuštati mesto stalnog boravka bez posebne policijske dozvole;
- zabranjeno je Jevrejima da stanuju u zgradama u kojima stanuju arijevci i propisuje se koliko prostorija može imati jevrejska porodica, prema broju članova;
- Jevreji ne smeju stupati u brak s arijevcima, a zabranjuje im se držanje arijevske posluge;
- za Jevreje se propisuje policijski čas.

Međutim, bugarska fašistička vlada nije ostala samo na tom protivjevrejskom zakonu. Ona je propisala veći broj protivjevrejskih zakona i naredaba, na primer:

Zakon o jednokratnom porezu na imanja lica jevrejskog porekla od 14. VII 1941. godine. Tim Zakonom propisano je, da Jevreji moraju bugarskoj državi dati petinu vrednosti pokretne i nepokretne imovine. Obrazovana je posebna komisija za procenu jevrejske imovine, koja je netačno vršila procenu, pa je Jevrejima oduzeto znatno više od jedne petine vrednosti imovine. Na taj način oduzeto je samo od skopskih Jevreja oko 45 milionä leva (oko 13.000 leva po glavi);

Zakon od 4. X 1941. kojim se zabranjuje Jevrejima bavljenje trgovinom i industrijom. Do kraja te godine Jevreji su morali na brzinu da prodaju svoje trgovine i preduzeća. Zbog kratkog roka morali su ih prodati po znatno nižoj ceni od njihove stvarne vrednosti. Međutim, novac za prodate trgovine i preduzeća nisu primili, već je bio blokiran u bankama.

Treći Rajh nije bio zadovoljan protivjevrejskim merama koje je propisala bugarska vlada i zahtevao je od nje da donese zakon kojim bi se »rešilo jevrejsko pitanje« u Bugarskoj i u anektiranoj Makedoniji. Pod pritiskom Trećeg Rajha, bugarska vlada donela je 9. VII 1942. »Zakon o preduzimanju mera za rešenje jevrejskog pitanja i pitanja koja su u vezi s njim«. Zakonom je bilo predviđeno da Ministarski savet može donositi zakone i uredbe za »rešenje jevrejskog pitanja«. U vezi s tim, obrazovan je 26. VIII 1942. »Komesarijat za jevrejska pitanja« u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova. Za šefa Komesarijata, čije sedište je bilo u Sofiji, imenovan je Aleksandar Belev, a u Skoplju, Bitolju i Štipu postavljeni su delegati komesarijata. Delegat Komesarijata u Skoplju bio je Ivan Zaharijev, Bitolju Kiril Stoimenov i u Štipu Hristov Badževandžijev. Zadatak delegata je bio da kontrolišu način sprovođenja protivjevrejskih mera, kao i davanje sugestija za donošenje novih protivjevrejskih mera.

88 J. Romano

Novoformirani Komesarijat propisao je sledeće protivjevrejske mere, odnosno naredbe:

Naredba o označavanju jevrejskih stanova i jevrejskih zanatskih radnji od 5. IX 1942. (trgovine i preduzeća nisu obuhvaćeni ovom naredbom, jer su već bili likvidirani). Stanovi u kojima su živeli Jevreji morali su nositi natpis »Jevrejski stan« sa šestokrakom zvezdom, a zanatske radnje »Jevrejska radnja« sa šestokrakom zvezdom;

Naredba broj 5 od 8. IX 1942. g. kojom se celokupna jevrejska imovina stavlja pod državnu kontrolu. Kirija od zgrada čiji su vlasnici Jevreji, deponovana je u bankama, a Jevrejima se zabranjuje stanovanje u državnim zgradama;

Naredba o obaveznom nošenju »Davidove zvezde« od 23. IX 1942. kojom je propisano, da Jevreji počev od 10 godina starosti moraju nositi taj znak za koji su platili po 20 leva.

I delegati Komesarijata propisali su izvestan broj protivjevrejskih naredaba lokalnog karaktera. Pomenućemo neke naredbe koje je propisao Ivan Zaharijev delegat u Skoplju.

Naredba od 25. I 1943. kojom se zabranjuje Jevrejima posećivanje javnih lokala i kupovanje životnih namirnica u trgovinama koje se nalaze u određenim ulicama. Sem tog, naredbom se propisuju dani u koje Jevreji mogu posećivati parkove i plaže;

Naredba od 25. I 1943. o zabrani sklanjanja Jevreja u javnim skloništimu u vreme vazдушnih napada, jer su oni »izazvali ovaj rat«;

Naredba broj 70, od 12. II 1943. o likvidaciji jevrejskih zanatskih radnji s tim, da se novac njihove prodaje deponuje u banke.²²⁴

Fočetkom 1942. propisana je kolektivna novčana kazna za bitoljske Jevreje, jer su »pomagali NOP«. Oni su morali da uplate u korist bugarske države iznos od 4,500.000 leva.²²⁵

Svi do sada pomenuti zakoni i naredbe imali su za cilj ekonomsko i psihičko uništenje Jevreja, ali nisu bile predviđene mere za njihovo fizičko uništenje, tj. primenu genocida. Međutim, Treći Rajh je uporno zahtevao od bugarske vlade, da se Nemcima preda oko 20.000 Jevreja, koliko ih je živelo u Bugarskoj i anektiranoj teritoriji Makedonije, jer samo njihovom likvidacijom biće konačno »rešeno jevrejsko pitanje«. Međutim, bugarski narod je bio protiv predaje Jevreja koji su

A. Matkovski, *Tragedijata na Evreite od Makedonija, Skopje 1962.*

²²⁵ D. Konstantinov, *Ekonomska likvidacija Jevreja za vreme fašističke okupacije Makedonije 11941–11943J. Jevrejski almanah 1961–1962*, str. 178–182.

živeći u Bugarskoj, pa je postignut sporazum o predaji samo onih Jevreja koji žive u Makedoniji. Sporazum o njihovoj predaji potpisao je u ime bugarske vlade Petar Gabrovski, ministar unutrašnjih poslova, a u ime Trećeg Rajha Adolf Hane Bekerle, njegov opunomoćeni ministar u Sofiji.

Nakon potpisivanja sporazuma, bugarska vlada propisala je 2. III 1943. »Uredbu o postupku s jevrejskom imovinom po odvođenju makedonskih Jevreja u logor«. Istovremeno je naređeno delegatima Komesarijata da izvrše potrebne pripreme za odvođenje Jevreja u logor i preduzmu mere za sprečavanje njihovog bekstva u Grčku i Albaniju.

Odlučeno je, da se 11. marta 1943. izvrši hapšenje Jevreja u svim mestima Makedonije i dovedu u sabirni logor u Skoplju, kao i da se neposredno po odvođenju izvrši popis jevrejske imovine. U vezi s tim, izdao je 9. IV 1943. direktor Skopske oblasti »Naredbu o prodaji jevrejske imovine«. Određena su lica za popis i prodaju imovine. Međutim, najveći deo te imovine bio je opljačkan od strane bugarskih fašista i Nemaca, pa je neznatan deo bio izložen prodaji. Za prodatu imovinu skopskih Jevreja naplaćeno je 12, bitoljskih Jevreja 20 i štipskih 2 miliona leva – ukupno 34 miliona leva. Međutim, kasnijom procenom utvrđeno je, da je vrednost imovine samo bitoljskih Jevreja iznosila oko 511 miliona leva.

Sabirni logor u Skoplju

Napred pomenutim sporazumom bilo je predviđeno, da se svi makedonski Jevreji interniraju u sabirni logor u Skoplju. U tu svrhu predviđeni su magacini bivšeg Državnog monopola duvana.

U najvećoj tajnosti pristupilo se hitnim adaptacijama tih magacina i to ne radi boljeg smeštaja zatočenika, već radi onemogućavanja eventualnih bekstava. Kapaciteti tih magacina bili su daleko ispod mogućnosti smeštaja svih makedonskih Jevreja. Sem toga, nisu bili obezbeđeni ni najosnovniji higijenski uslovi za toliki broj zatočenika, niti je bila predviđena sanitetska služba.

U cilju sprečavanja bekstva zatočenika bile su postavljene brojne bugarske straže.

Hapšenja makedonskih Jevreja izvršena su istog dana u svim mestima, tj. 11. marta 1943. godine. Prethodno su, u svim mestima u kojima su živeli Jevreji, postavljene jake bugarske straže radi sprečavanja eventualnog bekstva. Hapšenja su izvršena prema unapred izvršenom popisu.

U logor su najpre dovedeni skopski Jevreji. Istog dana stigli su železničkim transportom Jevreji iz Bitolja i Štipa, kao i nekih drugih manjih mesta. Prilikom hapšenja bugarski fašisti su se poslužili perfidnom obmanom. Predložili su Jevrejima da sa sobom ponesu sav novac i nakit »jer će im to biti potrebno za život u

logorima u Bugarskoj, kamo će biti odvedeni«. Na taj način bila je olakšana pljačka Jevreja po njihovom dolasku u sabirni logor u Skoplju. i ne samo to. Po dolasku u sabirni logor oduzeta im je i bolja odeća i obuća.

Sabirni logor u Skoplju nije mogao da primi nekoliko hiljada zatočenika, koliko ih je bilo dovedeno. Stoga je sabijano po 500 osoba u jednu prostoriju, iz koje nisu puštani dva dana, ostavljeni bez hrane i vode. Zatočenici su morali vršiti nuždu u zatvorenim prostorijama, pa je zadržavanje u njima bio neizdržljivo. Među zatočenicima bio je veći broj bolesnih osoba, koje su ostavljene bez lekarske pomoći. U toku internacije u tom logoru umrla su 4 lica.

Trećeg dana po dolasku u sabirni logor, zatočenici su pušteni u dvorište i do odvođenja u koncentracioni logor u Treblinku primali su hranu samo jedanput dnevno. Mogućnosti za održavanje lične higijene nisu uopšte postojale, jer je bilo predviđeno vreme od svega pola sata za umivanje, pa je razumljivo, što najveći broj zatočenika nije uspevaao ni da se umije.²²⁶

U sabirni logor je bilo dovedeno 7.315 lica, i to: 3.313 iz Skoplja, 3.351 iz Bitoijske, 551 iz Štipa, i 100 iz nekih drugih manjih mesta (Strumica, Veles, Đevdelija). Iz logora su uspela da pobegnu dvojica, a četvoro je umrlo u logoru. Sem toga, iz logora su pušteni lekari sa svojim porodicama, kao i Jevreji – strani državljani. Lekari su pušteni jer su bili potrebni zdravstvenoj službi Makedonije. Prema postojećim dokumentima, iz sabirnog logora u Skoplju deportovano je u koncentracioni logor u Treblinku 7.144 lica, među kojima je bilo dece do 3 godine starosti 539, od 3 do 10 godina 602, od 10 do 16 godina 1.172, osoba starijih od 60 godina 865, kao i 250 težih bolesnika.

Odvođenje zatočenika iz sabirnog logora u koncentracioni logor u Treblinku otpočelo je 22. a završeno 29. marta 1943. godine. Oni su utovareni u stočne vagone u tri železnička transporta. Svaki transport je obezbeđivalo ljudstvo nemačke policije Stražarske čete iz Niške banje.

Prvi transport u kojem je bilo 2.338 lica krenuo je iz Skoplja 22. marta 1943. preko Lapova i stigao u Treblinku 28. marta 1943. godine. Na putu su umrla 4 lica

Drugi transport sa 2.402 lica krenuo je iz Skoplja 25. marta 1943. preko Kosovske Mitrovice, jer su prugu preko Lapova partizani porušili. Transport je stigao u Treblinku 31. marta 1943. godine. Na putu su umrla 3 lica.

Treći transport sa 2.404 lica krenuo je iz Skoplja 29. marta 1943. preko Kosovske Mitrovice i stigao u Treblinku 5. aprila 1943. godine. Na putu je umrlo 5 lica.²²⁷

O sudbini deportovanih makedonskih Jevreja u koncentracioni logor u Treblinku biće kasnije govora (v. Logori u Poljskoj).

²²⁰ /.. Matkovski, n.d.

²²⁷ Zločini okupatora, n.d. str. 193–195.

III – Teritorije u sastavu Nezavisne Države Hrvatske (NDH)

U sastav kvislinške tvorevine Nezavisne Države Hrvatske (NDH) uključene su bile sledeće teritorije Jugoslavije: Hrvatska, Slavonija, Srem, Bosna, Hercegovina, južna Dalmacija i Hrvatsko primorje. Na teritoriji južne Dalmacije i Hrvatskog primorja, odnosno »Zone II«, postojala je dvojna vlast: Italija je imala vojnu upravu, a NDH civilnu, odnosno ustašku upravu. Istočni deo Srema bio je do 10. X 1941. pod nemačkom upravom, odnosno pod Vojnim zapovednikom za Srbiju, a od tada prešao pod upravu NDH.

Teritorija NDH bila je podeljena na župe, a organizacija vlasti bila je u rukama ustaškog pokreta, koji su prihvatili u potpunosti, a i sproveli Hitlerovu nacističko-rasističku ideologiju. Kao kvislinška država, stvorena po direktivama Trećeg Rajha, NDH je svoju unutrašnju i spoljnu politiku uskladila zahtevima Berlina, a Treći Rajh se mešao direktno i indirektno u sprovođenje te politike.

Neposredno po dolasku na vlast, ustaše su pristupile organizovanju i sprovođenju protivjevrejskih mera uz saradnju Nemaca i folksdojčera. Najveći broj protivjevrejskih mera bio je propisan u ustaškom centru u Zagrebu, ali su i ustaški rukovodioci na pojedinim teritorijama samoinicijativno propisivali protivjevrejske mere, naročito u Bosni i Hercegovini. Ovde će biti dat prikaz organizacije i sprovođenja protivjevrejskih mera po pokrajinama u sastavu NDH.

A – Hrvatska – Slavonija – Srem

Ante Pavelić, poglavnik NDH, odabrao je posebne ljude – teroriste za uništavanje Srba i Jevreja u NDH: Andriju Artukovića, Eugena Kvaternika, Miju Babića, Vjekoslava Luburića i dr. Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova, izjavio je već 22. aprila da će »hrvatska vlada riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada«.

Ustaške vlasti su bile svesne da će veliki deo hrvatskog naroda sa negodovanjem reagovati protiv mera koje se budu sprovodile u vezi sa »rešenjem jevrejskog pitanja«, pa su odlučile prethodno »pripremiti« hrvatski narod. Te »pripreme« ogledale su se u besomučnoj kampanji protiv Jevreja putem ustaške štampe i radija, kojom je optuživala Jevreje da su »začetnici drugog svetskog rata i nosioci komunizma u svetu«.²²⁸

Organizacija i metod sprovođenja protivjevrejskih mera u NDH, bili su verna kopija mera koje su nacisti sproveli u Srbiji i Banatu. I one se mogu svrstati u tri osnovne grupe: mere za ekonomsko uništenje Jevreja, mere za njihovo psihičko uništenje i mere za fizičko uništenje, odnosno genocid.

²²³ M. Haramina, *Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku li svjetskog rata, Historijski pregled VII*, Zagreb 1961, broj 2, str. 90.

a) *Mere za ekonomsko uništenje Jevreja, uključujući i pljačku kao i uništenje jevrejskih kulturnih i istorijskih vrednosti*

Kao i u Banatu i Srbiji, nemačke specijalne jedinice upućene iz Berlina (Einsatzgruppe für Jugoslawien) nasilno su otvarale jevrejske radnje, stanove i prostorije raznih organizacija u svim mestima NDH, i opljačkanoj robu kamionima odvozile u Nemačku. U prvo vreme u pljački jevrejske imovine učestvovala su, pored navedenih jedinica, i ustaše kao i folksdojčeri. Kasnije, u cilju »legalizovanja« pljačke, ustaške vlasti su propisale veći broj »zakonskih odredaba, kao što su:

Zakonska odredba od 18. IV 1941. o sačuvanju hrvatske narodne imovine. – Tom odredbom bili su proglašeni nevažećim svi pravni poslovi između Jevreja, kao i Jevreja i nejevreja koji su sklopljeni dva meseca pre obrazovanja NDH, ako je vrednost pravnog posla bila veća od 100.000 dinara;²²⁹

Zakonska odredba od 5. VI 1941. o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka. – Lica koja su primila na čuvanje jevrejsku imovinu moraju je prijaviti ustaškim vlastima;²³⁰

Zakonska odredba od 5. VI 1941. o obaveznoj prijavi židovskog imetka. – Jevreji su morali da prijave svoju imovinu Uredu za Obnovu privrede pri Ministarstvu narodnog gospodarstva, a takođe i imovinu koju su otuđili počev od 10. II 1941 ;²³¹

Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu od 1. VII 1941. – Novoformirano Državno ravnateljstvo je bilo ovlašćeno da otkupljuje imovinu Jevreja i jevrejskih preduzeća;²³²

Zakonska odredba Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu od 27. VIII 1941. – Rukovođenje svim zgradama i imanjima čiji su vlasnici Jevreji prešlo je u nadležnost gradskih i kotarskih predstavništava, koja su ubirala zakupninu od istih;²³³

Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća broj CCCXXXVI – 1699 od 9. X 1941. – Državno ravnateljstvo za gospodarstvenu ponovu bilo je ovlašćeno da sprovede »podržavljanje imetka Židova i židovskih poduzeća sa ili bez naknade«;²³⁴

Zakonska odredba o unovčenju podržavljenih židovskih zgrada i gradilišta broj XLVI-313-Z-1942. od 6. II 1942. – Zgrade i imanja čiji vlasnici su Jevreji oduzimaju se u korist države bez ikakve naknade. Upravljanje tim zgradama i imanjima prelazi u nadležnost Ministarstva državne riznice. Tom odredbom bilo je naređeno,

²²⁹ Narodne novine broj 6, od 18. IV 1941.

²³⁰ Narodne novine broj 44 od 5. VI 1941.

²³¹ Narodne novine broj 44 od 5. VI 1941.

²³² Narodne novine od 1. VII 1941.

²³³ Narodne novine broj 115 od 27. VIII 1941.

²³⁴ Narodne novine broj 149 od 9. X 1941.

da Jevreji predaju hartije od vrednosti, uložne knjižice, dragocenosti, ćilime, predmete umetničke, kulturne i istorijske vrednosti, polise osiguranja i dr.²³⁵

Potpuna pljačka jevrejske imovine u Hrvatskoj i Slavoniji usledila je nakon odvođenja Jevreja u koncentracione logore, kao i imovine onih, koji su prebegli iz NDH.

Jevreji u Sremu bili su izloženi istovremeno pljački od ustaša i folksdojčera. Iako je Srem uključen u sastav NDH, folksdojčeri su u većem broju mesta preuzeli svu vlast i neograničeno vladali sve dok ih sremski partizani nisu postepeno potisnuli. Između ustaša i folksdojčera dolazilo je do čestih sukoba oko podele jevrejske imovine. Vođa Kulturbunda u Rumi javno je izjavio, da »jevrejska imovina pripada nemačkom narodu«.

Poseban vid pljačke predstavljala je kontribucija koja je bila primenjena u većem broju gradova Hrvatske, Slavonije i Srema. Tako na primer:

– šef Političkog ustaškog redarstva u Zagrebu Ivo Britvić, naredio je početkom maja 1941. da se pohapsi veći broj imućnijih zagrebačkih Jevreja, a za njihovo oslobađanje tražio je 100 kg zlata (preko 100 miliona predratnih dinara). Traženi iznos bio je i isplaćen;²³⁶

– ustaše i folksdojčeri uhapsili su 13. IV 1941. veći broj osječkih Jevreja i zatvorili ih u »Smeđoj kući« u Zagrebačkoj ulici. Za njihovo oslobađanje traženo je 30 miliona dinara, ali s obzirom da se toliki iznos nije mogao prikupiti, zadovoljili su se sa 20 miliona dinara;²³⁷

– ustaše su pohapsile 14. IV 1941. imućnije Jevreje u Zemunu i držale ih u zatvoru tri nedelje. Iz zatvora su pušteni nakon što je svaki isplatio iznos od 20 do 80 hiljada dinara, ovisno od imovnog stanja;²³⁸

– u Vukovaru su takođe uhapšeni Jevreji i oslobođeni tek nakon što su isplatili iznos od tri miliona dinara. Sem toga, u zatvoru su im oduzeti svi predmeti od vrednosti;²³⁹

– maja 1941. uhapšeni su Jevreji u Beočinu i oslobođeni nakon što su platili veći iznos;²⁴⁰

– jula 1941. odvedeni su iz Rume Jevreji starosedeoci (250) i jevrejske izbeglice prebegle iz zapadnih evropskih zemalja (300) u privremeni logor u Sremskoj Mitrovici. Nakon što su Jevreji starosedeoci isplatili iznos od 200.000 dinara pušte-

²³⁵ *Narodne novine* od 6. II 1942.

²³⁶ *Zločini okupatora*, n.d. str. 56.

²³⁷ *Ibid.*, str. 56.

²³⁸ *Saopštenje o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini I*, Novi Sad 1946, str. 9.

²³⁹ *Saopštenje o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini I*, Novi Sad 1946, str. 91.

²⁴⁰ *Ibid.*, str. 52.

ni su kućama. Jevrejske izbeglice muškarci odvedeni su u logor u Staroj Gradiški i Jasenovcu, a žene u logor u Loborgradu.²⁴¹

Prisvajanje ordinacija lekara Jevreja od proustaški nastrojenih lekara predstavljalo je poseban vid pljačke. U mnogim mestima imali su lekari Jevreji odlično opremljene ordinacije, koje su bile opljačkane nakon odvođenja lekara Jevreja u koncentracione logore ili u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa u Bosni i Hercegovini.

Od Jevreja koji su prebegli iz NDH u Dalmaciju i Hrvatsko primorje, odnosno u »Zonu I« i »Zonu II«, Pavelić je tražio da dostave pismenu izjavu da se odriču svojih imanja i druge imovine u NDH.

Posebno treba naglasiti, da su nemačke jedinice, folksdojčeri i ustaše opljačkali i imovinu jevrejskih društvenih, kulturnih i verskih organizacija. Opljačkane su biblioteke i veliki broj umetničkih predmeta. No, oni se nisu zadovoljili samo pljačkom. Sve ono što su smatrali da za njih nema vrednosti uništavali su. Uništili su veliki broj kulturnih spomenika, hramova, nadgrobnih spomenika, itd. Ustaše i folksdojčeri spalili su 14. IV 1941. jevrejski hram u Osijeku, kao i mrtvačnicu, porušivši i veliki broj nadgrobnih spomenika. Hramovi su porušeni i u Zagrebu, Đakovu, Sremskoj Mitrovici, Slavonskoj Požegi, Novoj Gradiški, Vinkovcima, Zemunu, itd.

Vrednost opljačkane i uništene jevrejske imovine nije moguće ni približno proceniti.

b) *Mere za psihičko uništenje Jevreja*

Ustaše, Nemci i folksdojčeri su se međusobno takmičili u izmišljanju mera za zlostavljanje i ponižavanje Jevreja. Napredne mase nisu odobravale zlostavljanja koja su ustaše primenjivale i protiv Srba, o čemu svedoči i sledeći slučaj: ustaške vlasti su naredile da se 26. maja 1941. održi obavezna fiskulturna vežba učenika zagrebačkih srednjih škola na stadionu u Maksimiru. Međutim, kada je na stadionu naređeno da se iz stroja izdvoje Srbi i Jevreji, za njim su pošli najpre svi skojevci, a zatim i ostali učenici Hrvati.²⁴²

Ustaše su po uzoru na naciste nastojali, da primenom ponižavajućih mera i zlostavljanjima dovedu do psihičkog sloma pre nego budu primenjene mere za fizičko likvidiranje Jevreja. Jedna od prvih takvih mera bila je odvođenje na razne prisilne radove. U većini slučajeva to su bili ponižavajući radovi, a ustaška štampa je objavljivala slike Jevreja na prisilnim radovima sa uvredljivim natpisima. Morali

²⁴¹ Dokumentat u Istorijskom arhivu Pokrajinskog komiteta SK Vojvodine, 4-472, elaborat o domaćim Nemcima zD srez rumski, str. 33.

²⁴² Narcisa Lengel Krizman, *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1971, str. 144.

su da rade i po 18 sati dnevno, bez hrane, a primenjivana su i razna zlostavljanja, kao i batinanja.

Jedan oblik prisilnog rada predstavljao je i odvođenje lekara Jevreja u Bosnu i Hercegovinu u sastav ekipa za suzbijanje endemskog sifilisa. Na zahtev šefa zdravstvene službe BiH, dr Ivana Raguza iz Hrvatske i Slavonije je upućeno 68 lekara, 1 farmaceut, 1 inženjer i 1 student medicine. Pored njih, u tu akciju je bilo uključeno i 12 lekara, koji su i do rata živeli u Bosni. Oni su radili pod vrlo teškim uslovima i uz minimalnu platu. Mnogi su oboleli, a tri lekara su umrla.

Za odvođenje lekara Jevreja na prisilan rad angažovali su se proustaški nastrojani lekari, kako bi se domogli njihovih ordinacija i istovremeno oslobodili stručne konkurencije.²⁴³

Jevreji koji su bili uključeni u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa u BiH navedeni su u sledećem pregledu:

Prezime i ime – iz mesta –	stručnost	upućen u	stupio u NOV	umro na radu	ubijen u logoru	Primedba
Ajzenšteter dr Vlatko iz Zagreba	internista	Tuzla	oktobra 1943.			
Altarac dr Jakob iz D. Vakufa	opšta med.	Prusac, Jajce	juli 1943.			
Atijas-Fišer dr Lola iz Sarajeva	stoma- tolog	Banjaluka				
Atijas Branko iz Bugojna	opšta med.	Bugojno	avgust 1943.			
Barmaper dr Herman iz Zagreba	dermato- venerolog	Tuzla	oktobar 1943.			
Baum dr Vilko iz Zagreba	hirurg	Kladanj, Tuzla	juni 1943.			
Bergštajn dr Naftali iz Zagreba	opšta med.	Pazarić, Alipašin Most				
Betlhajm dr Stjepan iz Zagreba	neuropsi- hijatar	Kupres, Turbe	oktobar 1943.			
Brajer dr Karlo iz Bjelovara	ginekol.	Zavidovići	početkom 1945.			
Cegledi-Hajmer dr Margita iz Zagreba	opšta med.	nepoznato				
Dajč dr Edo iz Zagreba	ortoped	Tuzla	oktobra 1943.			poginuo aprila 1944.
Dajč dr Miroslav iz Zagreba	ginekol.	Gučja gora, Jajce	avgust 1943.			umro januara 1944.
Duić-Dajč dr Miroslav iz Zagreba	intern.	Sarajevo	novembra 1943.			

²⁴³ J. Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945*, Zbornik 2 Jevrejskog istorijskog muzeja Beograd, 1973, str. 111–113.

96 J. Romano

Prezime i ime – iz mesta –	stručnost	upućen u	stupio u NOV	umro na radu	ubijen u logoru	Primedba
Fišbah dr Jonas iz Sarajeva	intern.	Maglaj	novembra 1944.			
Fišer dr Feliks iz Zagreba	pedijat.	Kozarac			streljan od Ne- maca januar 1944. u B. Luci	
Fišer dr Oton iz Osijeka	intern.	Odžaci	novembra 1943.			
Fišer dr Zlatko iz Siska	opšta med.	Bihać	novembra 1942.			poginuo juna 1943.
Fleš dr Josip iz Zagreba	urolog	šebešić, Vitez	avgust 1944.			
Frajnd dr David iz Sremske Mitrovice	opšta med.	Modrica			maja 1943. u Aušvicu	
Frelih dr Albert iz Zagreba	ortoped	Bučiče	oktobar 1944.			
Fuks mr pharm. Zeljko iz Zagreba	farmaceul	Gradačac	april 1945.			
Ginsberg dr Ervin iz Osijeka	opšta med.	Gračanica	avgust 1943.			
Ginsberger dr Oskar iz Osijeka	dermato- venerolog	Bihać	novembra 1942.			
Goldšmit dr Zora iz Pakraca	opšta med.	Podhumci	juli 1942.			
Gosti dr Hinko iz Zagreba	opšta med.	Kladuša, Cazin, B. Krupa	juli 1942.			
Grin dr Ernest iz Sarajeva	dermato- venerolog	Banjaluka	septembar 1944.			
Griner dr Simon	bakterio- log	Tuzla	oktobar 1943.			izvršio samo- ubistvo 1944.
Griner dr Teodor iz Zagreba	pedijat.	Vareš, Varcar, Vakuf, Banjaluka	septembar 1944.			
Grinfeld dr Julije iz Zagreba	opšta med.	Doboj, Jajce, Goražde, Travnik	novembar 1944.			
Gutman dr Đorđe iz Zagreba	opšta med.	nepoznato			odveden od usta- ša u lo- gor 1943. i ubijen	

Prezime i ime – iz mesta –	stručnost	upućen u	stupio u NOV	umro na radu	ubijen u logoru	Primedba
Gros dr Mavro	balneo- log	Kiseljak			ubijen od Ne- maca februara 1945. u Kiselja- ku	
Hafner dr Ziga iz Zagreba	intern.	Žepče, Busovača	juli 1943.			
Han dr Arpad iz Zagreba	intern.	Zenica, Mostar	septembar 1943.			
Hercog dr Pavao iz Zagreba	intern.	Derventa	početkom maja 1945.			
Herlinger dr Drago iz Siska	hirurg	Bihać	novembar 1942.			poginuo juna 1943.
Herlinger dr Ivo iz Osijeka	otorinol.	Jelak	novembar 1942.			
Kaufer dr Leopold iz Zagreba	hirurg	Pazarić, V. Vakuf	oktobar 1944.			
Kolbah dr ing. Dragutin iz Zagreba	hemičar	Tuzla	oktobar 1943.			
Kon dr Bela iz Zagreba	hirurg	Brnjic, Mostar	septembar 1943.			
Konforti dr Jakob iz Mostara	opšta med.	Banjaiuka		umro avgu- sta 1942.		
Kraus dr Gustav iz Karlovca	stomatol.	Kotor Varoš	novembar 1942.			ubijen od Ne- maca avgusta 1943.
Kraus dr Julijana iz Zagreba	kozmeti- čarka	Kotor Varoš	novembar 1942.			ubijena od Ne- maca avgusta 1943.
Kraus dr Zdenko iz Zagreba	opšta med.	Ljubija	maj 1942.			
Lederer-Fišer dr Klara iz Osijeka	opšta med.	Odžaci	novembar 1943.			
Lederer dr Ladislav iz Belišća	opšta med.	Modriča	april 1943.			
Lev dr Ivo iz Gospića	intern.	Doboj, Gračanica	mart 1943.			poginuo aprila 1944.
Levntal dr Zdenko iz Zagreba	opšta med.	Zavidovići, Kakanj, Alipašin Most	mart 1945.			

98 J. Romano

Prezime i ime – iz mesta –	stručnost	upućen u	stupio u NOV	umro na radu	ubijen u logoru	Primedba
Levi dr Izidor iz Cazina	opšta med.	Cazin	novembra 1942.			
Marić dr Hinko iz Varaždina	ginekol.	Gračanica	februar 1943.			
Najfeld dr Alfred iz Zagreba	opšta med.	Banovići, Živinci, B. Krupa	juni 1944.			
Najfeld-Špicer Eta iz Zagreba	stud. medic.	Banovići, Živinci, B. Krupa	juni 1944.			
Najman dr Ljuba iz Zagreba	intern.	G. Vakuf	septembar 1942.			umrla juna 1943.
Najman dr Vladimir iz Zagreba	epidemiolo- g	Tuzla	oktobar 1943.			poginuo 1944.
Nik dr Alfred iz Zagreba	opšta med.	Visoko	oktobar 1943.			
Ornštajn dr Karlo iz Osijeka	rentgen.	Banjaluka	septembar 1944.			
Papo dr Mordehaj iz Sarajeva	opšta med.	Sarajevo			ubijen 1942. u N. Gra- diški	
Pinto dr David iz Sarajeva	intern.	B. Petrovac, Tuzla	septembar 1944.			
Podvinac dr Srećko iz Zagreba	otorinol.	Lukavac, Tuzla	oktobar 1943.			
Polak dr Stjepan iz Zagreba	intern.	Prijedor	maj 1942.			umro decem- bra 1942.
Prohnik dr Ignac iz Zagreba	dermato- venerol.	Travnik, Busovača				
Rajh dr Emil iz Zagreba	intern.	B. Krupa, Kakanj, V. Vakuf				
Rausnic dr Jolanka iz Zagreba	intern.	Žepče, Gračanica	april 1945.			
Rozenčajg dr Erih iz Zagreba	ginekol.	Banjaluka	septembar 1944.			
Salom dr Mento iz Bijeljine	opšta med.	Tuzla	avgust 1943.			
Sekler dr Robert iz Zagreba	intern.	Sanski Most	mart 1943.			
Samakovlija dr Isak iz Sarajeva	opšta med.	Alipašin Most				
Šlezinger dr Albert iz Zagreba	opšta med.	Špionica srpska	april 1945.			
Šmukler dr Vilim iz Osijeka	opšta med.	Gračanica	februar 1943.			

Prezime i ime – iz mesta –	stručnost	upućen u	stupio u NOV	umro na radu	ubijen u logoru	Primedba
Šlezinger dr Marija	stomatol.	Pećigrad	novembar 1942.			umrla aprila 1943.
Šlezinger dr Miroslav iz Zagreba	epide- miolog	Cetingrad	novembar 1942.			poginuo juna 1943.
Špicer dr Milan iz Osijeka	ginekol.	Derventa, Gradačac		umro aprila 1942.		
Štajn dr Mavro iz Zagreba	opšta med.	Tuzla		umro novem- bra 1941.		
Štajner dr Stjepan iz Zagreba	opšta med.	Konjic	juli 1942.			
Švarc dr Aleksandar iz Osijeka	okulista	B. Petrovac, Tuzla	oktobar 1943.			
Tempi dr Ignac iz Zagreba	dermato- venerolog	Kakanj, Travnik Vitez	oktobar 1944.			
Vahsler-Najfeld dr Stela iz N. Gradiške	opšta med.	B. Gradiška, Mostar				
Vajnberger dr Draga iz Zagreba	ortoped.	Gradačac, Zenica			1943. odve- dena u Jeseno- vac i ubijena	
Vajs dr Aleksandar iz Zagreba	dermato- venerolog	Doboj	aprila 1945.			
Vajs dr Arabela iz Siska	opšta med.	B. Novi	1944.			
Vinter dr Miroslav iz Zagreba	dermato- venerol.	G. Vakuf	juli 1942.			poginuo marta 1943.
Župić dr Klara iz Zagreba	opšta med.	Busovača				

Iz pregleda se vidi da je 7 lekara koji su upućeni u Bosnu u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa, ubijeno ili stradalo u logorima. Taj podatak očito govori, da lekari nisu upućeni, naročito iz Hrvatske, radi suzbijanja endemskog sifilisa, već radi prisvajanja njihovih ordinacija od strane proustaški nastrojenih lekara. U prilog tome govori i sledeći podatak. Iz Bosne je odvedeno u razne ustaške logore oko 30 lekara Jevreja, koji su do dolaska ustaša na vlast živeli i radili u toj pokrajini. Ako su bili potrebni lekari isključivo za suzbijanje endemskog sifilisa, prvenstveno je trebalo angažovati lekare koji su već živeli u Bosni.

Od 83 lica, koliko je bilo u sastavu ekipa za suzbijanje endemskog sifilisa, u NOV je stupilo u toku rata 64 lica, i to: lekara 61, farmaceuta 1, hemičara 1, medicinara 1. O njihovom uključivanju u NOV biće kasnije detaljnije govora.

Proustaški lekari u Osijeku organizovali su akciju protiv lekara Jevreja, koja je poznata pod nazivom »Osječka lekarska afera«. U Osijeku je bilo do rata oko 40 lekara Jevreja, od kojih su ostala u 1942. godini samo 4 lekara (neki su odvedeni u logore, ili su se uključili u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa u BiH, dok je manji broj uspeo prebeći na teritorije pod italijanskom okupacijom). Međutim, grupa ustaških lekara u Osijeku, koju su predvodili dr Zvonimir Senić i dr Ivanović, uputila je zahtev Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, da se i navedena 4 lekara Jevreja upute u logor »u interesu rasne čistoće zdravstvene službe«.²⁴⁴

Pored odvođenja Jevreja na prisilne radove u cilju dovođenja do psihičkog sloma, pre nego se sprovede njihovo fizičko istrebljenje, ustaške vlasti su propisale veći broj protivjevrejskih zakona i naredaba, kojima su bila uskraćena Jevrejima sva građanska prava, odnosno koji su ih stavljali van zakona. Evo nekih od tih zakona i naredaba:

Zakonska odredba o državljanstvu od 30. IV 1941. godine. Tom zakonskom odredbom predviđena je podela stanovništva u NDH u dve grupe: u prvu grupu su svrstani »državljeni« NDH, a u istu su spadali isključivo arijevci, dok su u drugu grupu svrstani »državni pripadnici« NDH gde su spadali Jevreji i Srbi. Oni, kao »državni pripadnici« bili su pred ustaškim zakonima obespravljeni;²⁴⁵

Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti od 30. IV 1941. godine. U tački 3. te zakonske odredbe dato je objašnjenje ko se smatra Židovom: »Kao Židovi se smatraju osobe koje potječu od troje predaka drugog koljena«. Tom Zakonskom odredbom dopunjena je napred pomenuta Zakonska odredba o državljanstvu;²⁴⁶

Zakonska odredba od 30. IV 1941. o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda. – Tom odredbom bilo je zabranjeno: »sklapanje braka između Židova i osoba arijevske porijekla, vanbračno općenje Židova i osoba arijevske porijekla, zapošljavanje u židovskim domovima arijevske mlade od 45 godina, kao i isticanje hrvatske zastave na židovskim domovima«;²⁴⁷

Naredba od 13. V 1941. g. o zabrani ritualnog klanja i stavljanja u promet svih vrsta životinja ritualno zaklanih, čije meso služi za ljudsku ishranu. – Sem toga, tom naredbom se zabranjuje Jevrejima primena ritualnog klanja, kao i korišćenje mesa životinja koje su ritualno zaklane i za njihovu vlastitu upotrebu;²⁴⁸

²⁴⁴ Dokumentat u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, reg. broj 1855, dok. 6.

²⁴⁵ Narodne novine broj 16 od 30. IV 1941.

²⁴⁶ Narodne novine broj 16 od 30. IV 1941.

²⁴⁷ Narodne novine broj 16 od 30. IV 1941.

²⁴⁸ Ze.koni, zakonske odredbe, naredbe itd. NDH I, Zagreb 1941, str. 219.

Naredba Ministra narodnog gospodarstva – Odjel za državne finansije broj 608/41 od 17. V 1941. – kojom se Jevreji otpuštaju iz državne službe;²⁴⁹

Zakonska odredba od 4. VI 1941. g. o zaštiti narodne i arijevske kulture hrvatskog naroda. – Tom naredbom bilo je zabranjeno da Jevreji rade u društvenim, omladinskim, sportskim, kulturnim i prosvetnim organizacijama i ustanovama. Sem toga, Jevrejima se zabranjuje da se bave književnošću, novinarstvom, likovnom i glazbenom umetnošću, kazalištem i filmom;²⁵⁰

Naredba od 4. VI 1941. g. o promjeni židovskih prezimena i označavanju židovskih tvrtki. – Posle prvog svetskog rata izvestan broj Jevreja promenio je svoja imena ili prezimena, prilagođavajući ih sredini u kojoj su živeli. Navedenom naredbom Jevreji koji su promenili svoja imena ili prezimena posle 1. XII 1918, morali su uzeti svoja ranija imena i prezimena, a sem toga, bilo im je zabranjeno korišćenje pseudonima. Takođe su jevrejska preduzeća koja su imala narodne ili arijevske nazive morali promeniti nazive. Dalje, naredbom je propisano, da Jevreji stariji od 14 godina moraju nositi na levoj strani grudi okruglu žutu pločicu promera 5 cm s utisnutim slovom »Ž«, a jevrejske radnje i trgovine žute table veličine 16x25 cm sa natpisom »Židovska tvrtka«. Za navedene pločice naplaćivalo se od 500 do 5 000 kuna, ovisno od imovnog stanja pojedinca;²⁵¹

Naredba ustaškog ravnateljstva od juna 1941. o iseljavanju Židova iz sjevernog dijela Zagreba. – Na osnovu te naredbe morali su se Jevreji iseliti u roku od 8 dana iz tog dela Zagreba. Mnogi nisu uspeli za tako kratko vreme da nađu drugi stan, pa su ih ustaše izbacile iz dotadašnjih stanova i prisvojili njihov nameštaj;

Zakonska odredba o nadležnosti za rješavanje židovskog pitanja broj XXII-153-Z-1942. od 17. I 1942, kojom se propisuje, da sva pitanja u vezi sa Jevrejima prelaze u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova.²⁵²

Neki Jevreji su verovali da će biti pošteđeni primene protivjevrejskih mera ako pređu u katoličku veru. Međutim, u »Okružnici« koju su ustaške vlasti objavile pod br. 48468/41 od 3. VII 1941, u tački 9 – stoji: »Vladi je poznato da se prijavljuju mnogi Židovi za prijelaz u katolicizam, ali prijelaz na katolicizam ne može imati nikakvog upliva na položaj tih osoba u njihovom odnošaju prema državi s obzirom na postojeći zakon o nearijevcima.²⁵³

Pojedinačna i grupna hapšenja Jevreja, kao i njihovo streljanje imalo je, takođe, za cilj dovođenja do psihičkog sloma kod ostarelih Jevreja. Čest je bio slučaj, da su Jevreji hapšeni na ulici ili u stanovima i odvođeni u zatvor, gde su bili

²⁴⁹ Dokumentat u Arhivu Hrvatske Zagreb, MP F-3-31890/41.

²⁵⁰ ZDP tom I, knjiga 1, dok. br. 122.

²⁵¹ Narodne novine broj 43 od 4. VI 1941.

²⁵² Narodne novine broj 15 od 19. I 1942.

²⁵³ P. Vukelić, *Okupaciona vlast i sistem nacionalne diskriminacije u Sremu za vreme NDH*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sv. 35, Novi Sad 1963, str. 107, 113, 116, 117.

102 J. Romano

izloženi zverskim mučenjima i sadističkim izivljavanjima, a kasnije streljani. Kao povod za pojedinačna ili grupna streljanja Jevreja, ustaše su koristile akcije udarnih grupa, njihove sabotaže i diverzije optužujući ih, da su oni »začetnici tih akcija«. Pomenućemo neka streljanja koja su izvršena po presudi ustaških prekih sudova:

- 8. jula 1941. streljano je 10 istaknutih revolucionara, članova KPJ, koji su bili zatvoreni u Kerestincu, pod optužbom da su oni »duhovni začetnici« atentata koji su izvršili pripadnici NOP u Zagrebu nad ustaškim agentom Ljudevitom Tiljkom. Među streljanima bilo je 6 Jevreja;²⁵⁴
- 4. avgusta 1941. streljano je »98 Židova i komunista kao »duhovnih začetnika« napada na Ustašku sveučilišnu vojnicu, koji su izvršili pripadnici NOP kod Botaničkog vrta u Zagrebu;²⁵⁵
- 5. avgusta 1941. zbog istog napada streljano je »87 Židova i komunista«;
- 19. septembra 1941. streljano je »50 Židova i komunista« za odmazdu zbog izvršene sabotaže od strane pripadnika NOP u Zagrebačkoj pošti;²⁵⁶
- avgusta 1941. streljano je »104 Židova i komunista« zbog izvršenih sabotaža u Zagrebu od strane pripadnika NOP;²⁵⁷
- oktobra 1941. streljano je u Osijeku 10 Jevreja zbog pomaganja NOP.²⁵³

Međutim, pojedinačnih ubistava Jevreja bilo je u više mesta u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu: Đakovu, Iloku, Karlovcu, Novskoj, Rumi, Sremskoj Mitrovici, Vinkovcima, Zemunu i dr.

Ustaške vlasti, u cilju pravedanja tih zločina pred naprednim stanovništvom optuživale su Jevreje kao vođe partizanskih jedinica, što se vidi iz sledeća dva izveštaja:

- u izveštaju Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 24. IX 1942. stoji: »Skupina Duboka« – »Duškova partija« zapovjednik Židov dr Brihta iz Požege;
- u izveštaju Ministarstva hrvatskog domobranstva od 28. X 1942. stoji: »20. IX 1942. jedna skupina partizana opažena u šumi Kip. Vođa neka liječnica – Židovka iz Zagreba«.²⁵⁹

c) *Mere za fizičko uništenje Jevreja – genocid*

Sistem konačnog »rešenja jevrejskog pitanja« u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu zasnovao se na nacističkoj ideologiji – fizičkom uništenju u koncentracionim lo-

²³⁴ Z. Komarica, *Kerestinac, Otpor u žicama II*, Beograd 1969, str. 211.

²⁸⁸ *ZDP I*, knj. 1, dok. 122.

²⁵⁴ *Zločini okupatora*, n.d. str. 83.

²³² *ZDP I*, knj. 1, dok. 123.

²⁵⁸ *Gradz za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1*, Sl. Brod 1962.

²⁵⁹ *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, Sl. Brod 1962, knjiga III, str. 91 i 231.

gorima. Uništenjem Jevreja ostvariće se nacističko-rasistička teorija o »čistoći arijevske rase«. Međutim, ustaše su išle i dalje: ostvariti ne samo »čistoću arijevske rase«, već i »čistoću nacije« likvidiranjem Srba.

Koncentracioni logori koje su ustaše formirali, bili su logori smrti za Srbe i Jevreje, kao i za napredne Hrvate, članove KPH i pripadnike NOP. Prema izveštaju Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača (K. D. broj 2697/52-2 od 16. I 1946, str. 35) u ustaškim logorima smrti brojno najviše je stradalo Srba, Jevreja, Cigana i naprednih Hrvata. Međutim, procentualno u odnosu na broj stanovnika pred drugi svetski rat, najviše je stradalo Jevreja.

Koncentracioni logori u Hrvatskoj, odnosno u NDH, po metodama mučenja koje su primenjivane i načinu na koji su zatočenici usmrćivani, prevazišli su i najzloglašenije nacističke logore. No, činjenica je, da su u organizovanju ustaških koncentracionih logora učestvovali i Nemci, a takođe i u ubijanju velikog broja Jevreja sa teritorije NDH, nakon njihovog odvođenja u nacističke logore van Jugoslavije, prvenstveno u logor u Aušvicu.

Osnivanjem prvih koncentracionih logora u NDH rukovodio je Eugen Kvaternik, a u izboru mesta za logore, kao i u davanju sugestija po pitanju njihove organizacije, učestvovali su i organi Gestapoa, a u prvom redu SS-pukovnik Hans Helm. Od ustaških rukovodilaca učestvovali su u organizovanju koncentracionih logora Andrija Artuković, Mijo Babić, Vjekoslav Luburić i dr.

Logori su bili u prvo vreme pod Ustaškom nadzornom službom – III ured, sa kojim je rukovodio Mijo Babić. Stražarsko obezbeđenje logora vršili su pripadnici Ustaške obrane. Kasnije su logori potpali pod Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost.

Na teritoriji Hrvatske i Slavonije ustaše su formirale sabirne i koncentracione logore. Sabirni logori su bili privremenog karaktera i iz njih su vodeni zatočenici u koncentracione logore. No, u najvećem broju slučajeva, zatočenici su odmah odvođeni u koncentracione logore, naročito od 1942. godine.

U sabirnim logorima zatočenici su bili izloženi raznim zlostavljanjima, ponižavanjima i mučenjima, prvenstveno glađu i teškim fizičkim radovima. Međutim, u tim logorima, sem pojedinačnih ubistava nisu primenjivana masovna ubistva zatočenika. I pored toga, u tim logorima zbog gladi, iscrpljujućih fizičkih radova i raznih bolesti, došlo je do umiranja većeg broja zatočenika.

U NDH je postojalo nekoliko logora namenjenih isključivo za žene i decu. Koncentracioni logori su bili zajednički za Srbe, Jevreje i Hrvate pripadnike NOP, ali su Jevreji bili izdvojeni od ostalih zatočenika.

Prvi logori u NDH formirani su znatno pre nego je u tom smislu izdato zvanično naređenje, već krajem aprila 1941, a naređenje o formiranju logora izdao je Ante

Pavelić 2. juna 1941. To naređenje o formiranju logora nosilo je zvaničan naziv »Izvanredna zakonska odredba« i u njemu se navodi: »Budući Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemirivanja pučanstva, te svojim poznatim špekulativnim načinima otežavaju obskrbu pučanstva, to se kolektivno za to smatraju odgovornim i prema tome će se proti njima postupati i spremati ih, povrh kazneno-pravne odgovornosti, u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom«. To naređenje bio je za ustaše signal za sprovođenje masovnog odvođenja Jevreja u logore.

Navedenu Zakonsku odredbu dopunio je Ante Pavelić 25. XI 1941. »Zakonskom odredbom o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne logore« (broj CDXXIX-2101-Z-1941). Tom odredbom bilo je precizirano, da formiranje logora spada u nadležnost Ustaške nadzorne službe, a odluku o upućivanju u logore kao i vreme trajanja zatočeništva donosi bez sudskog procesa Ustaško redarstvo, kao organ Ustaške nadzorne službe. Osuđeni nisu imali pravo žalbe na odluku ustaškog redarstva. Zatočeništvo nije moglo biti kraće od 3 meseca, ni duže od 3 godine. Međutim, činjenica je, da se tog roka nisu pridržavale logorske uprave i da je najveći broj zatočenika stradao u logorima, bez obzira na dužinu zatočeništva koje je bilo navedeno u odluci ustaškog redarstva.

Kao i nacisti, i ustaše su nastojali da »pravdaju« svoje zločine prema Jevrejima parolama, da su »oni začetnici drugog svetskog rata i velikim delom pripadnici komunističke partije«. To se vidi i iz Okružnice ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu, broj 15013-11-41 od avgusta 1941. godine. »U interesu javne sigurnosti imadu se svi Židovi (pokršteni ili ne) i Srbi prešli na katolicizam ili ne, zatvoreni pod sumnjom radi komunizma, a protiv njih inače ne predleži nikakav dokazni materijal da bi se mogli staviti pod prijeki sud, otpremiti u sabirni logor župnog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću«. ³⁶⁰

Ustaše su formirale logore u Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni, kao i u »Zoni II« u kojoj su, na osnovu sporazuma između Musolinija i Pavelića od 18. V 1941, Italijani imali vojnu, a ustaše civilnu upravu. U ustaškim logorima stradao je veliki broj Jevreja nastanjenih na teritoriji NDH, a znatan broj je stradao u nacističkim logorima van Jugoslavije, prvenstveno u logoru u Aušvicu. To se vidi i iz sledećih dokumenata:

– SS-pukovnik Hans Helm uputio je 27. VIII 1942. izveštaj Sigfridu Kašeu (Kasche) u kojem se navodi da je iz NDH odvedeno u nacističke logore u vremenu od 13. VIII do 27. VIII 1942. godine 5.000 Jevreja;²⁶¹

– u telegramu koji je uputio nemački konzul u Zagrebu Sigfrid Kaše ministru spoljnih poslova Ribentropu u Berlinu se navodi, da su ustaške vlasti saglasne

²⁴⁰ Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Zločini okupatora u Sremu 1941–1944, Novi Sad 1946, str. 49.

²⁶¹ M. Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1966, s. 23.

da isplate Trećem Rajhu na ime transportnih troškova naknadu od 30 maraka za svakog deportovanog Jevrejina u nacističke logore;²⁶²

– od oko 25.000 Jevreja koliko ih je bilo do početka drugog svetskog rata u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu, do početka 1943. bilo je odvedeno u razne logore oko 17.000 dok je oko 4.000 izbeglo iz NDH, a ostalo je još oko 4.000. Aprila 1943. zatražio je nemački konzul od ustaških vlasti da se predaju Nemcima i ovi preostali Jevreji. Sporazum je postignut i predstavnik nemačkog konzulata u Zagrebu, SS-Hauptsturmführer Abrumajt organizovao je njihovo prikupljanje i prebacivanje u logor u Aušvicu maja 1943. godine.²⁶³

Ustaše su formirale u Hrvatskoj, Slavoniji, Sremu, kao i u »Zoni II« sabirne i koncentracione logore (o logorima koje su formirali u Bosni biće kasnije govora). Neki od tih logora postojali su kraće vreme, a neki su ostali do kraja rata.

1 – Ustaški logori u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu

a) Sabirni logori

Logor »Danica« – To je bio prvi logor koji je formiran u NDH. Odluka o njegovom formiranju doneta je 20. IV 1941. godine. S obzirom da je bio smešten u prostorijama bivše tvornice »Danica« u selu Drnje kod Koprivnice, to je i dobio taj naziv.

Prvi zatočeniци dovedeni su 29. IV 1941. godine. To su bili Srbi i Jevreji, kao i komunisti iz Grubišnog polja, Pakraca, Križevaca. Nešto kasnije dovedeni su iz Bjelovara, Karlovca, Ogulina, Sarajeva, Bijeljine, Tuzle i dr. U logoru su bili internirani muškarci, žene, pa i deca. Među zatočenicima bilo je oko 300 jevrejskih omladinaca, od kojih su mnogi bili članovi SKOJ-a i pripadnici NOP.

Upravnik logora bio je Martin Nemeč, a zamenik Nikola Herman, obojica zloglasni krvnici. Logor je postojao do jula 1941. i za to vreme kroz isti je prošlo oko 5.000 zatočenika, među kojima oko 400–500 Jevreja. Brojno stanje u logoru stalno se menjalo, jer su pojedine grupe zatočenika upućivane u koncentracione logore (najvećim delom u logore u Jadovnu i Pagu), a nove pristizale. Prosečno je bilo u logoru oko 3.000 zatočenika. Oni su bili izloženi fizičkim zlostavljanjima, a bilo je i pojedinačnih ubistava. Bili su prisiljeni na najteže fizičke poslove, a ishrana je bila vrlo loša i pored toga što je Jevrejska opština iz Zagreba slala dovoljno životnih namirnica, ali su ih ustaše prisvajale. Usled gladi i teških fizičkih napora umrlo je oko 200 zatočenika.

Jula 1941. naređeno je rasformiranje logora. Oko 1.600 zatočenika odvedeno je u sabirni logor u Gospiću, a odavde u razne koncentracione logore (Jadovno, Pag, Jasenovac i Stara Gradiška).²⁶⁴

²⁶² Evelin le Chene, n.d. str. 662.

²⁶³ Zapisnik Centralne gradske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, Arhiv Hrvatske, Zagreb, broj S45/1 od 19. VI 1945.

²⁶⁴ M. Peršen, n.d. str. 40–42.

S. Velagić, *Druga konferencija CK KPH Bjelovar 5. juna 1941. na Kalniku*, Bjelovar 1969.
Zločini okupatora, n.d. str. 58–59.

Logor »Zagrebački zbor« – Logor je formiran jula 1941. u prostorijama starog zagrebačkog sajma (»Zagrebački zbor«). To je bio prolazni logor u kojem su zatočenici ostajali nekoliko dana, a zatim su odvođeni u druge logore.

Prva grupa Jevreja dovedena je u logor 12. jula 1941. iz Varaždina i nakon tri dana odvedeni su u logor u Gospiću. Druga grupa je dovedena 30. jula 1941. iz Našica, Koprivnice, Bjelovara, Ludbrega, Sarajeva i Travnika. Sledeća grupa dovedena je 1. avgusta 1941. iz raznih mesta Hrvatske, a najveći broj je bio iz Osijeka. Iz Osijeka je dovedeno 7. avgusta 1941. još 150 Jevreja.

Svi su oni posle kraćeg vremena upućivani u druge logore, najvećim delom u logor u Gospiću, a odatle u razne koncentracione logore. Za vreme boravka jevrejskih zatočenika u logoru »Zagrebački zbor« za njihovu ishranu brinula se Jevrejska veroispovedna opština u Zagrebu. Kroz taj logor prošlo je nekoliko hiljada Jevreja.²⁶⁵

Logor u Gospiću – Na udaljenosti od 5 km od Gospića formiran je sredinom juna 1941. sabirni logor. Smešten je bio u jednom ovčarniku. To mesto je izabrano za logor zato, što su se u blizini nalazili velebitski ambisi u koje su ustaše bacale ubijene zatočenike.

Kroz taj logor je prošlo nekoliko hiljada Srba i Jevreja. Prva grupa Jevreja dovedena je iz logora »Zagrebački zbor«, a zatim iz logora u Daruvaru. Kasnije su dovođeni iz raznih mesta Hrvatske i Bosne: Zagreba, Osijeka, Varaždina, Ludbrega, Bjelovara, Banja Luke, Dervente, Zavidovića, Visokog, Travnika i dr. Sredinom jula 1941. dovedeno je oko 1.600 zatočenika iz logora »Danica«, među kojima je bilo oko 180 jevrejskih omladinaca iz Zagreba.

Upravnik logora bio je Maks Luburić, a zamenici su bili ustaški poručnik Prudić i ustaški potporučnik Mihajlović. Oni su počinili u logoru veliki broj zverstava, pre nego su zatočenici bili upućeni u koncentracioni logor u Jadovnu i na Pagu.

Krajem avgusta 1941, naređeno je rasformiranje logora. Oko 1.600 zatočenika utovareno je u stočne vagone (po 90 ljudi u vagon) i upućeno do Jastrebarskog, gde su muškarci odvođeni i odvedeni u logor u Jasenovcu, a žene i deca su upućeni preko Slavenskog Broda u sabirni logor u Kruščici (kod Travnika). Prema nepotpunim podacima kroz logor u Gospiću prošlo je oko 2.000 Jevreja.²⁶⁶

Logor u Loborgradu – Logor je formiran krajem septembra 1941. godine u selu Lobor, 10 km od železničke stanice Zlatar-Bistrica. Smešten je u nekadašnjem dvorcu Loborgrad, po kome je logor i dobio naziv.

Zgrada je do tada korišćena kao dom staraca, ali su ustaške vlasti iselile stanovare, a Jevrejskoj opštini u Zagrebu naredile da vlastitim finansijskim sredstvima

²⁶⁵ *Zločini okupatora*, n.d. str. 63.
²⁶⁶ M. Peršen, n.d. str. 40.

izvrši potrebne adaptacije za smeštaj logora. Za adaptaciju Jevrejska opština je utrošila 1,300.000 kuna.

Logor je bio namenjen za zatočenje srpskih i jevrejskih žena i dece. Mogao je da primi oko 300 lica, ali su ustaše u njemu internirale oko 2.000 osoba. U sobama su postavljeni drveni ležaji na 3 sprata, s tim što je u jednom ležaju bilo po 2 do 3 osobe. U logoru nisu postojali ni najosnovniji uslovi za održavanje lične higijene zatočenica s obzirom na prenatrpanost kao i ograničenja koja su uvele ustaše u pogledu vremena korišćenja vode i nužnika.

Prve zatočenice dovedene su 5. i 6. oktobra 1941. iz sabirnog logora u Kruščici. Među njima bilo je oko 1.300 jevrejskih žena i dece, kao i nekoliko desetina Srpkinja. Kasnije je povećan broj zatočenica na oko 2.000. Zatočenice su bile primorane da obavljaju teške fizičke radove, koji su imali za cilj, ne samo fizičko, već i psihičko iscrpljivanje. Morale su prenositi cepanice sa jednog kraja logora na drugi, a kada bi to završile, morale su ih vraćati na prvobitno mesto. Sem toga, u logoru je vladala teška glad, iako je Jevrejska opština dostavljala životne namirnice koje su ustaše prisvajale. Priređivane su razne orgije i tom prilikom su ustaše silovale zatočenice.

Glad, fizičko iscrpljivanje i nehigijenski uslovi doveli su do pojave masovnih oboljenja, a naročito dece. Pojavile su se i zarazne bolesti, prvenstveno tifus i dizenterija. Oboljelima nije bilo moguće pomoći, iako je među zatočenicama bilo i lekara (dr Milica Band-Kun), jer se nije raspolagalo sa lekovima.

Vrhunac zverstva logorske uprave ogleda se u sledećem postupku: u bunar, iz kojega je uzimana voda za piće, ustaše su namerno ubacile velike količine hlora »radi dezinfekcije«, pa zatočenice nisu mogle tu vodu da piju. To su ustaše iskoristile naplaćujući velike novčane iznose za čašu pitke vode.

Organizator svih tih zverstava bio je upravnik logora Karlo Heger i njegov brat Vilibald, pomoćnik upravnika. Obojica su bili do rata časovničari u Zagrebu. U zverstvima je učestvovala i ustaška straža, koja je bila sastavljena od 16 kultur bundovaca.

Pored pljačke, zlostavljanja i silovanja vršena su i pojedinačna ubistva »nedisciplinovanih« zatočenica.

Kao što je navedeno, prva grupa zatočenica dovedena je 5. i 6. oktobra 1941. iz sabirnog logora u Kruščici. Prilikom dolaska te grupe zatekao se lekar dr Janko Pajas, koji je opisao stanje dovedenih zatočenica sa decom: »To je bila očajna slika mizerije i nesreće: upalih očiju, suha nabrana koža koja se ljuštila, avitaminoza, zubi i kosa poispadali ...« Do takvog stanja došlo je nakon samo 2 meseca boravka zatočenica u logoru u Metajnu, a zatim u logoru u Kruščici.

Gestapo je zatražio od ustaških vlasti, da im predaju zatočenice i decu iz logora u Lobargradu, što je i učinjeno. Gestapo je Jevrejke sa decom uputio železničkim

transportom u logor u Aušvicu, gde su stradali, a Srпкиnje je odveo u Nemačku na prisilan rad. Prva grupa Jevrejki sa decom odvedena je u Aušvic 24. VIII 1942, druga 30. VIII, a poslednja oktobra 1942. godine. Nakon odvođenja poslednje grupe, ustačke vlasti su rasformirale logor. Pored logorske ograde ostalo je 200 grobova zatočenica i dece.²⁶⁷

Logor u Đakovu – Krajem 1941, uputile su ustaške vlasti u Sarajevu zahtev centralnim ustaškim vlastima u Zagrebu, da se veći broj Jevrejki sa decom iz Bosne, prvenstveno iz Sarajeva, uputi u logore. S obzirom da ustaški logori u Hrvatskoj nisu mogli da prihvate tako veliki broj novih zatočenika, to su centralne ustaške vlasti u Zagrebu naredile Župskoj redarstvenoj oblasti u Osijeku, da pronade na svojoj teritoriji pogodno mesto gde bi se mogao formirati novi logor, a koji bi bio namenjen isključivo za interniranje žena i dece. Župska redarstvena oblast naredila je Jevrejskoj opštini u Osijeku da u roku od pet dana pronade prostorije za smeštaj logora i da u njima izvrši potrebne adaptacije. Jevrejska opština je predložila prostorije nekadašnjeg mlina »Cereale« kod Đakova, koje su pripadale Đakovačkoj biskupiji. Predlog je bio prihvaćen i pored protivljenja Đakovačke biskupije, jer blizina logora omogućavala bi stalnu kontrolu. Rešeno je da upravu logora postavi osječka policija, a stražarsko obezbeđenje da daje đakovačka policija. Isхранu logorašica obezbeđivala bi Jevrejska opština iz Osijeka.

U prvoj polovini decembra 1941. godine stigla su u Đakovo dva železnička transporta sa ženama i decom, najvećim delom iz Sarajeva. Među njima je bilo oko 1.830 Jevrejki sa decom i oko 50 Srпкиnja.

Do februara 1942. bili su uslovi života u tom logoru donekle podnošljivi, tj. dok nisu dovedene zatočenice iz logora u Staroj Gradiški, među kojima je bilo oko 1.200 Jevrejki i Srпкиnja. Do njihovog prebacivanja došlo je na zahtev Jevrejske opštine u Osijeku, koja je dostavljala životne namirnice i za navedene zatočenice, što je bilo otežano zbog udaljenosti Stare Gradiške od Osijeka. Zahtev Jevrejske opštine prihvatio je Miloš Luburić, komandant Zdruga osječke oblasti. Međutim, iza pristanka koji je dao Luburić za prebacivanje zatočenica iz logora u Staroj Gradiški u logor u Đakovu, krila se zločinačka namera: da se epidemija trbušnog tifusa i dizenterije, koja je u to vreme harala u logoru u Staroj Gradiški prenese i u logor u Đakovu. To se i dogodilo. U cilju sprečavanja širenja epidemije Jevrejska opština u Osijeku zatražila je od Đakovačke biskupije jedan prazan magacin u kojem su bila smeštena drva za ogrev. Biskupija je zahtev odbila, pa je izvestan broj žena i dece morao biti smešten u jednoj štali sa mnogo pukotina, te je temperatura u štali iznosila i do -30°C .

Sem toga, u logoru je zavladała i glad, jer je u njemu bilo oko 3.000 lica za koja nije mogla Jevrejska opština u Osijeku da obezbedi dovoljne količine životnih namirnica. Oskudicu u životnim namirnicama nastojale su zatočenice da ublaže na

²⁴⁷ M. Peršen, n.d. str. 46.

taj način, što su obrazovale keramičke, korparske i krojačke radionice i od novca dobijenog od prodatih rukotvorina kupovane su životne namirnice.

Glad, zima, zarazne bolesti i teški higijenski uslovi doveli su do masovnih oboljenja i smrt žena i dece. Svakog dana je umiralo po nekoliko lica.

Krajem marta 1942. stanje u logoru još više se pogoršalo dolaskom ustaškog zastavnika Joze Matijevića za upravnika logora, i preuzimanjem obezbeđenja logora od ustaške straže. Usledila su zverska zlostavljanja, silovanja zatočenica, pa i pojedinačna ubistva. Sem toga, ustaše su i ono malo životnih namirnica, koje je slala Jevrejska opština u Osijeku, prisvajale.

Početkom juna 1942. rasformiran je logor u Đakovu, a zatočenice sa decom prebačene su u tri železnička transporta u logor u Jasenovcu. Prvi transport upućen je 15. juna, a poslednji 5. jula 1942. U transportima je bilo oko 2.800 jevrejskih žena sa decom, i oko 280 Srpkinja sa decom. Neposredno po dolasku u Jasenovac svi su pobijeni.

U toku šest meseci, koliko je postojao logor u Đakovu, umrlo je i ubijeno 569 jevrejskih žena i dece, kao i preko 20 Srpkinja sa decom. Evidenciju o broju stradalih, sa imenima, kriomice je vodio grobar jevrejskog đakovačkog groblja.²⁴⁸

Logor u Tenju – Prva odvođenja osječkih Jevreja u logore izvršena su avgusta 1941. godine. To je bila grupa od oko 500 Jevreja, koji su uhapšeni noću 30/31. jula 1941. »zbog opasnosti za javni poredak i mir«. Zatvoreni su u vojnoj kasarni u Tvrđavi. Već 1. VIII 1941. upućen je izvestan broj u sabirni logor »Zagrebački zbor«, a zatim u logor u Gospiću, a nekoliko dana kasnije upućeni su istim pravcem i ostali. Iz Gospića su odvedeni u logor u Jadovnu, gde su pobijeni.²⁴⁹

Posle toga nije bilo odvođenja osječkih Jevreja u logore do druge polovine 1942. godine. Aprila 1942. naredio je ustaški predstojnik u Osijeku, Ivan Tolj, da se interniraju svi osječki Jevreji, kao i Jevreji iz okolnih mesta. U vezi s tom odlukom, naređeno je Jevrejskoj opštini u Osijeku da pronade zgradu u blizini Osijeka koju će adaptirati za smeštaj logora. Izbor je pao na zgradu nekadašnje tvornice koverata »Mursa Mili«, udaljenu 4 km od Osijeka, kod Tenjske mitnice.

Jevrejska opština oformila je od svojih članova radnu brigadu, koja je pristupila podizanju drvenih baraka. Maja 1942. bile su podignute dve barake u koje su se smestili radnici koji su podizali logor. Tolj nije bio zadovoljan brzinom kojom su izvođeni radovi, pa je juna 1942. naredio da se osječki Jevreji zatvore u Aninu i Jegerovu osnovnu školu u Gornjem gradu. Nakon dovršenja logora, osječki Jevreji, kao i Jevreji iz okolnih manjih mesta internirani su u taj logor. Od strane logoraša, izabran je za rukovodioca logora Žiga Volner.

²⁴⁸ Dokumentat u Vojnoistorijskom Institutu Beograd, k-6, 1/16-2; 61, 1/16-2, 1942.

²⁴⁹ *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi II*, Zagreb 1955, str. 366–368.

²⁴⁹ Ravijojla Odavić, *Sabirni logor Tenje, Slavonija u NOB-u*, Sl. Brod 1966, str. 209.

110 J. Romano

Logor je bio ograđen bodljikavom žicom i raspolagao je većom površinom zemlje, koju su zatočenici nameravali obrađivati, odnosno koja je trebala da ubuduće predstavlja poljoprivredno dobro, jer su se zatočenici nadali da će ostati duže vremena u tom logoru.

Za komandanta logora postavio je Ivo Tolj ustaškog poručnika Franju Apela, a logor je obezbeđivala ustaška straža.

U logoru je bilo internirano oko 1.600 osječkih Jevreja. Do rata, u Osijeku je bilo oko 2.500 Jevreja, od kojih su ustaše odvele avgusta 1941. oko 500 u logor u Gospiću, oko 400 je prebeglo iz Osijeka po dolasku ustaša na vlast, a oko 1.600 je ostalo u Osijeku. U tom logoru bili su internirani i Jevreji iz okolnih mesta: Đakova, Našica, Virovitice, Donjeg Miholjca, Podravske Slatine, Valpova i dr. Sem toga, u logoru je bilo internirano i oko 230 jevrejske dece, koja su bila dovedena iz Sarajeva, po odvođenju njihovih roditelja u logore. Osječki Jevreji, kao i Jevreji okolnih mesta prihvatili su tu decu, ali su i ona dovedena u logor skupa sa Jevrejima koji su ih prihvatili.

Prema nepotpunim podacima, u logoru u Tenju je bilo internirano u toku njegovog postojanja oko 3.000 Jevreja.

U Arhivu Hrvatske u Zagrebu, postoje delimični spiskovi interniranih Jevreja u logoru u Tenju. U spiskovima je navedeno samo 2.000 lica (iz Osijeka 1.028, Virovitice 118, Donjeg Miholjca 81, Đakova 100, Podravske Slatine 122, kao i iz nekih drugih manjih mesta i 230 dece iz Sarajeva). Međutim, na osnovu podataka o broju odvedenih lica iz tog logora u razne koncentracione logore dolazi se do zaključka, da u navedenim spiskovima nedostaje oko 1.000 lica, odnosno, da je u logoru u Tenju bilo oko 3.000 Jevreja. Njihovo odvođenje u druge logore izvršeno je u toku avgusta 1942. u tri železnička transporta, a u svakom je bilo oko 1.000 lica:

– 14. avgusta 1942. došao je iz Zagreba jedan SS-oficir i naredio da se oformi u roku od 24 časa železnički transport za 1.000 lica. Pomenuti SS-oficir izdvojio je oko 1.000 lica, među kojima je bilo 700 dece i 15. avgusta 1942. transport je upućen za Aušvic;

– 16. avgusta 1942. u logor u Tenju stigao je ustaški potpukovnik ing. Hinko Picilli, zapovednik radne službe u logoru u Jasenovcu. On je među preostalim logorašima tražio zanatlije obećavši im da će u Jasenovcu »moći nesmetano da rade i žive sa svojim porodicama«. Logoraši su mu poverovali i 18. avgusta 1942. upućen je za logor u Jasenovcu transport sa oko 1.000 lica;

– 22. avgusta 1942. preostali zatočenici su bili utovareni u vagone i upućeni preko Vinkovaca do Jasenovca. U Jasenovcu su otkaćena poslednja dva vagona, u ko-

jima su se nalazile starije i bolesne osobe i u jasenovačkom logoru odmah pobijene. Ostala kompozicija upućena je preko Zagreba do Loborgrada, odakle su zatočenici upućeni u logor u Aušvic u dve partije: 24. i 30. VIII 1942. U toj trećoj partiji zatočenika koja je odvedena iz logora u Tenju 22. VIII 1942. bilo je oko 1.000 lica.

Krajem avgusta 1942, nakon što su svi zatočenici odvedeni, rasformiran je logor u Tenju.²⁷⁰

Logor u Vinkovcima – Ustaški predstojnik odlučio je da internira u logor vinkovačke Jevreje, a zatim i ostale Jevreje iz Srema. Stoga je uputio jula 1942. zahtev Ravnateljstvu ustaškog redarstva – I uredu u Zagrebu, da se osude vinkovački Jevreji na 5 godina zatočenja u logore »jer je ustanovljeno da su svi vinkovački Židovi potpomagali englesku promidžbu lažnih vijesti i da mrze »sile Osovine«, a time i sam NDH.« Ne čekajući rešenje iz Zagreba, Ivan Tolj je internirao vinkovačke Jevreje u logor pod vedrim nebom, na nogometnom igralištu kluba »Cibalia«. Internirano je oko 400 vinkovačkih Jevreja, a odmah zatim pristupio je i »čišćenju Srema od Židova«.

Jula 1942. bili su internirani u logoru u Vinkovcima Jevreji iz sledećih mesta: Vinkovaca, Rume, Sremske Mitrovice, Neština, Suseka, Čerevića, Erdevika, Monoštra i još nekih drugih manjih mesta. Nakon tri nedelje zatočenici su utovareni u vagone i upućeni za Zagreb, odakle je manja grupa odvedena u logor u Jasenovcu, a ostali u logor u Aušvicu.

Logor u Sremskoj Mitrovici – Pomenuto je, da su ustaše internirale jula 1941. u logor u Sremskoj Mitrovici Jevreje koji su stalno živeli u Rumi (oko 250) i jevrejske izbeglice iz zapadne Evrope (oko 200). Posle nekoliko dana pušteni su kućama Jevreji stalno nastanjeni u Rumi, nakon što su platili iznos od 200.000 dinara, dok su jevrejske izbeglice odvedene u logor u Staroj Gradiški i Jasenovcu (muškarci), i u logor u Loborgradu (žene i deca).

Međutim, Jevreji stalno nastanjeni u Rumi odvedeni su ponovo u logor jula 1942. i to u vinkovački logor, odakle su nakon tri nedelje odvedeni u logore u Jasenovcu i Aušvicu.²⁷¹

Logor u Vukovaru – Sabirni logor formiran sredinom avgusta 1941. godine. Noću 15/16. avgusta 1941. ustaše su internirale vukovarske Jevreje u jevrejski hram, gde su držani do 8. novembra 1941. kada su odvedeni u logor u Jasenovcu.²⁷²

Ravijojla Odavić, n.d. str. 209.

M. Peršen, n.d. str. 47.

Dokumenat u Istorijском arhivu PK SK Vojvodine, k-472, elaborat o domaćim Nemcima za srez rumski, str. 33.

^m Ibid., dok. br. 92 i 123.

b) Koncentracioni logori

Logor u Kerestincu – Prvi koncentracioni logor u NDH formiran je u Kerestincu i to početkom maja 1941. godine. Naređenje o njegovom formiranju izdala je Ustaška nadzorna služba.

Logor je bio smešten u nekadašnjem dvorcu u Kerestincu. Prostorije u toj zgradi bile su podeljene na 3 odeljenja: odeljenje za komuniste, odeljenje za Jevreje i odeljenje za Srbe. Logor je obezbeđivala zagrebačka policija.

Prvi zatočenici dovedeni su početkom maja 1941. iz zatvora zagrebačke policije. To je bila grupa od 25 istaknutih revolucionara komunista sa teritorije Hrvatske. U toj grupi su bili: Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Ivan Korski, Alfred Bergman, Zvonimir Rihtman, Ognjen Priča, Divko Budak, Viktor Rozencvajg, Ernest Rado, Sigmund Kraus, Đuro Bermanec, dr Ivan Kun, Aleksandar Turković, Lavoslav Kazić, Franjo Humski, Ljudevit Kon, Dušan Grković, Ivan Krndelj i dr.

Oni su uhapšeni noću 30/31. marta 1941. od Mačekove straže, koja ih je predala ustašama po njihovom dolasku na vlast. Naređenje o hapšenju navedenih revolucionara izdao je Maček »zbog opasnosti da bi mogli da organizuju ispade prilikom ulaska nemačkih jedinica u Zagreb«.

Ustaše su po dolasku na vlast nastavile sa hapšenjem komunista i njihovih simpatizera, i sve ih internirali u logor u Kerestincu. Već jula 1941. u Kerestincu je bilo zatočeno 111 članova KPJ i SKOJ-a, i simpatizera. Među interniranima bilo je 26 Jevreja, od kojih su članovi KPJ bili: Alfred Bergman, Hugo Kon, Ljudevit Kon, Ivan Korski, Sigmund Kraus, dr Ivo Kun, Ernest Rado, Zvonimir Rihtman i Viktor Rozencvajg. Pored njih internirani su i sledeći Jevreji, simpatizeri KPJ: Iko Alkalaj, Emil Frajndlih, Isak Katan, Mirko Kesler, Lavoslav Koričan, Avram Levi, Jozef Levi, Herman Manšajn, Leo Miler, Mirko Najman, Osias Izrael, Avram Papo, Izidor Perera, Elijas Singer, Eugen Stark, Uri Šnetrepl i Izrael Štajnberger.²⁷³

Ustaše su tražile povod za likvidiranje interniranih članova KPJ i simpatizera. Za likvidiranje prve grupe interniraca, najistaknutijih predratnih revolucionara, iskoristili su atentat koji su izvršili članovi udarne grupe u Zagrebu, kada je ubijen ustaški agent Ljudevit Tiljak.

U vezi s tim atentatom, ustaški preki sud u Zagrebu doneo je presudu kojom 10 zatočenih komunista osuđuje na smrt streljanjem, kao »duhovne začetnike tog atentata«. Presuda je doneta 8. jula 1941. bez saslušanja osuđenih. Osuđeni su bili, pored Božidara Adžije, Otokara Keršovanija i Ognjena Priče, i sledeći Jevreji: Alfred Bergman, Ivan Korski, Sigmund Kraus, dr Ivan Kun, Zvonimir Rihtman i Viktor Rozencvajg. Streljanje je izvršeno u mestu zvano »Dotorčina«, 2 km severno od puta Maksimir–Dubrava.²⁷⁴

²⁷³ I. Šibi, *Zagreb tisuću devetstotina četrdeset i prva*, Zagreb 1967, str. 407.
²⁷⁴ *Četrdeset i prva, Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1961, str. 155.

Komunisti su odlučili da izvrše proboj iz logora i zatražili su od partijske organizacije van logora da organizuje njihov prihvatač po izvršenom proboju, kao i prebacivanje u Žumberak u sastav partizanskih jedinica. Proboj je uspešno izvršen rano 13/14. jula 1941. U proboju je učestvovalo oko 90 komunističkih i pripadnika NOP. U toku proboja razoružano je 14 stražara, a u borbi s njima poginuo je 1 zatočenik. Nakon izvršenog proboja krenuli su prema Žumberku, ali partijska organizacija van logora nije izvršila potrebne pripreme za njihov prihvatač i prebacivanje do partizanskih jedinica.

Ustaše su izvršile u vremenu od 14. do 17. jula 1941. poturu za izbeglim logorašima i u toj poturi je poginuo 31 logoraš (od Jevreja Hugo Kon, Ljudevit Kon, Osijas Izrael i dr.),²⁷⁵ a 44 je bilo ranjeno i iscrpljeno pa su ih ustaške poture pohvatale i dovele u Zagreb. Svi su streljani 17. jula 1941. u »Dotorčini«. Od logoraša uspelo se spasiti 14, među kojima i Jevrejin Emil Frajndlih. Svi su stupili u NOV.

Iz bojazni da logor bude napadnut od partizana, ustaške vlasti su ga rasformirale i logoraše prebacile u Lepoglavu, a zatim u logor u Jasenovcu.²⁷⁶

Logor u Jadovnu – Naređenje o formiranju tog logora izdale su ustaške vlasti juna 1941. a organizacija logora poverena je Joci Rukavini. Bio je smešten u zaseoku Jadovno na Velebitu, na 1.200 metara nadmorske visine. Logor je bio opkoljen gustom šumom i udaljen 20 km od sabirnog logora u Gospiću.

Početkom juna 1941. upućeno je iz sabirnog logora »Danica« 200 zatočenika u Jadovno, gde je trebalo podići logor. Zatočenici su ogradili bodljikavom žicom prostor od 400–500 m² i u njemu podigli dve drvene barake za smeštaj uprave i straže logora. Za zapovednika logora postavljen je Stjepan Rubinić, ravnatelj redarstva u Gospiću.

Krajem juna 1941. dovedeni su prvi zatočenici iz sabirnih logora u Gospiću i »Danica«. Među njima je bilo najviše Srba, zatim Jevreja, kao i izvestan broj naprednih Hrvata. Smešteni su pod vedrim nebom, ali nisu dugo ostajali u tom logoru, jer su ubrzo po dolasku ubijani na najgrozniji način: udarcem maljem, klanjem, a veliki broj živih logoraša bačen je u provalije, iz kojih su se i posle nekoliko dana čuli jauči još živih logoraša.

Početkom avgusta 1941. naredile su ustaške vlasti da se logor rasformira. Srbi i Jevreji, koji su još bili u životu, pobijeni su, a napredni Hrvati odvedeni u druge logore. U logoru u Jadovnu pobijeno je oko 3.500 lica, među kojima nekoliko stotina Jevreja.²⁷⁷

²⁷⁵ N. Peršen, n.d. str. 42.

²⁷⁶ Z. Komarica, *Kerestinec*, n.d. str. 211.

²⁷⁷ M. Peršen, n.d. str. 42–43.

Logor u Jasenovcu – Po metodama mučenja i usmrćivanja zatočenika, Jasenovac spada u najozloglašene logore i to ne samo u Jugoslaviji, već i u Evropi. U izveštaju Jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača (K. D. broj 2697/52–2 od 16. I 1946, str. 35) stoji: »Po užasnom režimu u logoru Jasenovac i po broju njegovih žrtava, ovaj logor spada među najstrašnija mučilišta i gubilišta naci-fašizma u toku ovog rata«.

U logor u Jasenovcu dovođene su žrtve iz Hrvatske, Slavonije, Srema, Bosne, Hercegovine i Dalmacije. Prema nepotpunim podacima, u logoru je ubijeno ili umrlo oko 800.000 lica. Pri ubijanju žrtava primenjivani su razni metodi: vatreno oružje (rede), klanje, zabijanje klina u glavu, udarac maljem po glavi itd. Sem toga, veliki broj zatočenika usmrćen je izgladnjivanjem i napornim fizičkim radovima. Neopisivo loši uslovi doveli su do pojave zaraznih oboljenja (dizenterija, trbušni i pegavi tifus) i do masovnog umiranja. Međutim, uprava logora je zabranila primenu preventivnih mera, kao i drugih mera za sprečavanje širenja zaraza. Mnogi zatočenici nisu mogli podneti zverstva i glad, pa su izvršili samoubistvo.

Logor je bio podignut u naselju Jasenovac, na pruzi Zagreb–Slavonski Brod, na suprotnoj obali od mesta gde se Una uliva u Savu. Do drugog svetskog rata Jasenovac je bio srpsko naselje, ali su njegovi stanovnici proterani u Srbiju po dolasku ustaša na vlast.

Pod nazivom »Jasenovački logor« obuhvaćeno je, u stvari, 5 logora, podignutih blizu jedan do drugog. Oni su nosili oznake rimskih brojeva od I do V. Logor broj I bio je u naselju Krapje; broj II u naselju Bročice; broj III u Ciglani; broj IV u »Kožari«; broj V u Staroj Gradiški. Svi ti logori bili su pod zajedničkom upravom – »Zapovjedništva sabirnih i radnih logora Jasenovac«.

Lokacija na kojoj je bio razmešten Jasenovački logor bila je pogodna iz dva razloga: prvi, što je bila opkoljena sa tri strane rekama – Savom, Velikim Strugom i Lonjom – koje su onemogućavale bekstvo zatočenika; i drugi, što je ogromno prostranstvo omogućavalo masovno dovođenje logoraša, kao i njihovo masovno likvidiranje, a leševi usmrćenih bacani su u Savu.

Organizator i neposredni zapovednik logora bio je Vjekoslav Luburić-Maks, za koga se u jednom izveštaju Gestapoa navodi: »..veliki sadista, živčano bolestan, patološki tip, pokretačka snaga za krvava obračunavanja u Hrvatskoj.«

Logor broj I – Krapje – Formiran je krajem avgusta 1941. u naselju Krapje, na levoj obali Save, 15 km zapadno od naselja Jasenovac. Podizanje tog logora izvršili su preživeli zatočenici iz koncentracionog logora Metajno na Pagu (o kojem će biti kasnije govora) koji su prebačeni u naselje Krapje. U toj grupi bilo je oko 600 Jevreja i veći broj Srba. Najveći broj zatočenika došao je u Krapje već fizički potpuno iscrpljeni.

Dovedeni zatočnici najpre su ogradili budući logor bodljikavom žicom i podigli nekoliko drvenih baraka na stubovima, jer je teren često plavljen od okolnih reka. Zatim su pristupili podizanju zemljanog nasipa prema Savi i Velikom Strugu. Radili su po 12 i više sati dnevno, uz mizernu hranu i strašna zlostavljanja. Iznemogli na radu bili su dotučeni kundacima. Na rad su morali ići trčećim korakom i ko bi zaostao bio je ubijen.

Novembra 1941. nadošle su reke Sava i Veliki Strug, pa je logor poplavljen. Naređeno je da se logor rasformira, a zatočnici prebace u Logor broj III (»Ciglana«).

Za sve vreme postojanja Logora broj I, upravnik je bio Ante Marić, koji se izivljavao u ubijanju zatočenika. Nije bilo moguće utvrditi koliko je zatočenika stradalo u tom logoru.

Logor broj II – Bročice – S obzirom na stalni priliv sve većeg broja zatočenika, koje nije bilo moguće smestiti u Logor broj I (dok je još postojao), iako je u njemu svakodnevno umirao ili bio ubijen veliki broj zatočenika, doneta je odluka da se oformi još jedan logor – Logor broj II, u blizini sela Bročice, na obali reke Veliki Strug. Logor je formiran septembra 1941.

Rad na uređenju ovog logora, kao i postupak sa zatočnicima bio je isti kao i u Logoru broj I. Zatočnici su radili na podizanju zemljanog nasipa prema reci Veliki Strug. Međutim, novembra 1941. reka je poplavila i taj logor, pa je Luburić naredio, da se i on rasformira, a preživeli zatočnici prebace u Logor broj III (Ciglana). Prilikom rasformiranja Logora broj II pobijeno je na najgrozniji način oko 2.000 iscrpljenih zatočenika.

Prema nepotpunim podacima, u Logoru broj I i Logoru broj II stradalo je u toku dva meseca oko 8.000 zatočenika.

Logor broj III – »Ciglana« – Naređenje o formiranju tog logora izdao je krajem oktobra 1941. Ljubo Miloš, a rukovođenje uređenjem logora poverio je ustaškom poručniku Ivanu Brkljačiću. Logor je bio postavljen na mestu na kojem je nekada bila tvornica cigala i zato je logor dobio naziv »Ciglana«. Nalazio se u blizini naselja Jasenovac i zahvatao je površinu od 142 km². Sa tri strane je bio ograđen visokim zidom, a sa četvrte Savom. Po prostranstvu, to je bio najveći ustaški logor, a po metodama zlostavljanja i ubijanja zatočenika, najozloglašeniji.

Prvi zatočnici dovedeni su novembra 1941. iz rasformiranog Logora broj I i Logora broj II.

U logoru je bilo više objekata, koji su prema nameni dobili i odgovarajuće nazive:

Glavno skladište – nazvano od zatočenika »rafinerija«, jer su u toj baraci ustaše skidale zatočnike do gole kože i zverski ih mučili, a zatim odvodili do mesta gde su ih ubijali (»Granik«);

Granik – mesto za pristajanje šlepova i brodova na obali reke Save. Na tom mestu ustaše su dovozili noću zatočenike i ubijali ih zabijanjem klina u glavu, udarcem malja po glavi, klanjem, a zatim ih bacali u Savu;

Zvonara – najozloglašena baraka u logoru. Naziv je dobila po tome, što su u njoj bila smeštena zvona skinuta sa pravoslavnih crkava. U baraci su zatvarani zatočenici i ostavljani da umru od gladi i žeđi;

Tunel – natkrivena drvarnica bez pobočnih zidova u kojoj su novopridošli zatočenici čekali danima, često po najvećoj hladnoći, da se isprazni neki ležaj u barakama za smeštaj zatočenika. Često su ustaše odmah odvodile zatočenike iz Tunela na gubilište;

Paketarnica – baraka u kojoj je vršena cenzura pisama i paketa koji su upućeni zatočenicima.

U logoru su podignute drvene barake za smeštaj zatočenika. One su bile veličine 24x6 metara, sa boksovima u kojima se moglo smestiti pet lica, ali kada bi došli novi zatočenici ubacivano je u svaki boks po još nekoliko, tako da su ležali jedni preko drugih. Barake su bile pune stenica, buva, vašiju i druge gamadi.

Žene sa decom bile su smeštene odvojeno, a između muškog i ženskog dela logora bila je postavljena bodljikava žica.

Postojale su barake za smeštaj Srba, barake za smeštaj Jevreja, barake za smeštaj Cigana i barake za Hrvate, pripadnike NOP. Srbi su bili smešteni u baraci 3A, Jevreji u 3B, Cigani u 3C, Hrvati u 3D. U baraci broj 1 smeštena je logorska ambulanta, a u baraci broj 3 logorska bolnica, iako su te barake nosile naziv zdravstvenih ustanova, činjenica je da u njima nisu postojali ni najosnovniji uslovi za lečenje, a nije bilo ni sredstava za lečenje. Oboleli zatočenici izbegavali su da leže u logorskoj bolnici, jer su in ustaše odvodile noću na gubilište. Zdravstveno osoblje koje je radilo u tim ustanovama bilo je iz redova zatočenika, koji su nastojali da pomognu obolelim drugovima koliko su mogli. Posebno se pominje humani odnos prema zatočenicima dr Pavla Špicera iz Siska (uspeo je pobeći iz logora aprila 1945) i mr ph. Sade Kunortija iz Sarajeva (ubijen u logoru).²⁷⁸

U logoru su postojale razne radionice u kojima su radili zatočenici: za izradu lanaca i drugih predmeta od metala (»Lančara«), stolarska, obućarska, krojačka, za izradu opeke (»kružna peč«) i dr. U cilju oslobađanja bar izvesnog broja Jevreja od najtežih fizičkih poslova, Jevrejska opština u Osijeku predložila je upravi logora formiranje radionica za koje će nabaviti alat. Uprava logora se složila sa predlogom i oko 500 Jevreja je radilo u tim radionicama. Na taj način im je bio obezbeđen bar krov nad glavom.

²⁷³ M. Riffler, *Grad mrtvih – Jasenovac 1943, Zagreb 1946*, str. 71.

Logor je imao i svoju ekonomiju na kojoj su radili zatočnici pod strogom kontrolom ustaških stražara, koji su pazili da neki od zatočenika ne uzme krompir i slično, u protivnom ga je čekala neminovna smrt.

Zapovednik radne službe u Jasenovačkom logoru bio je ustaški potpukovnik ing. Hinko Picilli, koji se nije obazirao na pošteđu od rada, koju su dobili bolesni zatočnici od lekara, već ih je terao da rade do iznemoglosti.

Masovno umiranje i ubijanje zatočenika, predstavljalo je za ustaše spori proces njihove likvidacije, s obzirom da su svakodnevno pristizali novi zatočnici. Stoga je odlučeno da se nađe rešenje za ubrzanje procesa likvidacije zatočenika. Februara 1942, poverena je ing. Pacilli-u izrada peći za spaljivanje leševa, tj. neka vrsta krematorijuma. Po nacrtima dobijenim iz Berlina, izradio je jednu takvu peć, i od februara do maja 1942. vršeno je spaljivanje leševa u toj peći. Maja iste godine, peć je porušena, verovatno zato što je kapacitet spaljivanja u njoj bio »mali«. U peć su često ubacivani i živi ljudi. U toku od 3 meseca, koliko je peć radila, spaljeno je preko 16.000 leševa. Među spaljenima bilo je i 5.000 zatočenika dovedenih iz logora u Staroj Gradiški.

Prilikom stizanja u logor, zatočnici su bili podeljeni u dve grupe: u prvu (manju) grupu svrstavani su oni, koji su odlukom ustaškog suda ili ustaških policijskih vlasti upućeni u logor, i oni su uvođeni u logorsku kartoteku; u drugu grupu svrstavani su zatočnici dovođeni bez prethodne provere i svi su odmah ili posle kraćeg vremena ubijani. Oni nisu uvođeni u kartoteku. Takođe su pobijeni i zatočnici iz prve grupe, koji su presudom osuđeni na zatočenje od 3 godine.

Po dolasku u logor zatočnici su bili potpuno opljačkani: oduzimali su im novac, prstenje, satove, bolju odeću i obuću, a pre odvođenja na gubilište skidani su do kože. Po ubijanju vađeni su iz vilica zlatni zubi, i zubne proteze.

S obzirom na očajnu hranu i po kvantitetu i po kvalitetu, u logoru je vladala opšta glad, i zatočnici su posle kraćeg boravka u logoru izgledali kao živi ieševi. Često su se mogli videti zatočnici kako kopaju po smetištu radi pronalaženja nekog trulog krompira i si. Međutim, ako bi ustaška straža to primetila, bili su zverski mučeni, pa i ubijani. Voda za piće, kao i za pripremanje hrane uzimana je iz tzv. »sablarnog jezera«, koje se nalazilo u krugu logora (podzemna voda) i po kojem su plivali leševi umrlih i pobijenih zatočenika.

Vrlo teški higijenski uslovi doveli su do pojave zaraznih oboljenja, prvenstveno dizenterije, trbušnog i pegavog tifusa, i do masovnog umiranja izglednelih i iscrpljenih zatočenika. Iz jednog sačuvanog dokumenta *se vidi, da je samo u jednom mesecu 1942. godine umrlo oko 1.800 zatočenika*. Čest je bio slučaj da ustaše nisu čekale da zatočenik umre, već su ga ubijali. Cilj takvog postupka bio je obezbeđenje mesta za prihvat novih zatočenika. To najbolje potvrđuje i raspis koji je potčinjenima uputio Glavni stan poglavnika 27. aprila 1942. pod

br. 400, u kojem se kaže: »Sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničeni broj zatočenika.«

Za svaki prekršaj »logorske discipline« uprava logora je primenjivala najzverskije kazne, često i kolektivne. Na očigled ostalih zatočenika ustaše su vršile klanje, ubijanje batinama, puštali podivljale kerove da rastrgnu žrtve, itd. Međutim, masovna ubistva, kao što je pomenuto, vršena su u »Graniku«, i u okolini sela Gradina i sela Uštica, koja leže nasuprot »Granika«, na bosanskoj teritoriji. Masovna ubistva vršili su u prvo vreme ustaše, a kasnije su morali to da vrše Cigani.

Prvi upravnik Jasenovačkog logora bio je Josip Matijević, a posle njega su se smenjivali Miloš Ljubo, Ivica Matković, Miroslav Filipović Majstorović i Ivica Brkljačić. Svi su oni ogrezli u zločinima, ali najveći krvolok, monstrum od čoveka, bio je Miroslav Filipović Majstorović, fratar, koji je u roku od 4 meseca, po vlastitom kazivanju, lično zaklao nekoliko stotina zatočenika i pio njihovu krv, a sem toga naredio je, da se pobije 30.000 zatočenika. Prilikom dolaska novog transporta zatočenika, Ljubo Miloš se izivljavao na poseban sadistički način, naročito ako su zatočenici bili Jevreji. Navlačio je lekarsku kecelju i izigravao lekara, pozivajući na »lekarski« pregled one koji su se žalili da su bolesni. »Pregled« se sastojao u zabadanju kame i presecanju vrata, što je on nazivao »ritualnim klanjem«.

Ubistva u logoru su bila svakodnevna pojava, ali su povremeno organizovana masovna klanja i ubistva zatočenika, kao:

- novembra 1941. ubijeno je oko 2.000 zatočenika u Logoru broj I i Logoru broj II;
- 24. decembra 1941. ubijeno je nekoliko stotina lica;
- januara 1942. ubijeno je oko 300 bolesnika koji su ležali u logorskoj bolnici;
- februar–mart 1942.,; ubijeno je oko 3.000 zatočenika, među kojima i veći broj dece, koji su dovedeni iz logora u Staroj Gradiški;
- od marta do novembra 1942. pobijeno je oko 40.000 Cigana;
- u leto 1942. ubijeno je oko 400 dece;
- krajem juna i početkom jula 1942. ubijeno je oko 3.000 žena i dece, koji su dovedeni iz logora u Đakovu;
- 19. novembra 1942. ubijeno je oko 800 Jevreja;
- u toku decembra 1944. ubijano je svakog dana 150 do 200 zatočenika;
- 20. aprila 1945. ubijeno je oko 870 zatočenika, a 21. IV 1945. oko 760 žena i dece, koji su radili na ekonomiji.

Posle 21. aprila 1945, u logoru je ostalo oko 1.060 zatočenika, koje je, bez sumnje, čekala smrt. Stoga je logorska partijska organizacija donela odluku, da se 22.

aprila 1945. izvrši proboj iz logora. Organizacionim pripremama za proboj rukovodio je Ante Bakotić.

Tog dana je, David Atijas, prilikom brijanja jednog ustaše, istog zaklao britvom i oduzeo mu revolver. Drugi revolver uzeo je Egon Berger od ustaše kojeg je rukama zadavio. To je bilo jedino naoružanje s kojim su zatočenički pošli u proboj. Na izlasku iz logora zatočenik Milan Ristić zadavio je stražara i oduzeo mu puško-mitraljez pomoću kojeg je omogućio ostalim zatočenicima prolaz kroz logorsku kapiju. U probouju je učestvovalo oko 600 zatočenika, dok su ostali, najvećim delom bolesni i iscrpljeni ostali u logoru. Ubrzo je stupila u dejstvo ostala ustaška straža, koja je iz vatrenog oružja uspela da ubije oko 540 zatočenika u bekstvu. Oko 60 je uspelo da se spase i stupi u jedinice XXIII srpske divizije, koje su u to vreme dejstvovala u blizini logora. Zatočeničke koji su ostali u logoru ustaše su odmah pobili.

Istovremeno su izvršili proboj i zatočenički iz logora »Kožara«. U probouju je učestvovalo 147 zatočenika. Oni su prethodno zapalili »Kožaru« i kroz presečenu bodljikavu žicu pobešli. Međutim, najveći broj zatočenika koji je učestvovala u tom probouju, stradao je prilikom bekstva.

Prema nepotpunim podacima, u Jasenovačkom logoru je stradalo oko 800.000 zatočenika, među njima oko 20.000 Jevreja.²⁷⁹

Logor broj IV – »Kožara« -- U samom mestu Jasenovac, u Demetrovoj ulici, postojala je zgrada, oko koje su ustaše postavile bodljikavu žicu i od januara 1942. korišćena je kao logor. Zatočenički su u toj zgradi radili na sušenju životinjskih koža i njihovoj preradi, pa je zato logor i dobi onaziv »Kožara«.

Uslovi života u tom logoru su bili znatno povoljniji, nego u ostalim jasenovačkim logorima, zahvaljujući u prvom redu, snalažljivosti zatočenika Sisi Alkalaja, koji je bio stručni rukovodilac radionice. On je uspeo u rad da uključi veći broj Jevreja. Pored te radionice, u logoru je postojala i radionica za izradu četki, kojom je rukovodio Miro Auferber, zatočenik iz Osijeka.

O probouju zatočenika iz tog logora pomenuto je prilikom opisa probouja iz Logora broj III.²⁸⁰

logor broj V – Stara Gradiška – Logor je bio u sastavu jasenovačkih logora, pod upravom »Zapovjedništva sabirnih i radnih logora Jasenovac«. Bio je smešten u zgradi nekadašnjeg kaznenog zavoda, okružen visokim zidom sa stražarskim osma-

^m 2. Munko, *Jasenovac, Otpor u žicama I*, Beograd 1969.
Sećanje Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1972.

M. Peršen, n.d.

N. Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948.

R. Krznarić, *Tri puta u Jasenovcu, Otpor u žicama I*, Beograd 1969, str. 39.

²⁸⁰ E. Berger, *Pobuna u Kožari*, Otpor u žicama I, Beograd 1969, str. 75.

tračnicama. Unutar logora su postojale još sledeće zgrade: za upravu logora, za bolnicu, za radionice.

Logor je formiran u drugoj polovini 1941. godine, i namenjen je za interniranje muškaraca, žena i dece s tim, što su muškarci bili odvojeno smešteni od žena, pa se i logor delio na muški i ženski.

Početak avgusta 1941, dovedene su prve zatočenice iz logora »Danica« i zatvora u Lepoglavi. Najvećim delom su to bile političke zatočenice. Januara 1942. dovedeno je iz Bosne, prvenstveno iz Sarajeva, oko 1.830 Jevrejki sa decom i 50 Srпкиnja. Ta grupa bila je prebačena februara 1942. u logor u Đakovu, o čemu je bilo već govora (v. Logor u Đakovu).

Zbog vrlo teških higijenskih uslova došlo je u logoru, početkom 1942. do pojave epidemije dizenterije, pegavog i trbušnog tifusa. Od navedenih zaraza umirao je dnevno 80 do 100 lica. Iako je postojala bolnica u logoru, lečenje nije bilo moguće sprovesti zbog nedostatka lekova. Sem toga, bio je čest slučaj, da su ustaše ubijali obolele zatočenike.

Po postupcima sa zatočenicima, uslovima života, kao i načinu ubijanja, ovaj logor nije zaostajao za Logorom broj III. Masovna ubistva su bila svakodnevna pojava. Muškarci su vođeni na seču šume, ali se sa seče vraćala samo jedna trećina, dok su ostali pobijeni na radu. Ubijanje zatočenika vršeno je, najčešće, na obali Save kod sela Mlake i Jablanca. Deca su ubijana na najgrozniji način: davljenjem rukama, zatrovanom hranom, otrovnim gasovima, itd. Jula 1942. izvršio je ustaški zastavnik Ante Vrban masovno usmrćivanje dece zatvorivši ih u prostoriju u koju je pustio otrovni gas. Poslednja grupa dece ubijena je u tom logoru oktobra 1944. godine (oko 200). Izvestan broj dece odveden je u Nemačku i njihova daljnja sudbina je nepoznata. Prema nepotpunim podacima, u ovom logoru je stradalo oko 7.000 dece, najvećim delom srpske.

Kakvim zverskim sredstvima su se ustaše služile u cilju što masovnijeg uništavanja zatočenih Jevreja, govori i sledeći primer: krajem decembra 1942. zatvoreno je oko 500 Jevreja u »Kulu« i ostavljeni su više dana bez hrane i vode. Nakon višednevnog gladovanja dali su im hranu posle koje su dobili teške grčeve u stomaku i masovno su umirali. Pretpostavlja se, da se radilo i o zatrovanoj hrani.

Kada »kapaciteti« za usmrćivanje zatočenika nisu bili dovoljni, tada je upućivano po nekoliko hiljada zatočenika iz tog logora u Logor broj III radi likvidiranja.

Pomenuto je, da je početkom 1942. došlo do raznih epidemija među zatočenicima, naročito u ženskom logoru. Lekar je u to vreme bio zatočenik dr Salamon-Buki Kunorti iz Sarajeva. On je bio svestan da će ustaše pobiti zatočenice ako doznaju da su obolele od pegavog tifusa (a toga je bilo najviše), pa je izvestio upravu

logora da se radi o gripu («gradišćanski« grip) i na taj način, bar privremeno, spasio zatočenice od grozne smrti.

Prvi upravnik muškog logora bio je Ivan Rako, a posle njega su se smenjivali: Mate Mandušić, Miroslav Orešković, Miroslav Filipović Majstorović, Nikola Gadžić, Stjepan Borak, a pre rasformiranja logora upravnik je bio pravnik Stojčić. U vršenju zločina u tom logoru učestvovali su još: Stanko Bevanda, Nikola Gagro, Ante Kordić, ustaški poručnik Korenički, sveštenik Ivica Brkljačić. Pomenuti Majstorović lično je zaklao 24. XII 1942. godine 63 Jevreja, koji su bili na radu u šumi Bistrica, kod Stare Gradiške.

Upravnik ženskog logora bila je Maja Budžon-Slamić, koja je lično ubijala žene i ciec, a u tim zločinima su učestvovali: Nada Luburić, Božica Obradović i Vilma Horvat.

Ustaške vlasti su donele oktobra 1944. odluku o rasformiranju ovog logora zbog opasnosti od napada partizanskih jedinica, koje su se već približile logoru. Tom prilikom pobijen je veći broj zatočenika, a ostali su odvedeni u logor u Jasenovcu i u Lepoglavi.

I u tom logoru stradao je veliki broj zatočenika Jevreja, naročito žena i dece, koji su dovedeni iz Bosne.²⁸¹

Logor u Lepoglavi – Do drugog svetskog rata u Lepoglavi je postojao kazneni zavod u koji su upućivani politički osuđenici i kriminalci na izdržavanje kazne. Po dolasku ustaša na vlast, zavod je korišćen za zatvaranje pripadnika NOP.

Među prvim zatočenicima u leto 1941. bile su sledeće Jevrejke, predratni članovi KPJ: Galja Korporić, Jula Vajner, Mila Hercog, Ada Fišer i Judita Hajon, koje su bile prethodno u zatvoru zagrebačke policije. One su upućene iz Lepoglave u sabirni logor u Gospiću, a zatim u logor u Metajno na otoku Pagu, gde su ubijene od ustaša.²⁸² Za zatočenje pripadnika NOP zavod je korišćen do sredine 1943, a obezbeđivala ga je policijska straža.

U prvoj polovini 1943. u zavodu je bilo zatočeno oko 100 pripadnika NOP. U cilju njihovog oslobođenja, izvršen je 12. jula 1943. napad na zatvor od strane partizanskih jedinica. Napad je uspeo i svi pripadnici NOP su oslobođeni. Posle tog napada ustaše su odlučile da zatvor pretvore u logor, koji će obezbeđivati ustaške jedinice. I nadalje je logor korišćen za interniranje pripadnika NOP, koji su dovedeni iz zatvora u Zagrebu.

Oktobra 1944, doveden je u logor u Lepoglavi izvestan broj zatočenika iz logora u Staroj Gradiški, nakon njegovog rasformiranja.

²⁸¹ Z. Munko, *Stara Gradiška, Otpor u žicama I*, Beograd 1969. str. 525.
Marijana Amulić, *Ženski logor. Otpor u žicama I*, Beograd 1969. str. 532.

²⁸² M. Peršen, n.d. str. 54.

Postupak ustaških vlasti, kao i uslovi u kojima su živeli zatočnici u logoru u Lepoglavi bili su isti kao i u ostalim ustaškim logorima, sem što nisu primenjena masovna ubistva zatočenika.

Početakom 1945. donele su ustaške vlasti odluku o rasformiranju logora u Lepoglavi. S obzirom da nije bilo moguće likvidirati zatočenike u Lepoglavi zbog reakcije stanovništva, to su zatočnici prebačeni u logor u Jasenovcu ,gde su gotovo svi stradali.²⁸³

2 – Ustaški logori u »Zoni II«

Sporazumom od 18. V 1941. između Musolinija i Pavelića, u sastav »Zone II« ušlo je Hrvatsko primorje sa nekim priobalskim ostrvima. U toj zoni Italijani su imali vojnu, a NDH civilnu upravu. Zahvaljujući odobrenju fašističke Italije, NDH je oformila svoje prve koncentracione logore na toj teritoriji. To su bili logori u mestu Slano i mestu Metajno na otoku Pagu. Oba logora su formirana u drugoj polovini juna 1941. na nenastanjenoj, krševitoj i bezvodnoj kotlini, bez vegetacije. Za uređenje tih logora upućena je grupa zatočenika iz sabirnog logora u Gospiću.

Po formiranju navedenih logora, u iste su dovedeni zatočnici iz logora u Gospiću, Srbi i Jevreji sa teritorije Hrvatske i Bosne. Oni su prebačeni peške iz Gospića do Karlobaga, a zatim malim ribarskim brodićima do Baške Slane i uvale Sušac, nekoliko kilometara udaljene od mesta u kojima su bili locirani navedeni logori. U ribarski brodić je moglo stati najviše do 50 lica, ali su ustaše tovarile i po 150 lica, pa su jedni ležali preko drugih, a da bi ih više stalo, ustaše su gazili po njima, pa su mnogim zatočnicima polomljene ruke ili noge. Među zatočnicima bilo je muškaraca, žena i dece.

Logor u Slanom – Logor je bio podignut u blizini mesta Slano, na otoku Pagu, na površini 200 x 150 metara, koja je bila ograđena bodljikavom žicom. Namenjen je za interniranje muškaraca Srba i Jevreja. U severnom delu smešteni su Srbi, a u južnom Jevreji, međusobno odvojeni bodljikavom žicom. U severnom delu logora bilo je 10, a u južnom 3 drvene barake.

Zatočnici su bili izloženi najzverskijim mučenjima i zlostavljanjima. Radili su po 18 sati dnevno u kamenolomu, kao i na izgradnji puta Baška Slana–Sušac. Iscrpljeni teškim fizičkim radom i stalnim gladovanjem ubrzo su počeli masovno da poboljevaju. Čim bi neko obolio, ustaše su ga ubijale.

Upravnik logora bio je Ventura Baljak iz Poličnika, koji je klao zatočenike i pio njihovu krv. U vršenju zločina nije zaostajao ni njegov pomoćnik Ivan Badurina, kao ni pripadnici ustaške straže. Stražari su se nadmetali ko će više zatočenika ubiti. Za svaki sat ubijanja dobijali su po 100 kuna! Usmrćivanje zatočenika vr-

• Z. Munko, *Lepoglava, Otpor u žicama II*, Beograd 1969, str. 221.

šeno je udarcem maljem po glavi, klanjem, bacanjem u more sa privezanim kamenom o vratu, itd. Ubijanja su najčešće vršena u reonu zvanom Furnaža i u Paškom kanalu, a leševi su bacani u more. Izvestan broj je po ubijanju zakopan u zajedničku raku, koju su morali prethodno sami zatočeniци da iskopaju.

Logor u Metajnom – U ovom logoru su bile zatočene srpske i jevrejske žene sa decom. Nalazio se u blizini mesta Metajno i imao je 3 drvene barake. Upravnik logora bio je ustaški vodnik Maks Očić iz Zagreba, koji je sa svojim pomoćnikom Ivanom Devčićem, zvanim »Pivac« počinio nečuvena zverstva i zločine nad zatočenicama. Svakog dana su organizovane orgije i tom prilikom vršena su silovanja zatočenica. U silovanju je učestvovao i don Krsto Jelinić, kao i župnik iz Barbata don Ljubo Magaš i Martin Maraš. Prilikom orgijanja sekli su zatočenicama dojke, vadili fetuse iz raspoređenih abdomena, itd.

Gladovanje, kao i vrlo loši higijenski uslovi, doveli su do pojave dizenterije i masovnog umiranja, naročito dece.

Sredinom avgusta 1941. ustaške vlasti su naredile da se oba logora rasformiraju. Usledilo je masovno ubijanje zatočenika i zatočenica. Jedna grupa zatočenika odvedena je 12. avgusta 1941. brodom do Barić drage, a zatim peške na planinu Velebit, gde su svi pobijeni. Druga grupa odvedena je istim putem 15. avgusta 1941. i takođe pobijena. Preostali zatočeniци odvedeni su noću 19/20. avgusta 1941. preko Oštarije na Velebit. Na tom putu ubijen je veći broj zatvorenika.

Preživeli zatočeniци, muškarci, odvedeni su u jasenovački Logor broj I, a zatočeniце sa decom u sabirni logor u Kruščici.

Nije moguće utvrditi ni približan broj stradalih u ova dva koncentraciona logora, ali je sigurno da je pobijeno nekoliko hiljada.

Ubistva zatočenika u navedenim logorima vršena su naočigled italijanske vojne komande, koja se nalazila u neposrednoj blizini logora. Italijanski oficiri posmatrali su svakog dana zločine koje su vršile ustaše, ali nisu preduzeli mere da se to spreči. Štaviše, i stanovništvo je zahtevalo od italijanske komande, odnosno komandanta italijanskog garnizona kapetana Bertolia, da zaštiti logoraše, ali im je on odgovorio »da nije dobio ovlašćenje od više komande«. Međutim, iz izjave svedoka Jurja Crvljenka koju je dao pred komisijom za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, se vidi da je italijanska komanda na Pagu podržavala te zločine. Kada se proneo glas da će partizani napasti logor i osloboditi zatočenike, komanda garnizona naredila je uzbunu i punu pripravnost za odbijanje eventualnog napada.²⁸⁴

Tek po rasformiranju logora, tj. 11. IX 1941. naredio je komandant 5. italijanskog armijskog korpusa general Baloko (Balocco), da se izvrši ekshumacija pobijenih

» Zločini okupatora, n.d. str. 131.

124 J. Romano

zatočenika i spale leševi »da bi se sprečila pojava zaraze«. U stvari, želeo je da prikrije zločine ustaša počinjene na teritoriji u kojoj je Italija držala svoje vojne jedinice, pa prema tome, bila suodgovorna za navedene zločine.

Ekshumaciji je prisustvovao italijanski vojni lekar dr Sante Stazi (Stazzi), koji je u izveštaju višoj komandi naveo sledeće:

- da je u jevrejskom delu muškog logora (Slano) našao 3 zajedničke rake u kojima je bilo 791 leševa (407 muškaraca, 293 žena i 91 dece);
- da se po položaju nekih leševa zaključuje, da su žrtve bile žive zakopane;
- da su leševi u rakama naslagani u 3 do 5 redova, kao i da su leševi vezani žicom;
- da su žrtve usmrćene udarcima tupim predmetima, klanjem, a mali broj vatrenim oružjem.²⁸⁵

Tek nakon tih zločina, italijanske komande nisu dozvoljavale ustašama primenu genocida na teritorijama u kojima su držale svoje vojne jedinice, odnosno u »Zoni II«.

3 – Bosna i Hercegovina

Jevreji na teritoriji Bosne i Hercegovine bili su istovremeno pod udarom protivjevrejskih mera koje su propisale centralne ustaške vlasti u Zagrebu, kao i lokalne ustaške vlasti. Često je bio slučaj, da su lokalne ustaške vlasti propisale neku naredbu pre nego je bila propisana od centralne ustaške vlasti.

Neposredno po dolasku ustaša na vlast, otpočela je organizovana protivjevrejska propaganda putem sarajevskih lokalnih listova i radija. Gotovo u svakom broju »Sarajevskog novog lista« objavljuvani su krajnje rasistički članci, koji su trebali da pripreme narode BiH za predstojeće progone Jevreja. U tome je učestvovao i list sarajevske nadbiskupije »Katolički tjednik«, koji je otvoreno pozivao narod na pljačku jevrejske imovine i sprovođenje genocida.

Lokalne ustaške vlasti svakim danom su izmišljale nove protivjevrejske mere koje su imale za cilj, kao i na ostalim teritorijama NDH, ekonomsko, psihičko i fizičko uništenje Jevreja, odnosno »konačno rešenje jevrejskog pitanja«.

a) *Mere za ekonomsko uništenje Jevreja i uništenje kulturnih i istorijskih vrednosti*

Pljačku jevrejske imovine započele su nemačke vojne jedinice odmah po ulasku u pojedina mesta. Nasilno su otvarane jevrejske radnje i roba je odnošena za Nemačku. Za nemačkim jedinicama upadale su ustaške rulje i odnosile sve do

²⁸⁵ *Sedam ustaških koljača pred sudom nakon 12 godina, Vjesnik u srijedu od 10. lipnja 1953.*

čega su došle, pa i predmete koji za njih nisu imali neku vrednost. U toj pljački uništeni su mnogi kulturni i istorijski spomenici, predmeti, knjige, dokumenta, kao i jevrejski hramovi sa kojih su poskidali vrata, prozore, krov, itd.

Nakon te »neorganizovane«, usledila je »organizovana« pljačka jevrejske imovine, koja je bila »zasnovana« na raznim »zakonskim odredbama i naredbama«, koje su bile propisane delom od centralnih ustaških vlasti u Zagrebu, i koje su važile za celu teritoriju NDH, a delom od lokalnih ustaških vlasti. Ove poslednje su važile samo za teritoriju BiH.

O zakonskim odredbama i naredbama koje su važile za celu teritoriju NDH bilo je već govora: Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine od 18. IV 1941; Zakonska odredba o spriječavanju prikriivanja židovskog imetka od 5. V 1941; Zakonska odredba o preuzimanju svih zgrada i imanja koji su pripadali Židovima od 27. VIII 1941; Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća od 9. X 1941, itd.

Pored zakonskih odredaba i naredaba izdatih od centralnih ustaških vlasti, lokalne ustaške vlasti su propisale brojne odredbe koje su imale za cilj pljačku jevrejske imovine. Sledeće odredbe i naredbe propisale su lokalne ustaške vlasti:

Naredba Gradskog poglavarstva u Sarajevu izdata početkom maja 1941. kojom se naređuje, da jevrejski trgovci moraju prodavati robu nemačkim vojnicima uz popust od 20%;

Zakonska odredba od 1. V 1941. o postavljanju poverenika u jevrejskim radnjama. Za glavnog poverenika svih jevrejskih radnji u Sarajevu postavljen je Josip Zubić, poverenik Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu.²⁸⁶ Iako se ta odredba odnosila samo na jevrejske trgovačke radnje, poverenici su postavljeni i u jevrejskim zanatskim radnjama, kao i u svim jevrejskim društvenim, sportskim, kulturnim, humanim i drugim organizacijama. Poverenici su postavljeni i u Aškenaskoj veroispovednoj opštini (Banko Milaković), kao i u Sefardskoj veroispovednoj opštini (Srećko Bujaš). Kao što se vidi, lokalne ustaške vlasti u Sarajevu nisu zabranile postojanje jevrejskih veroispovednih opština, jer su im one bile potrebne iz dva razloga: da preko njih izdaju naređenja koja su se odnosila isključivo na Jevreje, 1 da one organizuju ishranu zatočenika u logoru u Kruščici. Prema postojećim dokumentima vidi se, da je samo u Sarajevu bilo postavljeno u trgovačkim i zanatskim radnjama 303 poverenika, pripadnika ustaškog pokreta;

Zakonska odredba od 31. V 1941. kojom se najamnina za jevrejske stanove, trgovine i lokale ima dostavljati redarstvenim postajama, a ne vlasnicima.²⁸⁷ Odredbu iste sadržine propisale su centralne ustaške vlasti u Zagrebu tek 27. VIII 1941. Po donošenju te odredbe pristupilo se prodaji zgrada i lokala čiji su vlasnici bili

²⁸⁶ Sarajevski novi list broj 1 od 11. V 1941.

²⁸⁷ Sarajevski novi list od 31. V 1941.

126 J. Romano

Jevreji. Kupci su bili, najvećim delom, ustaški poverenici i njihovi rođaci. Zgrade i lokali su prodati u bescenje – za svega 188,204.274 kuna, dok je stvarna njihova vrednost bila oko milijardu i po kuna.²⁸⁸

Ustaše i Nemci pristupili su, već prvih dana okupacije, pljački jevrejskih stanova. Oduzimali su nameštaj za lične potrebe, a često su iseljavane porodice da bi se u stanove uselili Nemci i ustaše. Potpuna pljačka jevrejskih stanova usledila je nakon odvođenja Jevreja u logore. Vrednost opljačkanih stvari procenjena je na 200, a opljačkanih dragocenosti na 370 miliona predratnih dinara.²⁸⁹

Ustaše su hapsile Jevreje i podvrgavali ih zverskim mučenjima da bi doznale, gde su eventualno sakrili novac i dragocenosti.

Postojali su i drugi vidovi pljačke Jevreja:

– ustaški poverenici izdavali su Jevrejima propusnice za bekstvo iz Bosne za vrlo visoke novčane iznose, pa su ih zatim sačekivali na izlazima iz gradova i oduzimali sve što su sa sobom poneli, a zatim ih odvodili u logore;

– ustaški poverenik za Bosnu i Hercegovinu Drago Jilek naredio je 3. VI 1941. da grupa bogatijih sarajevskih Jevreja plati kolektivnu kaznu u iznosu od 1 milion dinara, jer »svi Jevreji nisu do određenog roka stavili žutu traku«. Međutim, rok za stavljanje trake je bio 4. VI 1941. dok je Jilek, ne čekajući da prođe određeni rok, izrekao navedenu novčanu kaznu.²⁹⁰

Na isti način sprovedena je pljačka jevrejske imovine i u drugim gradovima BiH. Prema jednom sačuvanom spisku, koji nije potpun, iz ostalih mesta BiH ustaše su oduzele Jevrejima 194 radnje.²⁹¹ U nekim mestima ustaše su primenile i kontribuciju. U Bihaću su ustaše pohapsile imućnije Jevreje i za njihovo oslobađanje zahtevale da isplate iznos u vrednosti od 25 kg zlata i 100 kg srebra. Neke bihaćke Jevreje podvrgli su zverskim mučenjima da bi odali gde su, eventualno, sakrili novac i dragocenosti.²⁹²

Posebno treba istaći pljačku vrlo vrednih kulturnih i istorijskih predmeta, knjiga, dokumenata, i dr. Neprocenjivi gubitak predstavlja nestanak istorijskog anala Sefardske jevrejske opštine u Sarajevu («Pinkes»), koji je vođen nekoliko stotina godina, a koji su odneli Nemci, znajući njegovu ogromnu istorijsku vrednost za proučavanje razvoja jevrejske zajednice u Sarajevu.

Pri vršenju pljački postupalo se vandalski, i mnogi vrlo vredni kulturni i istorijski predmeti, kao i zgrade su uništeni. Sefardski hram koji je predstavljao jednu od najlepših građevina u Sarajevu, izgrađen u mavarskom stilu, bio je po izvršenju

²⁸⁸ spomenica 400 godina, n.d. str. 225.

²⁸⁹ Ibid., str. 227.

²⁹⁰ Ibid., str. 222.

²⁹¹ Arhiv grada Sarajeva, inven. br. 1342.

²⁹² S. Odić, *Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941, Podgrmeč u NOB I*, Beograd 1972, str. 98, 121.

pljački potpuno demoliran. Demolirani su ili porušeni jevrejski hramovi i u drugim mestima Bosne i Hercegovine. Hramovi su porušeni u Banjoj Luci, Tuzli, a u Brčkom je spaljen. U paljenju su učestvovali i Nemci. Sem toga, veliki broj nadgrobnih spomenika je odnet ili porazbijan.

b) *Mere za psihičko uništenje Jevreja*

Sve zakonske odredbe i naredbe koje su propisale centralne ustaške vlasti u Zagrebu, a koje su imale za cilj dovođenje do psihičkog sloma Jevreja, striktno su primenjivane i u Bosni i Hercegovini. Međutim, lokalne ustaške vlasti u BiH propisale su izvestan broj naredaba, koje nisu bile propisane od centralnih ustaških vlasti, ili su bile propisane pre nego što su to učinile centralne ustaške vlasti. Neke od njih su:

ustaška vlast u Sarajevu propisala je 27. aprila 1941. tri naredbe koje su se odnosile na Srbe i Jevreje: Zabrana nošenja hrvatskih znakova i hrvatskih trobojki; Zabrana isticanja hrvatskih zastava; Zabrana posećivanja javnih lokala i priredaba. Naredbe slične sadržine propisale su centralne ustaške vlasti u Zagrebu 30. aprila 1941. godine;²⁹³

Naredba od 11. maja 1941. o obaveznom stavljanju natpisa na jevrejskim radnjama – »Židovska radnja – Jüdisches Geschäft« (sličnu naredbu su izdale centralne ustaške vlasti u Zagrebu tek 4. juna 1941);²⁹⁴

Naredba od 14. maja 1941. o zabrani kretanja sarajevskih Jevreja van reona Sarajeva, »jer je utvrđeno da i Židovi i Židovke odnose hranu i municiju sakrivenim četnicima«. Istom naredbom zabranjeno je građanima da »primaju na konačenje ili duži boravak Židove«;²⁹⁵

Naredba od 24. maja 1941. o obaveznom nošenju »žute trake« oko ruke sa natpisom »Židov-Jude« (centralne ustaške vlasti su sličnu naredbu izdale 4. juna 1941). Naredba je izmenjena 20. VI 1941. utoliko, što su umesto žutih traka Jevreji morali da nose »žute limene pločice« na grudima;²⁹⁶

Naredba Zapovjedništva 4. hrvatske oružničke pukovnije od 14. juna 1941. pod Taj. J. S. broj 48, dostavljena potčinjenim komandama kojom se naređuje hapšenje Jevreja sa ili bez propusnice, ako se nađu van gradskog reona. Tom naredbom želelo se onemogućiti sarajevskim Jevrejima odlazak u partizane;²⁹⁷

Naredba od 26. jula 1941. o obaveznom popisu Jevreja u Sarajevu. Na osnovu sačinjenog popisa ubrzo je otpočelo odvođenje Jevreja u logore.²⁹⁸

²⁹³ *Sarajevski novi list* broj 5 od 27. IV 1941.

²⁹⁴ *Sarajevski novi list* od 11. V 1941.

²⁹⁵ *Sarajevski novi list* broj 37 od 14. V 1941.

²⁹⁶ *Sarajevski novi list* broj 11 od 11. V i broj 34 od 20. VI 1941.

²⁹⁷ Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, inv. br. 24/1–2 143a.

²⁹⁸ *Sarajevski novi list* broj 66 od 27. VI 1941.

Jedna od mera, koja je imala za cilj dovođenje do psihičkog sloma Jevreja, bila je i njihovo odvođenje na prisilne fizičke radove. Prvih dana po dolasku ustaša na vlast, ustaše su na ulici hvatali Jevreje, bez obzira na pol i starost, i odvodile ih na teške fizičke radove. Muškarci su odvođeni na rad u kamenolome, na raščičavanje ruševina, a često i na ponižavajuće radove. Cilj odvođenja na fizičke radove nije bio efekat rada, već ponižavanje. Jevreji su morali da rade po ceo dan, a za njihovu ishranu morala se brinuti Jevrejska opština, koja ni sama nije imala sredstava za nabavku životnih namirnica, jer je bila opljačkana od ustaša, a opljačkani su i mnogobrojni Jevreji, pa ni oni nisu mogli pružiti potrebnu pomoć. Ustaške vlasti su propisale 29. V 1941. naredbu o »organizovanom« odvođenju Jevreja na prisilne radove. Prema spisku koji su joj dostavljale ustaške vlasti, Jevrejska opština je svakog dana upućivala traženi broj Jevreja.²⁹⁹

I u drugim mestima BiH ustaše su odvodile Jevreje na prisilne radove. Tako na primer, Jevrejima je bilo naređeno u Banja Luci da poruše pravoslavnu crkvu, jednu od najlepših građevina te vrste na Balkanu.

Daljna mera bilo je hapšenje viđenijih Jevreja i njihovo odvođenje u logore. Prva hapšenja Jevreja u Sarajevu izvršio je Gestapo, koji je odveo izvestan broj najuglednijih sarajevskih Jevreja u Grac (među njima i sefardskog nadrabina dr Morica Levija).

Ubrzo su usledila pojedinačna i grupna streljanja sarajevskih Jevreja i Srba. Prva streljanja izvršena su 1. VIII 1941, a povod je bila eksplozija u Železničkoj ložionici u Sarajevu, koju su izvršili pripadnici NOP noću 30/31. VII 1941.³⁰⁰ Iako su ustaše uspele otkriti izvršioce ove sabotaže, ipak su uhapsile 1. VIII 1941. godine 12 Srba i 8 Jevreja i istog dana ih streljali na Vracama kod Sarajeva. Streljani su sledeći Jevreji: Gabriel A. Levi, Isak J. Altarac, Isak A. Altarac, Mordehaj R. Atijas, Leon A. Finci, David D. Finci i Jeroham J. Konforti.³⁰¹

Kao i nacisti, i ustaše su hapsile i streljale Jevreje pod optužbom da su komunisti. Direktivu o tome dala je centralna ustaška vlast u Zagrebu. Ravnateljstvo ustaškog redarstva NDH u Zagrebu uputilo je svim župama raspis pod brojem Taj. 1/1941. od 23. VII 1941. »o hitnom hapšenju svih Židova i Srba koji su već bili poznati kao komunisti, bilo pak da su i malo sumnjivi«. Odmah po hapšenju trebalo ih je uputiti u logor u Gospiću.³⁰² U vezi s tim naređenjem upućeno je 2. VIII 1941. u logor u Gospiću 14 sarajevskih Jevreja, a u primedbi u spisku »zašto se upućuje«, stajalo je »Židov«.³⁰³

Ustaško redarstvo u Sarajevu raspolagalo je spiskovima članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera. Na osnovu tih spiskova, veći broj Jevreja, članova KPJ i SKOJ-a bio je uhapšen i odveden u logor, a neki su odmah streljani na Vracama kod Sarajeva

²⁹⁹ *Sarajevski novi list* broj 15 od 29. V 1941.

³⁰⁰ Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu Beograd, K-143, broj 47/7-1.

³⁰¹ *Sarajevski novi list* broj 72 od 3. Vili 1941.

³⁰² Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu Beograd, K-200, reg. broj 49/1-1.

³⁰³ *Ibid.*, K-179-31/1-1, 31/1-2.

[šalom S. Albahari, Ašer S. Danon, Izidor B. Abinun, Šabetaj Levi, Aleksandar Salcberger, Jozef J. Altarac-Todor). Do masovnog hapšenja Jevreja članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera došlo je 16. novembra 1941. kada je njih 35 odvedeno u logor u Jasenovcu.

Postupak ustaša prema Srbima i Jevrejima u Bosni i Hercegovini osuđivali su svi poštteni i napredni građani. Oni su intervenisali kod ustaških vlasti da se prekine sa zlostavljanjima i ubijanjima Srba i Jevreja, ali bez rezultata. Navešćemo jedan primer. Muslimani u Banja Luci uputili su peticiju ustaškim vlastima sa potpisima najuglednijih građana muslimana, u kojoj se zahteva da se prekine sa zlostavljanjem Srba i Jevreja, ali i ta intervencija ostala je bez rezultata. Sve te mere koje su sprovodile ustaše bile su uvod za potpunu likvidaciju Jevreja – genocid, koji je ubrzo usledio.

c) *Mere za fizičko uništenje Jevreja – genocid*

Pomenuto je, da su prva odvođenja Jevreja u logore izvršena početkom avgusta 1941. pod optužbom da su komunisti. Njihovo odvođenje, kao i kasnija odvođenja izvršena su u koncentracione logore na teritoriji Hrvatske i Slavonije, kao i u neke nacističke logore van Jugoslavije. Karakteristično je, da ustaše nisu formirale na teritoriji Bosne i Hercegovine koncentracione logore. Razlozi tome nisu poznati. Formirana su samo dva sabirna logora i to u Kruščici (kod Travnika) i u Bosanskom Petrovcu. Iz tih sabirnih logora kasnije su odvedeni Jevreji u ustaške i nacističke koncentracione logore, koji su postojali, kao što je rečeno, na teritoriji Hrvatske i van Jugoslavije. Jedino su Jevreji iz Zvornika odvedeni maja 1942. u logor »Sajmište«, a njihovo odvođenje je organizovao i sproveo Gestapo.

Sabirni logori u Bosni i Hercegovini

Sabirni logor u Bosanskom Petrovcu – Ustaške vlasti pohapsile su 24. juna 1941 u Bihaću sve Jevreje iz tog mesta i prebacile ih u Kulen Vakuf. Oni nisu smeli sa sobom poneti više od 500 kuna. Posle nekoliko dana prebačeni su iz Kulen Vakufa u selo Bukovača kod Bosanskog Petrovca, a početkom jula 1941. internirani su u sabirni logor na periferiji Bosanskog Petrovca, u jednu nedovršenu zgradu. Iz tog logora mogli su Jevreji slobodno da izlaze, jer nisu bile postavljene straže. Međutim, kada je 27. jula 1941. došlo do ustanka u drvarskom kraju, postavljena je na ulazu u logor straža i zabranjen je izlazak iz logora. Sredinom septembra 1941. logor je rasformiran, a Jevreji odvedeni u Prijedor, gde su ostali nekoliko dana u zatvoru, a zatim pušteni. Neki od njih su se vratili u Cazin i kasnije stupili u NOV, a najveći deo je ostao u Prijedoru. Iz Prijedora su ih kasnije odvele ustaše u logor u Staroj Gradiški i Jasenovcu, gde su stradali.³⁰⁴

³⁰⁴ Usmena izjava Morica Levija iz Beograda. Dokumentat u VII Beograd, br. 85, 1418/41 i 150A, 3/1–1, 1941.

Sabirni logor u Kruščici – Naređenje o formiranju tog sabirnog logora usledilo je avgusta 1941. nakon rasformiranja ženskog koncentracionog logora u Metajnu, na otoku Pagu. Po rasformiranju, preživjele logorašice sa decom prebačene su železničkim transportom preko Slavenskog Broda u Kruščicu.

Logor je smešten u selu Kruščica, 17 km od Travnika, na jednom zapuštenom imanju, koje je nekada pripadalo veleposedniku Gutmanu. Postojale su dve jednospratne i jedna prizemna zgrada, kao i dve drvene barake bez krova i patosa. U tim zgradama moglo je da se smesti oko 300 lica, a u toku septembra 1941. u logoru je bilo internirano oko 3.000 lica, pa je najveći broj zatočenika bio smešten pod vedrim nebom.

Prva grupa zatočenica sa decom iz koncentracionog logora u Metajnu, stigla je u Kruščicu 28. VIII 1941. U toj grupi bilo je oko 1.100 lica. Već 3. IX 1941. upućeno je iz Sarajeva oko 500 lica, muškaraca, žena i dece. Oni su noću izvedeni iz svojih stanova i dozvoljeno im je bilo da ponesu samo odeću koju su imali na sebi. Sledeća grupa Jevreja iz Sarajeva upućena je 9. IX 1941. u kojoj je bilo oko 500 lica, a iz Hercegovine je dovedeno oko 300 Srkinja.

Zatočenici su ostavljeni danima bez hrane, iako je Jevrejska opština u Sarajevu redovno slala životne namirnice, koje su ustaše prisvajale i prodavale. Sem toga, zatočenici su bili podvrgnuti teškim fizičkim radovima i raznim zlostavljanjima i mučenjima. Loši higijenski uslovi, slaba ishrana i teški fizički radovi doveli su do masovnih oboljenja i umiranja, naročito dece. Došlo je i do masovne pojave avitaminoze usled koje su logorašima poispadali zubi i kosa. O bednom izgledu zatočenika najbolje govori izjava dr Janka Pajasa, o kojoj je već bilo pomena (v. Logor u Loborgradu).

Do formiranja logora došlo je po naređenju Vjekoslava Luburića, a za upravnika je postavljen ustaški zastavnik Mate Mandušić, zloglasni krvolok i sadista. Na žalbe logoraša da su bolesni odgovarao je »crknite«! Pored zverskih mučenja izvršio je i nekoliko ubistava zatočenika iz koristoljublja [da bi se domogao njihove odeće).

Stanovništvo Travnika bilo je ogorčeno na postupke uprave logora prema zatočenicima, pa se obratilo velikom županu u Travniku sa zahtevom da preduzme mere da se zločini spreče, ali im je odgovorio »da nije u stanju ništa da preduzme«. Stanovništvo se obratilo i italijanskom Poslanstvu u Travniku zahtevajući da interveniše, da bi se »prekratila najveća i najstrašnija tragedija koja se može zamisliti«. Međutim, Poslanstvo je samo ispitalo, »da li nema među zatočenicima italijanskih građana koje bi trebalo zaštititi«.³⁰⁵

Početak oktobra 1941. ustaške vlasti su naredile da se logor u Kruščici rasformira. Zatočenici su utovareni u dva železnička transporta i odvedeni u konc-

³⁰¹ Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu Beograd, K-239, reg. broj 35/5-9.

tiacione logore u Hrvatskoj. Prvi transport, u kojem su bili muškarci, krenuo je 5. oktobra 1941. za logor u Jasenovcu, a drugi transport, u kojem su bile žene i deca, krenuo je 6. oktobra 1941. u logor u Loborgradu, odakle su kasnije prebačeni u logor u Aušvicu.³⁰⁶

Nakon rasformiranja logora u Kruščici, ustaše su otpočele sa masovnim odvođenjem sarajevskih Jevreja u koncentracione logore u Hrvatskoj i Slavoniji. Do ubrzanog odvođenja u logore došlo je po direktivi Ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu, koja je upućena Velikoj župi Vrhbosna u Sarajevu 20. oktobra 1941. pod brojem PRS 7401/41. U direktivi se posebno naglašava, da je potrebno što hitnije »rješiti židovsko pitanje u Sarajevu«. U tu svrhu bio je upućen u Sarajevo poznati zločinac Ivan Tolj, kao »stručnjak« za »rešavanje jevrejskog pitanja«.

Da bi izbegli odvođenje u koncentracione logore, sarajevski Jevreji nastojali su da se ilegalno prebace na teritoriju koja je bila pod italijanskom okupacijom (»Zona I« i »Zona II«), ili da se prebace do partizana. Međutim, ustaše su preduzele stroge mere u cilju onemogućavanja odlaska iz grada sarajevskim Jevrejima. Velika župa Vrhbosna izdala je proglas početkom novembra 1941. kojim se upozoravaju građani, da će svaki onaj koji bude pomagao Jevrejima u bekstvu, ili ih bude skrivao biti stavljen pod preki sud i osuđen na smrt.³⁰⁷

Nadalje, u cilju sprečavanja bekstva, Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu naredilo je registraciju Jevreja, a što je istovremeno olakšalo ustaškim vlastima organizaciju masovnog odvođenja Jevreja u koncentracione logore, na osnovu već izrađenih spiskova.

Do sredine 1942. godine svi sarajevski Jevreji, sem onih kojima je uspelo bekstvo, bilo u partizane bilo na teritorije pod italijanskom okupacijom, bili su odvedeni u koncentracione logore. Odvedeni su u 28 železničkih transporta u razne ustaške i nacističke koncentracione logore. Ovo su samo neka najmasovnija odvođenja.

- 26. i 27. oktobra 1941. otpremljena su 2 železnička transporta sa oko 1.400 lica u logor u Jasenovcu;
- 17. novembra 1941. upućeno je 3.000 lica u logor u Jasenovcu;
- krajem novembra 1941. upućena je grupa od oko 1.200 žena i dece u logor u Loborgradu. S obzirom da je logor već bio prenatrpan, to je ta grupa žena i dece vraćena istim vozom nazad za Sarajevo. U zatvorenim vagonima bili su 8 dana po velikoj hladnoći i bez hrane. Po dolasku u Sarajevo nisu se mogle vratiti u svoje stanove, u koje su se u međuvremenu ustaše uselile. Stoga su bile smeštene u porušenim jevrejskim hramovima.

³⁰⁶ lhid. reg. broj 143, 56, 2/1, 1941.

³⁰⁷ M. Peršien, n.d. str. 44.
Sarajevski novi list od 4. XI 1941.

O neljudskom postupku ustaša sa ženama i decom tog transporta, Zapovjedništvo III vojnog zбора, Opći odjel, dostavilo je predstojniku poglavnikovog ureda izveštaj pod brojem 99 od 3. XII 1941. u kojem se navodi: »Poslednjih dana je bio upućen jedan veći transport Židova u logore u Hrvatskoj, ali su vraćeni u Sarajevo, jer nije bilo više mjesta. Ovi Židovi su izloženi strahovitom maltretiranju i mučenju od strane organa Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu. Po nekoliko dana voženi su u hladnim vagonima sada gore, a sada dole, i naposljetku vraćeni nazad u Sarajevo i zatvoreni u temple gdje moraju da leže na daskama u hladnim sobama, jer su im njihovi stanovi okupirani i naseljeni čim su oni bili otpremljeni iz Sarajeva. Ovakav nehuman postupak redarstva i vraćanje u Sarajevo premrzlih, izgladnijelih i bolesnih ljudi ostavio je veoma ružan dojam na pučanstvo bez razlike vjere«;³⁰⁸

- decembra 1941. upućena je u logor u Đakovu grupa od 1.830 žena i dece;
- januara 1942. otpremljeno je oko 1.200 žena i dece (iz grupe koja je vraćena iz logora u Loborgradu) u logor u Staroj Gradiški.

Do avgusta 1942. odvođene su manje grupe Jevreja iz Sarajeva u koncentracione logore. Poslednja odvođenja su sprovedena 20. i 22. avgusta 1942. Ta dva transporta odvedena su preko Loborgrada za Aušvic.³⁰⁹

Da su krajem avgusta 1942. bili odvedeni gotovo svi preostali Jevreji, vidi se iz izveštaja koji je uputilo Zapovjedništvo III zbornog područja krajem avgusta 1942. Glavnom stožeru oružanih snaga u Zagrebu: »Židova gotovo ih nema, a oni koji se nalaze u zemlji nikako ne mogu uticati na događaje«.³¹⁰ U Sarajevu je još ostalo samo oko 120 Jevreja, većinom oni koji su bili u mešovitim brakovima.

Iz ustaških koncentracionih logora vratilo se oko 50 Jevreja, najvećim delom oni koji su uspeli pobeći iz logora. Iz spiskova koje je sačinio Odbor za izgradnju spomen-parka u Sarajevu se vidi, da je iz Sarajeva stradalo oko 7.600 Jevreja.

Ista sudbina zadesila je Jevreje u ostalim mestima Bosne i Hercegovine. Do sredine 1942. bili su odvedeni u koncentracione logore gotovo svi Jevreji, sem onih koji su uspeli prebeći na teritoriju anektiranu od Italijana, ili u partizane. Iz nekih mesta su odvođeni po grupama i različitih datuma, a iz nekih mesta su odvedeni svi Jevreji istog dana. Jedino Jevreji iz Brčkog nisu odvedeni u logor, nego su stradali u samom mestu. Naime, noću 10/11. XII 1941. ustaše su dovele sve Jevreje iz tog mesta vezane žicom na most iznad reke Save i nakon što su bili poklani, bačeni su u Savu. Tom prilikom je stradalo oko 150 Jevreja, muškaraca, žena i dece. U Brčkom je bilo i 147 jevrejskih izbeglica iz Poljske, Austrije i

³⁰⁸ Dokumentat u Vojnoistorijskom institutu Beograd, K-612, reg. broj 22/17–15.

³⁰⁹ Ibid., K-172a, 42/2–1 i K-172a, 44/2–1.

³¹⁰ Ibid., K-80, 54/1–8.

Nemačke. Njih su ustaše zaklale na pravoslavnom groblju noću 16/17. decembra 1941.^{3,1}

Kratak osvrt na stradanje Jevreja u NDH

U »rešavanju jevrejskog pitanja« u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu tesno su saradivali ustaše i Nemci. Sa tih teritorija, od oko 25.000 Jevreja koliko ih je bilo do drugog svetskog rata, stradalo je oko 20.000 u raznim ustaškim i nacističkim logorima. Pored domaćih Jevreja stradalo je i nekoliko stotina jevrejskih izbeglica iz Nemačke, Austrije, Poljske i čehoslovačke (iz Lipika 59, Daruvara 200, Sušaka 200, Pisarovine 28, Draganića 178, Zagreba 200, Rume 200, itd.).

U knjizi *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini* od dr Samuela Pinte, navedena su imena oko 2.900 Jevreja koji su stradali iz ostalih mesta BiH (sem Sarajeva).^{3,12} Prema tome, sa teritorije Bosne i Hercegovine je stradalo oko 10.500 Jevreja, od ukupno 14.500 koliko ih je bilo do rata, odnosno, stradalo je oko 75%. Sem toga, stradalo je i nekoliko stotina jevrejskih izbeglica iz Austrije, Nemačke i čehoslovačke (Bosanski šamac 34, Brčko 147, Čapljinina 147, Derventa 120, Slatina kod Banja Luke 58, itd.).

Prema nepotpunim podacima, ukupan broj Jevreja koji su stradali na teritorijama u sastavu NDH iznosi oko 30.500 (bez jevrejskih izbeglica iz raznih evropskih zemalja). Do rata je živelo na tim teritorijama oko 39.500 Jevreja, pa procenat stradalih iznosi oko 75,07%.

Metode koje su primenjene za uništavanje Jevreja, istorija do tada nije zabeležila. Te metode imale su za cilj sadističko i zversko iživljavanje zločinaca pre usmrćivanja žrtava. Smrt koja je usledila nakon neopisivih mučenja, zlostavljanja, gladovanja i bolesti bila je spas za žrtve.

Iz napred iznetih podataka se vidi, da su već do druge polovine 1943, gotovo svi Jevreji u NDH pobijeni, ili su se još neki nalazili u koncentracionim logorima. No, i nakon svih tih zločina, pred kraj drugog svetskog rata, tj. 5. maja 1945. ustaške vlasti su izdale »Zakonsku odredbu o izjednačenju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost«. U tački 1 te odredbe stoji: »Od dana kada ova zakonska odredba dobije pravnu moć, prestaje među pripadnicima NDH svako razlikovanje piema rasnoj pripadnosti. Sve zakonske odredbe prema kojima se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost kao i svi ostali propisi izdani na temelju tih zakonskih odredaba gube pravnu moć.«^{3,13}

Ova zakonska odredba u potpunosti razotkriva svu amoralnost ustaških glavešina, koje su verovala da će tom odredbom ublažiti odgovornost za ogroman broj

^{3,11} Dokument u Vojnoistorijskom institutu Beograd, K-40, F. 6, broj 11.

^{3,2} Knjiga se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

^{3,3} *Narodne novine* broj 200 od 5. V 1945.

zločina koji su počinile. Kao verne sluge nacista, ustaše su nastojale da nadmaše svoje gospodare u zločinima, a naročito u primeni metoda ubijanja žrtava.

No, jedno se mora naglasiti: ustaše su izvršile te zločine po direktivama Trećeg Rajha, koji je preko svojih organa aktivno učestvovao u tim zločinima.

IV – Teritorije pod italijanskom okupacijom

»Privremenim smernicama« koje je potpisao Hitler 12. IV 1941. fašističkoj Italiji pripale su sledeće teritorije:

1. Teritorija nazvana »Zona I«, koja je prisajedinjena Italiji i u čiji sastav su ušle sledeće pokrajine: Riječka pokrajina (Sušak sa zaledem); ostrva Hrvatskog primorja (sem Paga); teritorija od Splita do Novigrada sa priobalskim ostrvima (sem Brača i Hvara); Boka kotorska; Notranjsko i Dolenjsko sa Ljubljanom (»Ljubljanska provincija«);

2. Teritorija nazvana »Zona II«, koja je ušla u sastav NDH, ali je u njoj bila italijanska vojna komanda. U sastav te zone ušle su teritorije: Hrvatsko primorje sa ostrvima Pagom, Braćom i Hvarom, kao i teritorija koja se prostirala iza linije razgraničenja sa »Zonom I« (Vinica – Plitvički Leskovac – Plješivica – šator – Malovan – Prenj – Troglav);

3. Teritorija Crne Gore u kojoj je Italija imala vojnu i civilnu upravu;

4. Teritorija Kosovo i Metohija, koja je bila pripojena Albaniji, a koja je bila pod protektoratom Italije.

Pre drugog svetskog rata na navedenim teritorijama živeo je mali broj Jevreja. Međutim, po kapitulaciji Jugoslavije prebegao je na te teritorije veći broj Jevreja, najvećim delom iz Bosne, Hercegovine, Hrvatske i Slavonije, dok je neznatan broj prebegao sa drugih okupiranih teritorija zbog izuzetno teških uslova za ilegalno prebacivanje. Najveći broj jevrejskih izbeglica sklonio se u »Zonu I« i »Zonu M«, dok ih je mali broj prebegao u Crnu Goru, Kosovo i Metohiju.

Sklanjanje Jevreja na teritorije koje su bile prisajedinjene ili okupirane od fašističke Italije izvršeno je pod pretpostavkom, da na tim teritorijama neće biti izloženi progonima i genocidu koje su sprovodili ustaše i Nemci. Ta pretpostavka je bila zasnovana na činjenici, da ni do drugog svetskog rata Jevreji u Italiji nisu podvrgnuti zverstvima i ubistvima, kao što je bio slučaj u nacističkom Trećem Rajhu i zemljama, koje je Treći Rajh okupirao. Pokazalo se da su ta nadanja bila opravdana, ali na žalost, italijanski fašisti ne želeći da se zamere svojim saveznicima Hitleru i Paveliću, preduzeli su stroge mere radi sprečavanja prebacivanja jev-

rejskih izbeglica u »Zonu I« i »Zonu II«. U tom smislu izdale su italijanske fašističke vlasti nekoliko naređenja. Evo neka od njih:

Naređenje Komande 2. italijanske armije pov. br. 391 od 30. V 1941. upućeno Vrhovnom komesarijatu u Ljubljani u kojem se naređuje preduzimanje mera za sprečavanje prebacivanja Jevreja na teritoriju pod italijanskom okupacijom;^{3,4}

Naređenje italijanskog Ministarstva inostranih poslova u Rimu, broj 278695 od 15 VII 1941. upućeno italijanskom Poslanstvu u Zagrebu u kojem se traži preduzimanje mera za sprečavanje prebacivanja Jevreja iz Bosne i Hercegovine u Dalmaciju;^{3,5}

Naređenje Vrhovne italijanske komande — Obaveštajno odeljenje, broj 342040 od 31. VIII 1941. upućeno potčinjenim vojnim komandama. U naređenju stoji: »Javljeno je da već 2 meseca svakodnevno na anektirano područje dolaze mnogobrojne grupe Jevreja koje se krišom prebacuju preko italijansko-hrvatske granice . . . Prednje se saopštava radi preduzimanja odgovarajućih mera u cilju pooštavanja nadzorne službe na granici.«^{3,6}

Na osnovu tih naređenja, italijanska nadzorna služba na granici, kao i vojne komande u pojedinim mestima hapsili su jevrejske izbeglice i predavali ih ustašama, koje su ih odvodile u koncentracione logore i ubijali. Težak položaj jevrejskih izbeglica iskoristili su mnogi italijanski vojni komandanti, koji su izdavali Jevrejima dozvole za boravak naplaćujući za to velike iznose. Oni koji nisu bili u mogućnosti da plate, bili su predati ustašama.

Evo samo dva drastična slučaja nehumanog postupka italijanskih fašista prema jevrejskim izbeglicama, kao i Jevrejima koje su ustaše internirale u Metajno i Slano (na otoku Pagu):

— pred drugi svetski rat sklonilo se u Sušaku oko 200 jevrejskih izbeglica iz Aursirije, Poljske i dr. Sušački kvestor Genovese poslužio se perfidnom obmanom predloživši sušačkom rabinu dr Dajču, da mu preda spisak tih izbeglica, pa će ih prebaciti u Italiju. Primivši spisak, kvestor ih je sve pohapsio i predao ustašama, koje su ih odvele u koncentracione logore i pobili;^{3,7}

— pomenuto je, da su ustaše na očigled italijanske vojne komande u Pagu, izvršili masakr zatočenih Srba i Jevreja avgusta 1941. Fašistička komanda se nije obazirala na proteste građana sa tog otoka, zahtevajući njenu intervenciju u cilju sprečavanja zločinačkih ubistava, niti je postupila po međunarodnim ratnim pro-

^{3,4} Dokument u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu, mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 401, snimak 327 (u daljnjem tekstu: NAV-mikrofilm).

^{3,5} NAV-mikrofilm, rolna 401, snimak 322.

^{3,4} *Zločini okupatora* n.d. str. 120.

^{3,7} M. Konjhodžić, *Od Kupe do mora*, Zagreb 1963, str. 542.

pisima koji su obavezivali italijansku vojnu komandu da spreči te zločine s obzirom da je ta teritorija bila pod njenom vojnom upravom (v. Ustaški logori u »Zoni II«).

Još jedan podatak iz sačuvanog dokumenta ukazuje na odnos italijanskih fašističkih vlasti prema jevrejskim izbeglicama i njihovoj imovini. Po kapitulaciji Jugoslavije u Kotor se sklonilo oko 200 jevrejskih izbeglica. O njihovoj daljnjoj sudbini govori se u izveštaju koji je dostavio 19. novembra 1941. šef kotorske policije pretpostavljenim vlastima: »Od mera koje je policija preduzela u tom periodu treba istaći kontrolu svih Jevreja koji su se iz unutrašnjosti teritorije povukli ovde. Mi smo 192 Jevreja uputili u koncentracioni logor u Albaniji, dok je novac, kojim su raspolagali i koji je predstavljao znatnu vrednost, bio zaplenjen«.³¹⁸

Odnos italijanskih fašističkih vlasti nije bio isti u »Zoni I« i u »Zoni II«. Sem toga, situacija u odnosu na Jevreje nastanjene u tim zonama bitno se izmenila nakon kapitulacije Italije, kada su te teritorije bile zaposednute nemačkim i ustaškim vojnim jedinicama. Stoga ćemo zasebno prikazati situaciju u odnosu na Jevreje u »Zoni I« i u »Zoni II«, i to u periodu do septembra 1943. godine, i od tada pa do kraja rata.

1 •— Teritorija »Zone I«

Pomenuto je koje su teritorije ušle u sastav »Zone I«, kao i to, da su one bile prisajedinjene Italiji. Fašistička Italija je u toj zoni imala svoju vojnu i civilnu upravu.

U toj zoni živeo je do drugog svetskog rata vrlo mali broj Jevreja, i to, uglavnom, u Splitu (oko 300). Po kapitulaciji Jugoslavije u tu zonu je prebeglo oko 3.000 Jevreja, najvećim delom iz Bosne, a manje iz Hrvatske i Slavonije. U Split je prebeglo oko 3.000, a u Kotor oko 200 lica. O sudbini Jevreja prebeglih u Kotor već je bilo govora.

Pomenuto je, da su fašističke vlasti preduzele mere da bi sprečile nastanjivanje jevrejskih izbeglica kako u »Zoni I«, tako i u »Zoni II«, pa je izvestan broj izbeglica vraćen nazad, prvenstveno one, koje nisu mogle da potplate fašističke komandante.

U Splitu, gde se najveći broj jevrejskih izbeglica nastanio, fašističke vlasti su izdale sledeće naredbe koje su važile za Jevreje (doista, te mere nisu imale za cilj uništenje Jevreja – genocid, kao što je bio slučaj u NDH, ali su ona ograničavala izvesna ljudska prava i dostojanstvo čoveka):

Naređenje italijanskog civilnog komesara u Splitu A. Takonia (Tacconi), od 27. VII 1941. kojim se zabranjuje Jevrejima posećivanje javnih lokala i kupališta. U naređenju je bilo mnoštvo pogrđnih reči na račun Jevreja;³¹⁹

Naređenje italijanskog civilnog komesara u Splitu od 27. VII 1941. o obaveznoj prijavi jevrejske imovine. Iz sačuvanih dokumenata se vidi, da je imovinu prijavilo 704 porodica (stalno nastanjenih i doseljenih), a vrednost prijavljene imovine iznosila je nekoliko desetina miliona predratnih dinara;³²⁰

Naređenje italijanskog civilnog komesara u Splitu od avgusta 1941. o zabrani upisa jevrejske dece u osnovne i srednje škole.³²¹

Jedna od protivjevrejskih mera bila je odluka italijanskih vlasti o iseljavanju jevrejskih izbeglica iz Splita u mesto Korčula i Vela Luku, kao i u neka mesta u Italiji, gde su bili konfinirani. Nakon što je iseljeno oko 400 izbeglica, prekinuto je dalje iseljavanje iz nepoznatih razloga. O sudbini tih iseljenih izbeglica biće kasnije govora.

Pomenute protivjevrejske mere imale su, uglavnom, psihološko dejstvo.

Neovisno od pomenutih protivjevrejskih naređenja, u Splitu je izvršen 12. juna 1942. fizički napad na Jevreje uz istovremenu pljačku njihove imovine. Napad je izvršila grupa »crnokošuljaša«, pripadnika »Bataljona M«, a predvodio ih Savo Đovani (Gjovani), profašistički nastrojen Splitsanin. Napad je izvršen zato, što su Splitsani bojkotovali proslavu »Dana italijanske mornarice«. Pomenuta grupa »crnokošuljaša« upala je u jevrejski hram za vreme bogoslužjenja, fizički napala prisutne Jevreje. Tada je povređeno oko 50 lica. Zatim su pristupili demoliranju hrama i spaljivanju vrednih knjiga i istorijskih dokumenata. Usledila je pljačka jevrejske imovine po radnjama i stanovima. Tek na intervenciju vojske, pljačka je prekinuta sledećeg dana. Posle toga u ovoj zoni nije bilo više sličnih protivjevrejskih ispada.³²²

Potrebno je posebno naglasiti, da su Splitsani prihvatili jevrejske izbeglice sa simpatijama i s njima delili dobro i zlo. Od prvih dana osudio je Pokrajinski komitet KPH za srednju Dalmaciju protivjevrejske mere. U vezi s tim izdat je proglas, tzv. »Platforma« u kojem se kaže: »Fašistički osvajači pomoću ustaša uveli su u našu domovinu nekulturnu tekovinu »novoga reda«, antisemitizam, tj. ubijanje, pljačkanje, izrugivanje i proganjanje Židova . . . Naša je dužnost da se odupremo teroru i proganjanju Židova.«³²³

Pomenuto je, da je u sastav »Zone I« uključena i »Ljubljanska provincija« (Notranjsko, Dolenjsko sa Ljubljanom). Na toj teritoriji živeo je do rata vrlo mali broj Jevreja, koje su Italijani konfinirali u razna mesta u Italiji i tako su preživeli rat.

^{3,9} D. Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split, 1971, str. 174.

²⁰ II. id.

³²¹ Ibid., str. 177.

³²¹ D. Gizdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb 1959, str. 334.

D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1957, str. 279.

Po kapitulaciji Italije situacija u odnosu na Jevreje bitno se izmenila u »Zoni I«. Na teritoriju te zone ušle su nemačke i ustaške vojne jedinice, a sa njihovim ulaskom otpočelo se sa primenom onih istih protivjevrejskih mera, koje su primenjene i u ostalim teritorijama NDH, a koje su se završile genocidom onih Jevreja, koji nisu blagovremeno prebegli, ili se nisu uključili u NOR. Međutim, zahvaljujući aktivnom delovanju Komunističke partije među Jevrejima, znatan ih je broj stupio u NOV, a sem toga, partizanske vlasti uspele su da prebace veći broj Jevreja na Vis, a zatim u Bari (Italija), To je bio razlog, što u »Zoni I« nisu uspeli Nemci i ustaše da pohvataju veći broj Jevreja i da ih likvidiraju.

Kao što je rečeno, zahvaljujući delovanju KP, iz Splita je stupilo u NOR septembra 1943, 347 Jevreja (85 splitskih i 262 jevrejskih izbeglica]. Pre nego je došlo do kapitulacije Italije u NOR je stupilo 20 splitskih Jevreja i 37 jevrejskih izbeglica iz Vela Luke i Korčule u NOR je stupilo pre kapitulacije Italije 17, a po kapitulaciji još 30 jevrejskih izbeglica. Svega je u NOR iz »Zone I« stupilo oko 400 Jevreja.

Ostale jevrejske izbeglice iz »Zone I«, koje nisu mogle stupiti u NOR bilo iz kojih razloga (bolest, starost, deca] partizanske vlasti su prebacile brodovima do Visa, a zatim u južnu Italiju i tako ih spasile neminovne smrti, koja bi usledila po dolasku nemačkih i ustaških vojnih jedinica.

Navedeno je, da je u NOR stupilo 105 splitskih Jevreja. Međutim, izvestan broj splitskih Jevreja ostao je u Splitu i sačekao dolazak ustaških i nemačkih jedinica. To su mahom bile starije osobe, deca, kao i žene. Ulaskom neprijateljskih jedinica u Split, njihova sudbina bila je zapečaćena.

Neprijateljske jedinice ušle su u Split 27. IX 1943. godine. Odmah je Gestapo otpočeo s izdavanjem protivjevrejskih naredaba. Istovremeno je otpočela hajka putem lokalne ustaške štampe protiv Jevreja. U lokalnom listu »Novo doba« svakodnevno su objavljivani protivjevrejski članci, pozivajući narod na pogrome protiv Jevreja.

Istog dana po ulasku nemačkih jedinica u Split, tj. 27. septembra 1943, izdala je nemačka komanda naređenje, da se moraju svi Jevreji prijaviti 28. septembra 1941. u zgradi hotela »Ambasador« u kojoj se nalazila nemačka komanda. U istom naređenju pozivaju se Splićani da prijave Jevreje koji se skrivaju u njihovim stanicama i da sa zidova zgrada izbrišu »ćifutsko-komunističke parole«, koje su ostale po povlačenju partizanskih jedinica iz Splita.³²⁴

Po izvršenoj prijavi Jevreja, Nemci su zatvorili muškarce od 14 do 60 godina starosti u kasarni na Gričama, odakle su vođeni svakog dana na prisilne radove. Hranu su im morale dostavljati njihove porodice.

Sledeća protivjevrejska mera propisana je 30. septembra 1943. godine. Na osnovu tog propisa kućevlasnici su morali prijaviti redarstvu stanove koji su ostali prazni nakon hapšenja Jevreja, kao i stanove u kojima još stanuju Jevreji.

Ministar za oslobođene krajeve E. Bulat, izdao je 5. X 1943. naredbu o zatvaranju svih jevrejskih radnji, kao i o stavljanju natpisa na ispražnjenim jevrejskim stanovima »Judenwohnung – Beschlagnahme« (jevrejski stan – zaplena).

Početak oktobra 1943. pohapšeni su svi Jevreji stariji od 60 godina i zatvoreni u prizemlju bivše banske palate, a noću 12/13. X 1943. pohapšene su žene i deca i smešteni u dvorište lučke kapetanije (oko 150 lica]. Posle toga pristupilo se odvođenju Jevreja muškaraca u logor. Oni su 14. X 1943. utovareni u brod »Rab« koji ih je prebacio do Metkovića, a dalje su vozom odvedeni do Zemuna i internirani u logor »Sajmište«. Među odvedenim muškarcima bilo je i nekoliko žena, koje se nisu htele odvojiti od svojih muževa prilikom njihovog odvođenja iz Splita. S obzirom da brod »Rab« nije mogao da primi sve Jevreje muškarce, Nemci su vratili izvestan broj kućama. Jedan broj Jevreja bio je ubijen odmah u logoru »Sajmište«, a ostali su odvedeni u logor u Aušvicu, gde su svi stradali.

Žene i deca, koje su Nemci pohapsili noću 12/13. oktobra 1943. pušteni su kućama 10. XI 1943, ali su ponovo bili pohapšeni 11. III 1944. i kamionima prebačeni preko Imotskog u logor u Jasenovcu, gde su svi stradali.

Oko 20 splitskih Jevreja spasio je od odvođenja u logor dr Mihovil Silobrčić, šef zaraznog odeljenja Splitske bolnice, koji ih je skrivao u bolnici.

Kao žrtve fašističkog terora stradalo je 120 splitskih Jevreja, od kojih su neki pobijeni od ustaša (žene i deca), a neki od Nemaca (muškarci).³²⁵

2 •– Teritorija »Zone II«

Na osnovu sporazuma koji je potpisan 18. maja 1941. između Musolinija i Pavelića, teritorija »Zone II« ušla je u sastav NDH s tim, što su na njoj Italijani zadržali vojnu, a NDH civilnu upravu.

Do drugog svetskog rata na toj teritoriji je živio vrlo mali broj Jevreja, uglavnom u Dubrovniku (87). Međutim, po kapitulaciji Jugoslavije prebeglo je u »Zonu II« oko 3.400 Jevreja, najvećim delom iz Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine. U Dubrovnik je prebeglo oko 1.600 Jevreja i 117 jevrejskih izbeglica iz Nemačke, Poljske i Austrije, koje su pred drugi svetski rat bile konfinirane u Gackom.³²⁶ Na teritoriju Hrvatskog primorja prebeglo je oko 1.300 Jevreja, najvećim delom iz

³²⁵ Li. Kečkemet, n.d. str. 203–205.

³²⁶ E. Tolentino. *Fašistička okupacija Dubrovnika 1941–1945. i rješavanje »jevrejskog pitanja*. Zbornik 1, Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograda 1971, str. 204.

Hrvatske i Slavonije. Iz Mostara su Italijani prebacili 110 Jevreja, kada im je bila zapretila opasnost, da ih ustaše odvedu u logor. Sem toga, u Drnišu i Kninu sklonilo se oko 200 Jevreja. Prema tome, u »Zoni II« bilo je oko 3.500 Jevreja: oko 130 stalno nastanjenih, 110 evakuisanih iz Mostara, 117 inostranih izbeglica iz Gacka i oko 3.100 izbeglica iz Hrvatske, Slavonije i Bosne.

Ustaške vlasti koje su imale na toj teritoriji civilnu upravu, pristupile su odmah primeni protivjevrejskih mera, kao i na ostalim teritorijama NDH. U prvo vreme, italijanske vojne komande blagonaklono su gledale na sprovođenje tih mera od strane ustaša i dozvoljavali su čak i primenu genocida.

Protivjevrejske mere koje su propisale ustaške vlasti u Dubrovniku:

Naredba Predstojništva gradskog redarstva u Dubrovniku, broj 7 od 3. VI 1941. kojom se zabranjuje Jevrejima posećivanje javnih lokala, kavana i kupališta;

Naredba Ustaškog stožera u Dubrovniku od 25. VI 1941. kojom se propisuje policijski čas za Srbe i Jevreje;

Naredba Predstojništva gradskog redarstva u Dubrovniku, broj 11 od 3. VII 1941. o obaveznom nošenju »žute trake« za Jevreje starije od 14 godina;

Naredba Ustaške odbrambene zaštite Velike župe Dubrava od 29. VII 1941. o stavljanju natpisa na jevrejskim radnjama – »Židovska tvrtka«;

Naredba Ustaške obrambene službe u Dubrovniku od 29. VII 1941. na osnovu koje su morali Srbi i Jevreji da predaju motorna vozila, čamce, radio-aparate, foto-aparate, pisace mašine i pisaci pribor za umnožavanje, jahači pribor, itd.;

Naredba Velike župe Dubrava broj V. 4 D. 1/41 od 31. VII 1941. o hapšenju Srba i Jevreja »koji su poznati po svom ranijem radu i držanju kao komunisti, ili da su istinski skloni tom pokretu«. Nakon hapšenja imaju se sprovesti u logor u Gospiću.

Već juna 1941. ustaše su odvele u logor nekoliko dubrovačkih Jevreja. Kao žrtve ustaškog terora stradalo je 27 dubrovačkih Jevreja. Daljnje odvođenje Jevreja u ustaške logore sprečila je italijanska vojna komanda, o čemu će biti kasnije govora.

Gestapo je raspolagao sa podacima, da se u arhivi Jevrejske opštine u Dubrovniku nalaze anali te opštine (»Pinkes«) vođeni od 1600. godine. Njegovi organi došli su u Dubrovnik neposredno po kapitulaciji Jugoslavije i odneli anale, koji ni do danas nisu pronađeni.³²⁷

Ustaške vlasti su uporno zahtevale od italijanskih vojnih komandi da im predaju Jevreje iz »Zone II«, radi odvođenja u koncentracione logore. Musolini je, u načelu, bio prihvatio zahtev ustaša, što se vidi iz izveštaja koji je uputila Nemačka ambasada u Rimu ministru spoljnih poslova Trećeg Rajha Ribentropu, u kojem se kaže, da je Musolini odobrio predaju Jevreja ustašama i njihovo odvođenje u ustaške logore.³²⁸

Međutim, do predaje Jevreja nastanjenih u »Zoni II« nije došlo zahvaljujući intervenciji generala Roate, vrhovnog komandanta italijanskih oružanih snaga. Roata je uputio septembra 1942. godine, dopis italijanskom ministru spoljnih poslova, u kojem obrazlaže zašto ne bi trebalo izvršiti predaju Jevreja ustašama. Navedena su tri osnovna razloga:

1. predaja Jevreja ustašama (ili Nemcima) imalo bi za posledicu opadanje prestiža italijanske vojske;
2. takav postupak bi značio kršenje garancija koje smo svojevremeno dali narodima nastanjenim u »Zoni II«, da prema njima neće biti primenjene rasne ili verske diskriminacije;
3. predaja Jevreja ustašama imala bi negativnih reperkusija kod stanovništva pravoslavne mere u toj zoni, jer bi mogli posumnjati da će i oni biti predati ustašama posle Jevreja, a što bi dovelo do pobune u »Zoni II«.³²⁹

Navedni razlozi su, verovatno, uticali da Musolini promeni odluku o predaji Jevreja ustašama. Bez sumnje, i raspoloženje italijanskog naroda odigralo je izvesnu ulogu u promeni stava italijanskih fašističkih vlasti prema Jevrejima, jer i do drugog svetskog rata u Italiji nije bilo izrazitih antisemitskih pojava.

O promeni stava fašističkih vlasti prema Jevrejima, govore i sledeći podaci:

- kada je doneta odluka o interniranju Jevreja iz »Zone II« u logore (o čemu će biti kasnije govora), Komanda 2. italijanske armije u aktu broj 7037 od 27. VI 1942, koji je dostavljen potčinjenim komandama, navodi da će se sprovesti interniranje Jevreja iz »Zone II« u logore »iz humanih razloga« (radi sprečavanja njihovog odvođenja u ustaške logore – prim. J. R): »Che numerosi profughi Ebrei affuiti de Croazia nella Dalmazia Italiana siano concentrati in localita Croate da noi occupate. Cio' per ovvie regioni di umanita«;³³⁰
- u jednom sačuvanom aktu koji je dostavilo Ministarstvo inostranih poslova u Rimu Komandi 2. italijanske armije naglašava se, da vojska treba da štiti jevrejske izbeglice od maltretiranja;³³¹

³²⁸ T. Tolentino, n.d. str. 208.

³²⁹ Dokumentat u NAV-mikrofilm, rolna 405, snimak 752–4, str. 1–2.

³³⁰ Ibid., rolna 405, snimak 778.

³³¹ Dokumentat u NAV-mikrofilm, rolna 405, snimak 821–822.

– general Roata je, prilikom obilaska jevrejskog logora u Kraljevici novembra 1942. izjavio, da Italija neće dozvoliti da ustaše odvedu jevrejske izbeglice nastanjene u »Zoni II«;³³²

– u izjavi koju je dao 7. IX 1945. dr Pavle Vinski, koji je iz Osijeka prebegao u Novi Vinodol se navodi da su ustaše pokušale nekoliko puta da sprovedu protivjevrejske mere, ali im italijanski komandant mesta nije dozvolio;³³³

– u izjavi ing. Andora Matea od 15. III 1968. se navodi, da su italijanske vojne vlasti sprečile Francetića da mostarske Jevreje odvede u ustaške logore.³³⁴

Ustaške vlasti su uporno zahtevale preko svojih diplomatskih predstavnika u Rimu, da italijanske vojne vlasti predaju ustašama Jevreje nastanjene u »Zoni II«, ali zahtev nije bio prihvaćen. Zahteve ustaša podržavao je i Treći Rajh preko svojih diplomatskih predstavnika. U telegramu koji je uputio 20. X 1942. nemački konzul u Zagrebu Kaše (Kasche) ministru inostranih poslova Trećeg Rajha, Ribentropu, stoji: »Stalno imam utisak da Italija želi da odugovlači predaju Jevreja.«

U cilju prekraćivanja diplomatskih sukoba, Italija je donela odluku da internira jevrejske izbeglice koje su se sklonile u »Zonu II«. Interniranje bi se izvršilo u logorima koji bi bili locirani u toj zoni, ali bi oni bili pod komandom italijanskih vojnih vlasti, odnosno nadležnih italijanskih armijskih korpusa. Na taj način bilo bi onemogućeno ustaškim vlastima odvođenje jevrejskih izbeglica u koncentracione logore.

Sa navedenom odlukom složio se je i Ante Pavelić, ali je zahtevao, da jevrejske izbeglice sa teritorije NDH pismeno izjave da se odriču hrvatskog državljanstva, kao i svih dobara na teritoriji NDH.³³⁵

Odluku o interniranju Jevreja iz »Zone II« donela je italijanska vlada početkom juna 1942. godine. U vezi sa tom odlukom, Ministarstvo inostranih poslova uputilo je akt Komandi 2. italijanske armije, da izvrši odgovarajuće pripreme za interniranje Jevreja. Komanda 2. italijanske armije uputila je akt broj 7037 od 27. VI 1942, Petom, Šestom i Osamnaestom armijskom korpusu u kojem se naređuje da na svojim područjima pronađu odgovarajuća mesta koji bi mogla da posluže za formiranje logora. U aktu se navode i sledeća mesta koja bi mogla doći u obzir: Crikvenica, Novi, Senj, Omiš i otoci Brač, Hvar i Lopud.³³⁶

U navedenom naređenju se napominje, da će se izvršiti interniranje jevrejskih izbeglica »iz humanih razloga«. Činjenica je, da je interniranjem spašeno nekoliko hiljada jevrejskih izbeglica, ali se postavlja pitanje, da li su po sredi bili »humani razlozi«, jer su italijanski fašisti krajnje nehumano postupali sa slovenačkim iz-

³³² Dokumentat u NAV-mikrofilm, rolna 405, snimak 479–481.

³³³ Dokumentat u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, br. 1860.

³³⁴ Ibia., broj 3705.

³³⁵ Dokumentat u NAV-mikrofilm, rolna 405, snimak 473–474.

³³⁶ Ibia., rolna 405, snimak 778.

beglicama? No, mora se priznati, da su interniranjem jevrejskih izbeglica u »Zoni II« italijanski fašisti doista želeli da ih spasu, a u prilog tome govori i podatak, da Jevreji koji su se sklonili u »Zonu I« i kojima nije pretila opasnost da budu odvedeni od ustaša, nisu internirani u logor.

Navedeni italijanski armijski korpusi predložili su Komandi 2. italijanske armije sledeća mesta u kojima bi se formirali logori: teritorija zapadno od Dubrovnika [Kupare, Lopud, Gruž), Kraljevica, Sumartin i Postire na otoku Braču i Hvar na istoimenom otoku. Predlog je od nadležnih prihvaćen i ubrzo je usledilo interniranje jevrejskih izbeglica u Dubrovački, Kraljevički, Brački i Hvarski logor, koji su nosili zvaničan naziv »Campi di contramento per gli internati civili di guera«.

Interniranje Jevreja u navedene logore izvršeno je početkom novembra 1942. godine. No, i pored toga što se Pavelić složio s italijanskom odlukom o interniranju Jevreja uz izvesne uslove koji su napred pomenuti, ustaške vlasti uporno su i dalje zahtevale predaju Jevreja. To se vidi i iz akta koji je dostavilo Hrvatsko povjereništvo pri Komandi 2. italijanske armije pod brojem 3430 od 25. XI 1942. toj Komandi u kojem se traži predaja Jevreja ustaškim vlastima zbog »njihove komunističke i protuhrvatske djelatnosti«. Međutim, Italijani nisu udovoljili ni ovom zahtevu.³³⁷

U prvoj polovini 1943. donela je italijanska Vrhovna komanda odluku o prebacivanju Jevreja iz navedena 4 logora u zajednički logor na otoku Rabu. S obzirom da se otok Rab nalazio u »Zoni I«, tom odlukom nisu bili obuhvaćeni Jevreji nastanjeni u toj zoni (Split, Šibenik, Vela Luka, Korčula). Ne postoje sačuvani dokumenti iz kojih bi se videlo, šta je rukovodilo italijansku Vrhovnu komandu da donese navedenu odluku. Do odgovora na to pitanje može se doći analizirajući sledeće činjenice:

Iz situacije na vojnim ratištima u 1943. godini očito se nazirao brzi raspad »sila Osovine«. Italija je nastojala da se izvuče iz tog rata sa što manje posledica po nju. Iz Dnevnika grofa Čana se vidi, da je u to vreme dolazilo do sve većih razmimoilaženja između dotadašnjih saveznika – Hitlera i Musolinija. U rukovodećim krugovima Italije sve više je sazrevala odluka o izvlačenju Italije iz pakta »sila Osovine«. Izlaskom iz sastava tog pakta, Italija bi morala napustiti teritoriju »Zone II«, ali se verovalo da će teritorija »Zone I« ostati i nadalje u sastavu Italije.

Napuštanjem »Zone II«, Jevreji koji su se nalazili zatočeni u logorima na toj teritoriji, bili bi plen ustaša i Nemaca. Stoga je odlučeno, da se Jevreji iz tih logora prebace u »Zonu I« u kojoj bi se za njih oformio poseban logor, tj. na otoku Rabu. Postavlja se pitanje šta je rukovodilo Musolinija u nastojanjima da spase Jevreje? Bez sumnje, nije se radilo o humanim razlozima, jer su Italijani vrlo nehumano postupali prema Slovencima. U pitanju je bila daljnja sudbina Italije,

³³⁷ Dokumentat u NAV-mikrofilm, rolna 401, snimak 873.

nakon njenog izlaska iz pakta »sile Osovine«, koja je zavisila od stava članica Antihitlerovske koalicije. Može se pretpostaviti, da je Italija verovala, da će spašavanjem Jevreja steći simpatije javnog mnjenja, kao i članice »Antihitlerovske koalicije« i na taj način, donekle, ublažiti njihovu osudu zbog zločina koje je Italija počinila u toku drugog svetskog rata. Sem toga, Italiji je bila potrebna pomoć Antihitlerovske koalicije u slučaju da bude napadnuta od Hitlera, po njenom izlasku iz pakta »sila Osovine«.

Ta pretpostavka zasnovana je na određenim činjenicama. Jedna od tih činjenica je i odluka Musolinija, da Jevreje iz »Zone I« ne prebaci u logor na Rabu, jer je pretpostavljao da njima ne pretila opasnost s obzirom da bi »Zona I« ostala u sastavu Italije.

Nakon donošenja odluke o prebacivanju Jevreja iz logora u »Zoni II« u logor na Rabu, Komanda 2. italijanske armije naredila je intendantskoj službi da izvrši potrebne pripreme na Rabu za prihvatanje jevrejskih zatočenika iz navedenih logora³³⁸

Prebacivanje Jevreja u logor na Rabu otpočelo je krajem maja 1943. Prvo su prebačeni zatočenici iz Dubrovačkog logora. Prebacivanje je izvršeno brodovima do Ftaba. Uprava Dubrovačkog logora dozvolila je, da zatvorenici ponesu sa sobom sve svoje stvari. Kasnije su prebačeni zatočenici iz ostala tri logora iz »Zone II«. a prebacivanje je završeno početkom jula 1943. godine.

Događaji koji su usledili po kapitulaciji Italije su pokazali, da je odluka o prebacivanju Jevreja iz logora u »Zoni II« u logor na Rabu bila u velikoj meri spasonosna. Oni su izmakli prvom naletu nemačkih vojnih jedinica na teritoriju »Zone II« i odvođenju u nacističke i ustaške logore.

O daljnoj sudbini Jevreja interniranih u logoru na Rabu biće kasnije govora.

Logori koje su formirali Italijani za Jevreje u »Zoni I« i »Zoni II«

Dve su osnovne karakteristike tih logora: prva, u njima su bili internirani isključivo Jevreji, i druga, u njima nisu bile primenjene metode za uništavanje Jevreja. Iako su uslovi života u tim logorima bili vrlo teški, ipak se oni ne mogu uporediti s uslovima u ustaškim i nacističkim logorima. Sem toga, zahvaljujući aktivnom delovanju članova KPJ i SKOJ-a, zatočenici su se masovno uključili u NOP u logorima, a u datom momentu u sastav NOR.

a) Logori u »Zoni II«

O tome kako je i kada došlo do formiranja logora za Jevreje u toj zoni bilo je već govora. Prema mestu u kojem su oformljeni, dobili su i odgovarajuće nazive: Dubrovački logor, Kraljevički logor, Brački logor i Hvarski logor.

Dokumenat u NAV-mikrofilm, rolna 405, snimak 131 u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu.

Dubrovački logor – Pod tim nazivom obuhvaćena su tri logora locirana zapadno od Dubrovnika, pored jadranske obale, i blizu jedan drugom. To su logor na Lopudu, logor u Gružu i logor u Kuparima. Sva tri logora su bila pod jedinstvenom italijanskom vojnom upravom, a komandant je bio teneto Rikardo Riči (Ricardo Ricci).

Logor na Lopudu bio je smješten u zgradama bivših hotela »Grand«, »Glavović« i Pracat«. U njemu su bile internirane izbeglice, najvećim delom iz Sarajeva, kao i nekih drugih mesta u Bosni. Ne postoje sačuvani podaci o broju interniranih. U članku »Pokret otpora među Jevrejima Bosne i Hercegovine interniranim na Lopudu i Rabu« od A. Kamhia i M. Levingera, navodi se, da ih je bilo oko 400.³³⁹ Prema podacima o broju zatočenika upućenih iz tog logora u logor na Rabu zaključuje se, da ih je bilo oko 600–700;

Logor u Gružu bio je smješten u zgradi bivšeg hotela »Vreg« i u njemu su bili internirani dubrovački Jevreji, kao i Jevreji iz okolnih mesta. Bilo je oko 100 zatočenika;³⁴⁰

Logor u Kuparima bio je smješten u zgradi hotela »Kupari«. U njemu su bili internirani najvećim delom Jevreji iz Bosne, kao i jevrejske izbeglice koje su bile do tada konfinirane u Gacku (117). Ukupno je bilo oko 1.000 zatočenika.³⁴¹

Prema tome, u Dubrovačkom logoru je bilo internirano oko 1.700 Jevreja (muškaraca, žena i dece). U jednom izveštaju italijanske Komande 2. armije se navodi, da je u tom logoru bilo 874 Jevreja.³⁴² Iz postojećih dokumenata kao i izjava bivših logoraša, a posebno izjave Emilija Tolentina (koji je bio interniran u tom logoru), vidi se da navedeni broj nije ni približno tačan. Kako je došlo do tog brojčanog neslaganja, nije utvrđeno. Neki bivši logoraši navode, da mnoge porodice nisu htjele da prijave sve svoje članove, da bi izbegle njihovo, eventualno, odvođenje u ustaške i nacističke logore.

U prilog zaključku, da je u Dubrovačkom logoru bio veći broj Jevreja, nego što je navedeno u izveštaju italijanske Komande 2. armije govori i podatak o broju interniranih Jevreja u logoru na Rabu, kuda su odvedeni i Jevreji iz Dubrovačkog logora, o čemu će biti kasnije govora.

Kraljevički logor – Smješten je bio u mestu Kraljevica, po kojem je i dobio naziv. U njemu su bili internirani Jevreji, koji su po kapitulaciji Jugoslavije prebegli na Hrvatsko primorje i nastanili se u sledećim mestima: Crikvenica, Novi, Hreljina, Selce, Senj, Kraljevica, Skrad. Moravica i dr. To su bile izbeglice, najvećim delom sa teritorija Hrvatske i Slavonije.

Logoraši su bili smješteni u drvenim barakama i konjušnicama, koje su korišćene, pre dolaska Jevreja, za interniranje zarobljenih partizana i pripadnika NOP. O

³³⁹ *Spomenica 400 godina*, n.d. str. 255.

³⁴⁰ E. Tolentino, n.d. str. 206.

¹⁴¹ Ibid., str. 206.

³⁴² Dokumentat u NAV-mikrofilm, rolna 405, snimak 131.

broju interniranih Jevreja u tom logoru, ne postoje tačni podaci. U pre pomenutom izveštaju italijanske Komande 2. armije se navodi, da ih je bilo 1.172. Međutim, na osnovu detaljnih istraživanja utvrđeno je, da ih je bilo oko 1.250.

Logor u Kraljevici je i po svom spoljašnjem izgledu predstavljao pravi koncentracioni logor: ograđen bodljikavom žicom, stražarskim osmatračnicama, stalnim stražama na ulazu, itd. Zbog vrlo loših smeštajnih uslova i slabe ishrane, logoraši su uputili pismenu žalbu Komandantu 2. italijanske armije, koju je ta komanda prosledila Komandi 5. armijskog korpusa pod koju je potpadao taj logor, radi davanja izjašnjenja. Komanda 5. armijskog korpusa dostavila je 12. II 1943. odgovor u kojem priznaje, da su navodi u žalbi, donekle, tačni, ali se pravda da je došlo do zakašnjenja u uređenju zgrada za smeštaj logora »zbog loših vremenskih prilika, nedostatka građevinskog materijala i kamenitog terena na kojem se nalazi logor«. Nadalje se navodi, da Komanda smatra, da se u barakama i konjušnicama ne nalazi veliki broj logoraša, odnosno da je »u barakama smešteno po 90, a u konjušnicama po 145 lica«. Što se tiče ishrane, Komanda priznaje da je slaba, ali da »kvantitet odgovara propisanoj tablici za logoraše«.³⁴³

Uslovi života u logoru su se kasnije nešto poboljšali zahvaljujući merama koje su sproveli sami logoraši, o čemu će biti govora.

Brački logor – Jevreji su bili internirani u dva mesta na otoku Braču i to u Sumartinu i Postirama. Po broju interniranih Jevreja to je bio najmanji logor u »Zoni II«. Ukupno je bilo internirano 211 Jevreja. Logor je bio pod komandom 18. italijanskog armijskog korpusa.³⁴⁴

S obzirom na mali broj interniraca, navedena Komanda nije oformila zaseban logor, već ih je smestila u određenim reonima u navedenim mestima, odnosno u izdvojene zgrade u tim reonima. Karabinjeri su pazili da internirci ne napuštaju određene reone.

U tom logoru bili su internirani Jevreji, koji su se po kapitulaciji Jugoslavije sklonili u Kninu i Drnišu.

Hvarski logor – Jevreji su bili internirani u Hvaru na istoimenom otoku. Oni su dovedeni iz Metkovića, gde su se sklonili nakon bekstva iz Mostara i Sarajeva. Prema pomenutom izveštaju Komande italijanske 2. armije, u tom logoru je bilo 404 lica.

S obzirom na mali broj interniraca, Komanda 18. italijanskog armijskog korpusa, pod čijom kontrolom je bio logor, nije formirala zaseban logor, već su oni smešteni u određeni rejon tog mesta, u izdvojenim zgradama, a karabinjeri su pazili, da internirci ne napuste određeni rejon.

³⁴³ Dokument u NAV-mikrofilm, rolna 405, snimak 134–143.
³⁴⁴ Ibid., rolna 405, snimak 860.

Neki smatraju da Jevreji na Braču i Hvaru nisu bili internirani, već konfinirani, s obzirom da nisu postojali zasebni logori. Međutim, iz sačuvane italijanske dokumentacije se vidi, da su oni tretirani kao logoraši, bez obzira što nisu bili smešteni u odgovarajuće logore, kao što je bio slučaj u Dubrovačkom i Kraljevičkom logoru. Iz sledećih dokumenata se vidi, da su Jevreji na Braču i Hvaru smatrani i tretirani kao logoraši:

– u naređenju Komande italijanske 2. armije broj 7037 od 27. juna 1942. govori se o predstojećoj internaciji Jevreja nastanjenih u »Zoni II«, a kao mesto za internaciju pominje se Hvar;³⁴⁵

-- u naređenju iste Komande, broj 13297/AC od 1. decembra 1942. koje je dostavljeno Komandi 18. italijanskog armijskog korpusa pod čijom komandom su bili logori na Braču i Hvaru, posebno se naglašava, da se moraju primeniti jedinstveni propisi i mere u svim logorima u »Zoni II« »kako se ne bi smatralo da su jevrejske izbeglice u nekim mestima konfinirane;³⁴⁶

– u izveštaju Komande 2. italijanske armije od 1. aprila 1943. navode se svi logori u »Zoni II« u kojima su internirani Jevreji, kao i njihov broj u svakom logoru. U tom izveštaju registrovani su i logori na Braču i Hvaru.³⁴⁷

Uslovi života u logorima u »Zorti II«

Uslovi života Jevreja, interniranih u logore u »Zoni II«, nisu bili isti u svim logorima. To se naročito odnosi na smeštaj, ishranu i postupak uprave prema internircima.

U Dubrovačkom logoru bili su, relativno, najbolji uslovi smeštaja. Zgrade u kojima su bili smešteni internirci (bivši hoteli) nisu bile ograđene bodljikavom žicom, već je nekoliko karabinjera čuvalo stražu pazeći da internirci ne napuste određeni rejon. Logoraši su izabrali internu upravu koja se brinula o poboljšanju ishrane kupovinom namirnica iz novčanog doprinosa samih logoraša. Formirane su posebne radionice za potrebe logoraša: krojačka, obučarska i dr. Posebna pažnja bila je posvećena prosvetnom, kulturnom i zabavnom životu u logoru.

U Kraljevičkom logoru uslovi života su bili neuporedivo teži nego u Dubrovačkom logoru i nosio je sve karakteristike koncentracionog logora. Posebno su bili teški uslovi smeštaja, snabdevanja vodom, kao i ishrane. U 8 drvenih baraka bile su smeštene žene i deca, a u konjušnicama muškarci. Logoraši su preduzeli mere za poboljšanje uslova smeštaja, pa su izgradili baraku za smeštaj majki dojilja, kao i baraku za smeštaj ambulante. Sem toga, izvršili su i adaptaciju kuhinje.

³⁴⁵ Doukmenat u NAV-mikrofilm, rlna 405, snimak 778.

³⁴⁴ lbia., rlna 405, snimak 642–643.

³⁴⁶ lbia., rlna 405, snimak 819.

Logoraši su tajnim kanalima obezbedili dovoljne količine najpotrebnijih lekova. Dobro je bio organizovan kulturni i zabavni život u logoru.

U logorima na Braču (Sumartin i Postira), kao i na Hvaru, s obzirom na mali broj logoraša, nisu se ispoljili neki teži problemi u vezi sa smeštajem i ishranom.³⁴⁸

Detaljnije o uslovima života Jevreja u logorima u »Zoni II« videti monografiju »Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u NOR« od dr Jaše Romano (Zbornik 2 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1973).

b) Logori u »Zoni I«

II toj zoni bio je formiran samo jedan logor za Jevreje i to na Rabu. Zašto je i kada došlo do njegovog formiranja već je bilo govora.

Jevrejski logor na Rabu – Zvaničan naziv tog logora bio je »Campo di concentramento per internati civili di guera Arbe«. U vreme njegovog formiranja na Rabu je već postojao jedan logor – Slovenački logor – koji su formirali italijanski fašisti jula 1942. za interniranje Slovenaca, pripadnika NOP. Prema tome, na Rabu su postojala dva koncentraciona logora: Slovenački logor i Jevrejski logor.

Jevrejski logor bio je lociran u jugoistočnom delu otoka Raba, između zaliva Kampor i Svete Eufimije, 6 km od mesta Raba. Prekoputa Jevrejskog logora bio je Slovenački logor, a delio ih je put koji vodi od mesta Raba do mesta Lopare.

Po spoljašnjem izgledu, kao i unutrašnjem uređenju, Jevrejski logor je bio u pravom smislu reči koncentracioni logor: ograđen bodljikavom žicom, stražarskim osmatračnicama, reflektorima za osvetljavanje logora noću, stalnim stražama na ulazu u logor, itd. Posebnu pažnju posvetili su Italijani onemogućavanju međusobnih kontakata između interniraca slovenačkog i jevrejskog logora, pa je u tom cilju bila postavljena bodljikava žičana ograda između ta dva logora, kao i stalna straža.

Komandant oba logora, kao i Vojnog garnizona na Rabu bio je pukovnik Kujuli (Cuiuli), koji snosi punu odgovornost za mnogobrojne zločine i zlostavljanja koji su počinili italijanski fašisti na internircima slovenačkog logora.

U Jevrejskom logoru postojale su za smeštaj interniraca dve vrste objekata: zidane prizemne zgrade i montažne drvene barake. U zidane zgrade smešteni su Jevreji koji su dovedeni iz Dubrovačkog logora, a u drvene montažne barake Je-

³⁴⁸ J. Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u NOR*, Zbornik 2 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1973, str. 10–13.

vreji koji su dovedeni iz Kraljevičkog, Bračkog i Hvarskog logora. Zbog takvog razmeštaja nastali su u samom logoru nazivi »Dubrovački logor« i »Logor Kraljevica«. U logoru je postojala i prizemna zgrada u kojoj je bila smeštena logorska ambulanta, kao i drvena baraka za logorsku upravu.

Za lečenje teže obolelih zatočenika, kojih je bilo svakog dana sve više, logorska uprava formirala je u samom mestu Rab logorsku bolnicu, koja je bila smeštena u zgradi bivšeg hotela »Adria« i hotela »imperijal«. Iako je među zatočenim Jevrejima bio veći broj lekara, logorska uprava nije dozvolila da oni leče zatočenike, već su to radili italijanski vojni lekari, verovatno iz bojazni, da će lekari Jevreji slati sanitetski materijal i lekove iz bolnice partizanima.

Prilikom dovođenja Jevreja u logor, italijanska logorska uprava oduzela im je novac uz napomenu, da će novac biti deponovan u kasi logorske uprave. Međutim, prilikom oslobođenja logora u kasi je nedostajalo oko 3,200.000 lira.³⁴⁹

Ne postoje sačuvani spiskovi interniranih Jevreja u tom logoru, jer su oni uništeni u toku 6. neprijateljske ofanzive na Kordunu. Podaci o broju logoraša prema izjavama preživelih kao i u nekim dokumentima vrlo su različiti:

- u pismenom izveštaju Armina Bergera, bivšeg logoraša, navodi se da je bilo oko 2.400 lica;³⁵⁰
- u knjizi *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (str. 122) navodi se da je bilo internirano oko 2.650 lica;
- u izveštaju Logorskog komiteta KPJ jevrejskog logora od 8. IX 1943. navodi se da je bilo 2.500 lica;³⁵¹
- u jednom dokumentu na nemačkom jeziku, čiji je izvor nepoznat, navedeno je, da je bilo u logoru oko 3.500 lica.³⁵²

Prema podacima iz izvesnog broja nepotpunih spiskova logoraša, izjava preživelih logoraša, spiska logoraša koji su stupili u NOR, u logoru na Rabu bilo je preko 3.500 lica. Za 3.366 utvrđena su imena, dok su nepoznata imena 211 lica, koja su po oslobođenju logora samoinicijativno otišla u Italiju.³⁵³

Prema prikupljenim podacima broj jevrejskih zatočenika u logoru na Rabu bio je u odnosu na pol i starost sledeći:

³⁴⁹ Dokumentat u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, reg. br. 3706.
³⁵⁰ Pismeni izveštaj od 13. I 1966. u Jevrejskom istorijskom muzeju, Beograd.
³⁵¹ Totclopija u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, br. 1669.
³⁵² Dokumentat u Jevrejskom istorijskom muzeju, K. 24-4-2/7.
³⁵³ J. Romano, n.d. str. 18-19.

150 J. Romano

do 15 g.	15–20 g.		20–30 g.		30–40 g.		40–50 g.		50–60 g.		preko 60 g.		Svega
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	
503	81	137	245	298	233	378	297	357	274	265	151	147	3.366
14,9%	6,6%		16,4%		17,5%		19,6%		16,1%		8,9%		
nepoznata starost i pol													211
													Svega: 3.577

Iz pregleda se vidi, da je u odnosu na ukupan broj zatočenih bilo (bez 211 lica za koja nismo mogli utvrditi starost i pol): 14,9% dece do 15 godina starosti, 38,1% muškaraca i 47,0% žena.

U toku dvomesečnog boravka u tom logoru umrlo je 11 lica. Sem toga, 204 lica su ostala na Rabu i nakon oslobođenja logora (to su bile najvećim delom starije i bolesne osobe), koja su Nemci odveli 22. III 1944. u logor u Aušvicu, gde su svi stradali sem jedne osobe.

Uslovi života u Jevrejskom logoru na Rabu

Uslovi života zatočenika u logoru na Rabu su bili neuporedivo teži, nego u logorima u »Zoni II« odakle su dovedeni. Na relativno malom prostoru, koncentrisan je bio veliki broj lica raznog uzrasta i pola, a uslovi smeštaja su bili vrlo loši. Nisu postojali ni osnovni uslovi za održavanje lične higijene, kao ni uslovi za higijensko pripremanje hrane za toliki broj zatočenika. No, činjenica je, da su uslovi života zatočenika u Jevrejskom logoru bili znatno povoljniji, nego zatočenika u Slovenačkom logoru. Od posebnog značaja bilo je to, što jevrejski zatočenici nisu vođeni na prisilne fizičke radove, kao što je to bio slučaj sa slovenačkim zatočenicima.³⁵⁴ Takav odnos prema jevrejskim zatočenicima naredila je Komanda italijanske 2. armije aktom br. 9422/AC od 14. VII 1943. U aktu se kaže, da se i Jevreji u logoru imaju tretirati kao internirci, ali s obzirom na njihov heterogeni sastav (pol, starost, socijalni sastav) potrebno je prema njima primeniti poseban postupak, što bi se ogledalo u sledećem:

- poboljšanju smeštajnih uslova, u čemu treba da učestvuju i internirci (inženjeri, majstori i dr.);
- primeni odgovarajuće tolerancije, vodeći pri tome računa da se ne prekorače propisane norme u odnosu na red i disciplinu u logoru;
- poboljšanju ishrane u granicama mogućnosti;

³⁵⁴ J. Romano, n. d. str. 15–19.

- obezbeđivanju uslova za otvaranje osnovne škole i gimnazije, koje će pohađati deca i mladići iz logora;
- otvaranju biblioteke, koristeći knjige kojima raspolažu internirci;
- odobrenju za održavanje kulturnih i zabavnih priredaba;
- odobrenju formiranja zubne ambulante u kojoj će raditi jevrejski zatočnici zubari;
- omogućavanju formiranja raznih uslužnih radionica u kojima će raditi jevrejski zatočnici;
- davanju dozvole za kupanje interniraca u moru, čime će se ublažiti nestašica vode za održavanje lične higijene.³⁵⁵

Zahvaljujući pripremama zajedničkog Logorskog komiteta KPJ slovenačkog i jevrejskog logora, zatočnici su uspjeli da se vlastitim snagama oslobode 8. IX 1943. godine, o čemu će biti kasnije govora. Po oslobođenju, iz Jevrejskog logora je stupilo u NOV 691, a u NOP 648 Jevreja. Ostali, oko 1.800, većinom starije i bolesne osobe, kao i deca, bili su prema direktivi GŠ Hrvatske prebačeni na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije. ZAVNOH je organizovao njihov smeštaj i ishranu. Narod je jevrejske izbeglice svesrdno prihvatio i sa njima delio zlo i dobro. Uslovi života jevrejskih izbeglica na navedenim oslobođenim teritorijama su bili vrlo teški, jer su ti krajevi i do rata bili, više ili manje, pasivni, a u toku rata su gotovo potpuno opustošeni. Od bolesti je umrlo do kraja rata 15 lica, a 126 je stradalo od neprijateljskih vazdušnih napada, ili su bili zarobljeni prilikom iznenadnog neprijateljskog prodora na oslobođenu teritoriju, odvedeni u logore, gde su ubijeni.

Od preko 3.500 Jevreja, koliko je bilo internirano u logoru na Rabu, 492 nisu dočekali konačnu slobodu: 11 lica je umrlo u logoru na Rabu do njegovog oslobođenja; 204 lica su odvedena od Nemaca u logor u Aušvicu; 86 ih je poginulo u sastavu NOV, a 3 su umrla u sastavu NOV; 2 lica iz sastava NOV stradala su nesretnim slučajem; 33 ih je stradalo u NOP, a 12 ih je umrlo u NOP; 126 izbeglica je stradalo od neprijateljskih vazdušnih napada i zarobljavanja, a 15 ih je umrlo na oslobođenim teritorijama Like, Korduna i Banije.³⁵⁶

3 – Teritorija Crne Gore

Posle propalog pokušaja da obrazuje u Crnoj Gori marionetsku vladu, Italija je postavila za guvernera Aleksandra Pirzio-Birolija, fašističkog generala.

Pomenuto je, da je u Crnoj Gori živelo do drugog svetskog rata, samo 30 Jevreja. Po kapitulaciji Jugoslavije na tu teritoriju je prebeglo nekoliko stotina Jevreja iz

³⁵⁵ Dokumentat u NAV-mikrofilm, rolna 405, snimak 844–845.

³⁵⁶ J. Romano, n.d. str. 51.

Bosne, a delom i Srbije. Oni su se nastanili najvećim delom u mestima Crnogorskog primorja.

Početkom 1942. Italija je izvestan broj Jevreja sa te teritorije odvela za Albaniju i internirala u logore u Kavaji i Šijaku. Jevreji koji su do rata živeli u Crnoj Gori nisu odvedeni u logore. Međutim, oko 90 jevrejskih izbeglica uspeo je da se sakrije i ostane i dalje u Crnoj Gori. Jevrejske izbeglice koje su bile odvedene u logore u Albaniji prebačene su kasnije u Italiju, gde su konfinirane u raznim mestima.

U vreme kapitulacije Italije, u Crnoj Gori je bilo još oko 120 Jevreja. Oni su pohapšeni od Gestapoa februara 1944. i smešteni u zatvor na Cetinju (»Bogdanov kraj«), kao i u zatvor u Podgorici (Titograd). Iz zatvora su vođeni svakog dana na prisilne fizičke radove. Izloženi su bili raznim zlostavljanjima i ponižavanjima, a ishrana je bila vrlo slaba. Juna 1944. odvedeni su u Zemun i zatočeni u logor »Sajmište« odakle su nakon nekoliko dana prebačeni u logor u Bergen Belsenu, iz kojeg se vratilo samo 20 lica.

4 – Teritorija Kosova i Metohije

Do drugog svetskog rata, Jevreji su bili nastanjeni u dva mesta: Kosovskoj Mitrovici i Prištini. U Kosovskoj Mitrovici je živelo 113, a u Prištini oko 400 Jevreja. Njihova sudbina bila je različita, s obzirom da su Nemci zadržali Kosovsku Mitrovicu pod svojom upravom (u cilju eksploatacije rudnika »Trepča«), dok je Priština bila pod italijanskom okupacijom.

Kosovska Mitrovica – Po dolasku Nemaca u Kosovsku Mitrovicu prebeglo je 25 Jevreja u Prištinu. Ostali, njih 88, bili su izloženi od prvog dana raznim ponižavanjima i pljački. Na jevrejskim radnjama postavljeni su natpisi »Jüdischen Geschäft«, a Jevreji su morali nositi žutu traku na rukavu sa natpisom »Jude«. U maltretiranju i pljački Jevreja učestvovali su, pored Gestapoa, i pripadnici fašističkog Albanskog komiteta. Civilnu upravu u tom mestu Gestapo je predao tom Albanskom komitetu. Predsednik opštine Džafer Deva izdao je 20. V 1941. naredbu o oduzimanju jevrejskih imanja, a u jevrejskim radnjama su postavljeni komesari, pripadnici pomenutog Komiteta. U pljački jevrejskih radnji i stanova isticali su se sledeći saradnici Gestapoa: Perijuc Mamut, Ramiz Mulić. Osman Ibrahimović. Ovaj poslednji je bio šef Komesarijata za jevrejska imanja. Po njegovom naredenju jevrejski hram je demoliran, a knjige i dokumenta iz arhive su uništeni.

Okupator je zaveo strogu kontrolu kretanja Jevreja u cilju onemogućavanja njihovog bekstva. Januara 1942. uhvatili su u bekstvu Matildu Ruben, koja je preobučena u muslimansku nošnju pokušala da se prebaci u Prištinu, i streljali je. Istovremeno je streljano 5 Jevreja koji su dovedeni iz Duge Poljane.

Avgusta 1941. Nemci su internirali Jevreje muškarce u logor u Kosovskoj Mitrovici, a žene su odvedene na prisilan rad u bolnicu u tom mestu. Međutim, sredinom februara 1942, u logor su dovedene i žene sa decom.

Marta 1942. svi Jevreji iz Kosovske Mitrovice, odnosno iz logora u tom mestu, odvedeni su u Zemun i zatočeni u logor »Sajmište«, a posle kraćeg vremena odvedeni u logor u Bergen Belsenu, gde su svi stradali. Od Jevreja iz Kosovske Mitrovice u životu je ostalo samo onih 25, koji su prebegli u Prištinu. U vreme odvođenja Jevreja iz Kosovske Mitrovice u logor »Sajmište«, uspeo je jedan mladić da se sakrije, ali ga je kasnije Gestapo otkrio i streljao u Kosovskoj Mitrovici.³⁵⁷

Priština – Pomenuto je da je u Prištini živelo do drugog svetskog rata oko 400 Jevreja. Po kapitulaciji Jugoslavije u Prištinu je prebeglo 25 Jevreja iz Kosovske Mitrovice, kao i oko 200 Jevreja iz Beograda i nekih drugih mesta u Srbiji. Sem toga, Nemci su doveli u Prištinu 45 jevrejskih izbeglica iz Poljske i Austrije, koji su bili do rata konfinirani u Kuršumlijskoj banji. Za njihovu ishranu morala se brinuti Jevrejska opština u Prištini.

U toku dva meseca, koliko su Nemci ostali u Prištini, uspeli su sprovesti veći broj protivjevrejskih mera. Izvršena je pljačka jevrejske imovine, prvenstveno jevrejskih radnji, koje su morale da stave natpis »Jüdischen Geschäft«. Naređeno je nošenje »žute trake« i zaveden je za Jevreje muškarce prisilan rad u kame-nolomu. U pljački jevrejske imovine, kao i zlostavljanjima Jevreja učestvovali su

i organi šiptarske vlasti – Kvesture, kao i pripadnici Albanskog kosovskog fašističkog komiteta: Maljuš Kosova (predsednik Albanskog komiteta), Džemal beg Ismail Kanli (šef policije), Rašid Memedali (predsednik opštine), Rifat Šukri Ramadan, Mahmud Šaban Pašić, Jahja šeh Asan (članovi Komiteta) i dr.

Po odlasku Nemaca i preuzimanju vlasti od strane fašističkih organa Italije, situacija u odnosu na Jevreje nije se znatnije poboljšala, jer su i nadalje glavnu reč vodili predstavnici Kvesture i pomenutog Komiteta. Italijanska vojna komanda tskode je učestvovala u pljački jevrejske imovine, a naročito je ucenjivala jevrejske izbeglice iz Srbije. Italijanska vojna komanda internirala je te izbeglice u zatvor u Prištini, obećavajući da ih neće predati Nemcima. Međutim, i pored datog obećanja, italijanska vojna komanda je predala 14. III 1942. godine 51 lice Nemcima, koji su ih internirali u logor na Banjici i streljali. Ostale izbeglice prebacile su italijanske vlasti u Albaniju i internirale u logor u Šijaku, Kavaji i Krnju.

Jevreje, stalno nastanjene u Prištini, internirala je italijanska vojna komanda u logor u Prištini, koji je bio smešten u zgradi osnovne škole, a zatim, prema naređenju Prefekture, svi muškarci od 15 do 65 godina starosti prebačeni su u Alba-

³⁵⁷ izveštaj Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, broj 14980, u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, K-22, 1a-3/9, reg. broj 3728.

niju i internirani u logor u Beratu. O njihovoj sudbini biće kasnije govora (v. Logor u Beratu).

Po kapitulaciji Italije, u Prištinu su ponovo došli Nemci. Usledila je ponovna pljačka jevrejske imovine, zlostavljanja i ponižavanja Jevreja. Dolaskom Nemaca, bila je konačno zapečaćena sudbina prištinskih Jevreja koji su se još nalazili u tom mestu, a to su bili uglavnom, žene, deca i starci. Po naređenju Gestapoa sačinila je Gradska opština spisak svih Jevreja na osnovu kojeg su pohapšeni 14. V 1944. i internirani u kasarne u Prištini. Prilikom dolaska u kasarnu Jevreji su bili potpuno opljačkani, a zatim odvedeni u Zemun, gde su internirani u logor »Sajmište«. Nakon mesec dana odvedeni su u logor u Bergen Belsenu, gde je stradalo 177 Jevreja. Pre odvođenja Jevreja iz Prištine, Gestapo je streljao dvojicu Jevreja.

Sa teritorije Kosova i Metohije stradalo je 210 Jevreja.³⁵⁸

Odnos fašističke Italije prema Jevrejima u prisajedinjenim i okupiranim delovima Jugoslavije

Na teritorijama koje su nakon kapitulacije prisajedinjene fašističkoj Italiji, kao i na onim koje je Italija okupirala, nisu bile primenjene metode za uništenje Jevreja, tj genocid. Protivjevrejske mere koje je Italija sprovela bile su ekonomskog i psihičkog karaktera. To se odnosi na period od aprila 1941. do septembra 1943. godine, tj. do kapitulacije Italije.

Iako fašistička Italija nije direktno učestvovala u genocidu koji su sproveli Nemci i ustaše, ipak je u izvesnoj meri indirektno učestvovala u tim zločinima, što se vidi iz sledećih podataka:

- sprečavanjem prebacivanja jevrejskih izbeglica na teritorije koje je prisajedinila ili okupirala, kao i vraćanjem izvesnog broja izbeglica na teritorije pod ustaškom vlašću, omogućila je da budu žrtve genocida;
- italijanska vojna komanda u Pagu dozvolila je masovna ubistva Srba i Jevreja u logorima koje su ustaše formirale na tom otoku, iako je bila obavezna po međunarodnim propisima da to spreči;
- kvestor u Sušaku perfidnom obmanom pohapsio je oko 200 jevrejskih izbeglica iz zapadne Evrope i predao ih ustašama, koje su ih pobili;
- italijanska vojna komanda u Prištini predala je grupu jevrejskih izbeglica iz Beograda Nemcima, koji su ih odveli u logor na Banjici i pobili;
- italijanska vojna komanda u Dubrovniku nije sprečila odvođenje 27 dubrovačkih Jevreja od strane ustaša, koje su ih pobili.

³⁵⁸ Dokumenti u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, K-22, 2a-2/5, reg. broj 3727.

No, u kasnijem periodu, Italija je spasila oko 3.500 jevrejskih izbeglica od odvođenja u logore od strane ustaša, o čemu je bilo govora.

V – Teritorije pod mađarskom okupacijom – Bačka, Baranja, Medumurje i Prekomurje

Na osnovu odluke Hitlera o rasparčavanju Jugoslavije (»Privremene smernice«), Bačka, Baranja, Medumurje i Prekomurje okupirani su od Mađara, a decembra 1941. anektirani su »mađarskoj kruni Svetog Stefana«.

Nekoliko godina pre uključivanja u pakt »sila Osovine«, u Makarskoj se počela širiti nacističko-rasistička ideologija. Nosilac te ideologije bila je organizacija »Strelasti krstovi« na čijem čelu je stajao Ferenc Salaši. Pod uticajem te ideologije, mađarska vlada donela je 1939. godine »Zakon o Jevrejima«, kojim se zabranjuje učešće Jevreja u nekim privrednim granama, propisuje uvođenje komesara u već postojećim preduzećima tih privrednih grana, a sem toga, za izvesne profesije i privatne službe uveden je za Jevreje »numerus clausus«.

Decembra 1941, nakon izvršene »aneksije« navedenih teritorija Mađarskoj, »Zakon o Jevrejima« primenjivan je i na tim teritorijama.

Aprila 1941, tj. po okupaciji navedenih teritorija, uvedena je vojna uprava, na čijem čelu je bio Henrik Vert (Wert), šef mađarskog generalštaba. Drugostepenu upravnu vlast predstavljala je Južna mađarska armija sa sedištem u Subotici, a komandant je bio general Bela Novaković. Redarstvenu službu obavljala je mađarska žandarmerija sa sedištem u Novom Sadu. Početkom avgusta 1941. ukinuta je vojna uprava i zavedena mađarska civilna uprava s tim, što je nadzorna služba prenet na mađarsku policiju, koja je bila direktno pod ministarstvom unutrašnjih poslova.

Po okupaciji Bačke, Baranje, Medumurja i Prekomurja, protivjevrejske mere organizovala je i sprovodila vojna uprava, a kasnije je to prešlo u nadležnost mađarske civilne uprave.

Marta 1944. godine ušle su na te teritorije nemačke vojne jedinice, a sa njima i Gestapo. Od tada je organizacija i sprovođenje protivjevrejskih mera prešlo u nadležnost Gestapoa, u čemu su, naročito, učestvovali i mađarske vlasti. Primena protivjevrejskih mera na navedenim teritorijama imala je dva perioda: prvi – od aprila 1941. do marta 1944. godine, i drugi – od marta 1944. do kraja juna 1944. kada su Jevreji sa navedenih teritorija odvedeni u koncentracione logore van Jugoslavije.

1 – Period od aprila 1941. do marta 1944. godine

IJ tom periodu organizator i sprovodilac protivjevrejskih mera bile su mađarske fašističke vlasti, po direktivama Trećeg Rajha, odnosno Gestapoa. Te mere su

bile usmerene na ekonomsko i psihičko uništenje Jevreja, a u izvesnoj meri i na njihovo fizičko uništenje, no masovan genocid nije bio primenjen. Mora se napomenuti, da mađarske fašističke vlasti u tom periodu nisu bile tako rigorozne u sprovođenju protivjevrejskih mera, kao što je to bio slučaj u drugom periodu, kada ih je sprovodio Gestapo, u saradnji sa mađarskim fašističkim vlastima.

a) *Mere za ekonomsko uništenje Jevreja*

Ove mere predstavljale su najperfidniju pljačku jevrejske imovine, što se vidi iz sledećih nekoliko podataka:

– u cilju obmane Jevreja, Mađari su proturili vest, da će »Zakon o Jevrejima« biti dopunjen novim propisima koji će zabranjivati Jevrejima posedovanje preduzeća i trgovina, kao i imanja. Pod uticajem tih vesti, Jevreji su na brzinu, u bescenje prodavali Mađarima svoja preduzeća, trgovine i imanja;

– policijski savetnik i šef Odeljenja za kontrolu stranaca u Novom Sadu József Könyöky izdao je decembra 1941. naredbu kojom se propisuje, da novosadski Jevreji moraju podneti uverenje da su do 1918. godine bili mađarski državljani, odnosno da su njihovi preci plaćali opštinski porez u vremenu od 1870–1880, nekoj opštini koja je bila do 1918. godine pod Mađarskom. Lica koja nisu mogla podneti tražena uverenja, biće prognana iz Novog Sada, odnosno predata Nemcima i ustašama. Po objavljivanju te naredbe, Könyöky je upućivao svoje agente takvim licima sa zahtevom da plate određeni iznos, da bi dobila dozvolu za boravak u trajanju od tri mesca, a nakon tog roka ponovo su ih ucenjivali. Izvestan broj Jevreja, koji nije mogao da plati traženi iznos bio je predat Nemcima ili ustašama, koji su ih pobili;³⁵⁹

– česta pojava je bila hapšenje imućnijih Jevreja, pa su policijski organi zahtevali određene iznose za njihovo puštanje na slobodu;³⁶⁰

– marta 1942, donela je mađarska vlada uredbu o konfiskaciji poljoprivrednih i šumskih poseda čiji su vlasnici Jevreji.³⁶¹

Poseban vid pljačke predstavljala je kontribucija koju su mađarske vlasti name-tale Jevrejima. Primer za to su neka mesta u Bačkoj u kojima je kontribucija primenjena:

– u Novom Sadu naredio je general Bajor (Bayor), da novosadski Jevreji moraju isplatiti u roku od dva dana iznos od 5 miliona penga (oko 50 miliona predratnih dinara), jer »za vreme Jugoslavije nisu ništa dali u mađarske svrhe«. Kada novo-

³⁵⁹ *Zločini okupatora*, n.d. str. 142.

³⁵³ *Il. i. l.*, str. 137.

" J. Mirnić, *Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji*, Zbornik za društvene nauke Matice Srpske, sv. 35. 1963.

sadski Jevreji nisu mogli prikupiti toliki iznos, general Bajor (Bayor) se zadovoljio iznosom od 34 miliona dinara;³⁶²

– general Agošton Sentendrei, komandant Vojne uprave u Somboru, naredio je krajem aprila 1941. da somborski Jevreji isplate iznos od 100.000 penga »da bi iskupili svoje grehe počinjene prema mađarskoj državi pomažući oružjem i novcem četnike u aprilskom ratu«. Kasnije je iznos povećan na 325.000, pa na 493.000 penga;³⁶³

– mađarske vlasti u Subotici osudile su avgusta 1941. subotičke Jevreje na plaćanje kontribucije, jer su u grupi koja je izvršila paljenje žita u okolini Subotice bila 4 jevrejska omladinca. Kontribucija je iznosila 125.000 penga;³⁶⁴

– mađarske vlasti u Senti osudile su Jevreje da plate iznos od 120.000 penga, jer su »do rata pomagali srpsku okupatorsku upravu«;³⁶⁵

– prilikom zloglasne »racije« koju su mađarski fašisti sproveli januara 1942. u više mesta u Bačkoj, nakon ubijanja Jevreja, pristupilo se pljački njihovih stanova (o toj »raciji« biće kasnije govora).

b) Mera za psihičko uništenje Jevreja

Odvođenje Jevreja na prisilne radove bila je jedna od prvih mera koje su imale za cilj dovođenje do psihičkog sloma u Jevreja. Već aprila 1941. naredio je general Terek, komandant pečujske divizije, obrazovanje radnih četa, sastavljenih isključivo od Jevreja. Na osnovu tog naređenja upućeno je krajem aprila 1941. godine, 40 somborskih Jevreja u Gakovo na raščišćavanje tenkovskih prepreka i rovova zaostalih iz aprilskog rata. Maja 1941. upućeno je oko 400 bačkih Jevreja na izgradnju puta Stapar–Bački Brestovac. Radili su 6 nedelja uz teška zlostavljanja pripadnika Honveda.³⁶⁶

Mađarske vlasti izdale su i sledeće naredbe koje su imale za cilj ponižavanje Jevreja i dovođenje do njihovog psihičkog sloma:

Vojna uprava izdala je Naredbu broj 4, od 22. aprila 1941. kojom se zabranjuje prebacivanje Jevreja sa drugih teritorija Jugoslavije na teritorije koje je Mađarska okupirala;

Ministar vojske izdao je 19. septembra 1941. naredbu kojom se propisuje, da Jevreji ne mogu biti pripadnici regularnih vojnih jedinica, već će se pozivati u sastav pomoćnih (radnih) jedinica mađarske vojske;

³⁶² *Haopštenje broj 18 o zločinima okupatora*, Izveštaj državne komisije za ispitivanje ratnih zločina, Beograd 1945, str. 295–296.

³⁶³ M. Beljanski, *Hronika o narodnooslobodilačkom ratu u Somboru i okolini 1941–1945*. Sombor 1979, str. 42.

³⁶⁴ D. Jelić, *Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije*, Zbornik 3 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd 1975, str. 102.

³⁶⁵ *Ibid.*, str. 102.

³⁶⁶ M. Beljanski, n.d.

Naredba mađarske vlade od 7. novembra 1941. o zabrani sklapanja brakova između Jevreja i nejevreja.³⁶⁷

Napred pomenuta naredba od 19. septembra 1941. po kojoj Jevreji mogu da služe samo u pomoćnim jedinicama mađarske vojske bila je dopunjena 20. novembra 1942. (»Dopuna zakona o narodnoj odbrani«). Tom dopunom, Srbi i Jevreji kao pripadnici »niže rase i nepouzdana lica« nisu mogla da služe u mađarskoj vojsci ni u sastavu pomoćnih jedinica. Za njih se propisuje »radna služba« u koju su pozivani muškarci starosti od 21 do 48 godine. Do kraja 1943. godine pozvano je u »radnu službu« oko 4.000 bačkih Jevreja, dok broj pozvanih iz Međumurja i Prekomurja nije poznat. Jevreji su bili izdvojeni u posebne »jevrejske radne čete« od kojih je svaka brojala po 250 lica. Čete su odvođene na rad u Mađarsku, i radile su oko Budimpešte, Košića, Soprona i Szolnoka. Komandu nad tim četama preuzeo je krajem 1944. Gestapo, kao i pripadnici »Strelastih krstova«. Jevreji u tim četama bili su izloženi zverskim zlostavljanjima, gladovanjima i ubijanjima. Mnogi su pomrli od bolesti, zime, gladi, itd. Kada su se približile jedinice Crvene armije (CA) Mađarskoj, pripadnici tih četa, koji nisu uspjeli da pobjegnu, bili su odvedeni u nacističke logore i pobijeni.

Sa teritorije Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja bilo je upućeno oko 2.000 Jevreja u Ukrajinu. Najpre su odvedeni u Košiče, gde je bilo okupljeno oko 10.000 mađarskih Jevreja, a zatim su prebačeni u Ukrajinu. Jedna grupa radila je na seči šume i izgradnji puteva, a druga na raščišćavanju minskih polja, kopanju rovova kod Ostrogova i dr. Na tim radovima masovno su umirali od gladi, bolesti, zime i zlostavljanja, a veliki broj je bio ubijen. Vrlo malom broju bačkih Jevreja uspjelo je bekstvo na sovjetsku teritoriju, gde su stupili u jedinice Crvene armije, ili u 1. jugoslovensku tenkovsku brigadu koja je obrazovana u SSSR-u.

U bačkim Jevrejima koji su odvedeni 1943. godine na prisilan rad u Borski rudnik bilo je već govora, (v. Radni logor Borski rudnik).

U okviru mera za dovođenje do psihičkog sloma kod Jevreja i Srba bilo je i njihovo odvođenje u sabirne logore, na kraće ili duže vreme. Naređenje o obrazovanju sabirnih logora u Bačkoj izdao je maja 1941. general Bela Novaković, komandant Južne mađarske armije. U naređenju o obrazovanju logora stoji, da će u rijima biti internirani Srbi, a i Jevreji, jer su oni »poklonici internacionalističkih i velikosrpskih ideja«. O tim sabirnim logorima biće kasnije govora.

Već prvih dana okupacije Bačke, usledila su hapšenja Srba i Jevreja, a bilo je i pojedinačnih ubistava. Hapšenja su vršena pod izgovorom da se iz pojedinih srpskih i jevrejskih kuća pucalo na mađarske vojnike. Prvih dana okupacije razularenih mađarski fašisti pobili su gotovo u svim mestima u Bačkoj veći broj Srba, a ubijeno je i 25 Jevreja. Do masovnog hapšenja Srba i Jevreja došlo je nakon napada Trećeg Rajha na SSSR, a naročito u vezi razbuktavanja narodnooslobodi-

³⁶⁷ M. Beljanski, n.d. str. 5–62.

lačkog pokreta. Mađari su za pripadnike NOP (narodnooslobodilački pokret) formirali posebne zatvore u Novom Sadu (»Armija«), Subotici (»žuta kuća«), Senti (.Tunel«), Somboru (»Vojna ambulanta«), itd.

U zatvorima su uhapšeni bili podvrgnuti zverskim mučenjima u cilju primoravanja da otkriju organizaciju Pokreta, kao i ostale njegove članove. Isleđenja su vršile posebne mađarske organizacije. U Novom Sadu je oformljen »Mađarski kraljevski V/1 žandarmerijski isledni pododsek«, koji je imao svoje ispostave u svim mestima okupiranih teritorija. Nakon završenog isleđenja, uhapšeni su predavani pokretnim prekim sudovima, koji bi ih osudili na smrt ili na višegodišnju robiju.

Uprave zatvora u kojima su osuđeni Jevreji bili zatočeni, vršile su razne diskriminacije prema jevrejskim zatočenicima. Dok su ostali osuđenici mogli primiti pakete 6 puta godišnje od po 2¹/₂ kilograma težine, jevrejski osuđenici su mogli primiti samo tri puta godišnje.³⁶⁸

Mere za dovođenje Jevreja do psihičkog sloma bile su primenjene u znatno većem obimu u drugom periodu, tj. od marta 1944. o čemu će biti kasnije govora.

c) *Mere za fizičko uništenje Jevreja*

Pomenuto je da su već prvih dana okupacije izvršili mađarski fašisti gotovo u svim mestima u Bačkoj pojedinačna ubistva Srba i Jevreja. Međutim, januara 1942, došlo je u južnoj Bačkoj do masovnih ubistava Srba i Jevreja, koja su izvršili pripadnici mađarske vojske i žandarmerije kao odmazdu za akcije udarnih grupa, sabotaža i diverzija, kao i zbog pogibije nekoliko mađarskih žandarma u sukobu sa šajkaškim partizanskim odredom.

Akcije udarnih grupa, u koje su bili uključeni najvećim delom skojevci, otpočele su jula 1941. godine. Sem toga, od novembra 1941. otpočeli su manji oružani sukobi između novoformiranog šajkaškog partizanskog odreda i mađarskih žandarma. Stoga su mađarske vlasti odlučile da izvrše »pročešljavanje« terena u cilju hvatanja pripadnika NOP. Odluka o toj akciji je doneta 7. X 1941. na sastanku u Novom Sadu na kojem su prisustvovali: Petar Ferenbah (veliki župan), Eden Trunkvalder (komandant mesta), dr Mikloš Nađ (gradonačelnik), dr Đula Zombori (šef policije), Geza Batori (šef žandarmerijskih jedinica) i dr. Akcija »pročešljavanja« terena nazvana je »racija« i za njeno izvođenje zatražena je pomoć mađarskih vojnih jedinica. Predlog za tu akciju upućen je mađarskoj vladi, koja je sazvala sastanak na kojem su prisustvovali: Ferenc Keresteš-Fišer (ministar unutrašnjih poslova), Karolj Barta (ministar vojske), Ferenc Sobathelji (šef generalštaba) i dr. Predlog je bio prihvaćen i doneta je odluka, da se akcija »pročešljavanja« terena sprovede 7. januara 1942. kao i da se za tu akciju oformi poseban oružani odred pod komandom Lasla Deaka. U sastavu odreda predviđen je 9. pešadijski puk, kao i izvestan broj mađarskih žandarmerijskih jedinica.

³⁶⁸ J. Levinger, *Dani borbe i slobode* (rukopis) – u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, K-13, reg. br. 3655.

U cilju »pravdanja« te akcije, novosadska policija uputila je potčinjenima poveljivi akt u kojem se navodi »da se saznalo da će Srbi u zajednici sa Jevrejima izvršiti napad na Mađare i Nemce na prvi dan pravoslavnog božića, tj. 7. januara 1942, kao i da je uhvaćen razgovor dve osobe, od kojih je jedna jevrejskog izgleda, koje su vodile razgovor u tom smislu«.

Iako je odlučeno da akcija »pročešljavanja terena« otpočne 7. januara 1942, ona je otpočela već 4. januara 1942. Razlog je bio sledeći: šajkaški partizanski odred koji je formiran novembra 1941. godine, i koji je brojao 53 borca, sukobio se 4. januara 1942. sa žandarmima u Žabaljskom ritu i tom prilikom je poginulo nekoliko žandarma. Stoga su mađarske vlasti odlučile da otpočnu sa sprovođenjem planirane akcije tog istog dana. Izvršena je blokada sledećih mesta: Žabalj, Čurug, Gospodinci, šajkaš, Mošorin, Vilovo, Gardinovci, Titel, Stari Bečej i Temerin. Usledilo je masovno hapšenje Srba i Jevreja, a zatim njihovo ubijanje. Ubijeno je oko 2.260 lica, među kojima 323 Jevreja. Jevreji koji su ubijeni bili su iz sledećih mesta: Čurug (100), Žabalj (29), Temerin (37), Titel (35), Đurđevo (13), Gospodinci (8), Stari Bečej (100), šajkaši (1). Nakon hapšenja i ubijanja usledila je pljačka stanova i radnji Srba i Jevreja.

Mađarska vlada donela je 12. I 1942. odluku, da se akcija »pročešljavanja terena« proširi i na sledeća mesta: Srbobran, Turija, Nadalj, Bačko Gradište, Kisač i Novi Sad. Za sprovođenje ove akcije formiran je odred pod komandom Jožefa Garašia, komandanta divizije u Somboru. Noću 20/21. januara 1942. izvršena je blokada navedenih mesta i otpočelo masovno hapšenje Srba i Jevreja. Pohapšeni su, i na najzverskiji način pobijeni. Samo u Novom Sadu ubijanje je izvršeno na 7 mesta i žrtve su bacane pod zaleđeni Dunav. U tom mestu pobijeno je 789 Jevreja i nekoliko hiljada Srba, a u ostalim mestima oko 400 Jevreja i više hiljada Srba. Prema izveštaju Komisije za ispitivanje ratnih zločina, u toku »racije« pobijeno je oko 1.500 Jevreja i više hiljada Srba.³⁶⁹ Posle te zločinačke akcije nije primenjen genocid na okupiranim teritorijama do aprila 1944, tj. do ulaska nemačkih jedinica.³⁷⁰

U Međumurju i Prekomurju mađarski fašisti su primenili iste protivjevrejske mere kao i u Bačkoj (sem »racije«). Sa tih teritorija odveden je veći broj Jevreja na prisilne radove u Mađarsku.

Logori u Bačkoj od aprila 1941. do kraja 1943. godine

Naređenje o formiranju logora u Bačkoj izdao je general Novak Gorondi, komandant 3. mađarske armije. Naređeno je, da se hitno pristupi formiranju sabirnih logora. Na osnovu tog naređenja, general Bela Novaković, komandant Južne ma-

³⁶⁹ Saopštenje broj 18, Beograd 1945. str. 295–296.

³⁷⁰ Z. Golubović, *Racija januara 1942. Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, sv. 39, 1963, str. 167–179. V. Rotbart, *Čije je delo novosadska racija, Jevrejski almanah 1965–1967*, str. 168–187.

darske armije uputio je potčinjenima početkom maja 1941. akt pod brojem 3707 u kojem se navode mesta u kojima treba formirati sabirne logore: Bačka Palanka, Sombor, Stari Bečej, Novi Sad, Bačka Topola, Subotica i dr. U aktu se kaže, da se logori formiranju radi interniranja Srba, kao i Jevreja, jer su oni »poklonici internacionalističkih i velikosrpskih ideja«.

Prema nepotpunim podacima, kroz te sabirne logore prošlo je nekoliko hiljada Srba i oko 2.000 bačkih Jevreja. Stvarni cilj interniranja bio je iznuđivanje većih novčanih iznosa za oslobađanje zatočenika iz logora. Kasnije su ti logori korišćeni za interniranje pripadnika NOP. U Baranji, Međumurju i Prekomurju Mađari nisu formirali logore.

U Bačkoj su Jevreji bili zatočeni u sledećim logorima:

Logor na Paličkom putu – Prvi sabirni logor u Bačkoj formiran je 7. maja 1941. na Faličkom putu, i u njemu je bila internirana veća grupa subotičkih Jevreja. Upravnik logora bio je policijski pisar Tamasi, koji je u potpunosti opljačkao zatočeničke. Logorskoj straži je naređivao da batinaju do besvesti zatočeničke. Početkom juna 1941. logor je rasformiran i Jevreji su pušteni kućama.

Logor u Starom Bečeju -- formiran je 20. maja 1941. i u njemu je internirano oko 140 Jevreja iz Bačke Topole. Za puštanje zatočenika iz logora traženi su veći novčani iznosi, koje su mogla da isplate oko 100 lica, a ostali su odvedeni u logor u Bačkoj Topoli, pa je logor u Starom Bečeju rasformiran.

Logor u Bačkoj Topoli – formiran je 19. maja 1941. i smešten je na senjaku pod nastrešnicama bivše jugoslovenske vojske na putu između Bačke Topole i Bajše. Logor je bio do oktobra 1941. pod vojnom upravom, a komandant je bio kapetan Farkaš, inženjer iz Miškolca. Od oktobra logor je bio pod civilnom upravom.

Prvi zatočenički su bili Jevreji iz raznih mesta u Bačkoj, koje bi uprava pustila na slobodu tek nakon isplate određenog novčanog iznosa. Ubrzo je dovedena i veća grupa Srba, kao i pripadnika NOP. Avgusta 1941. u logoru je bilo: oko 100 pripadnika NOP, 150 Srba i Jevreja, dovedenih iz Srbobrana i Miloševa, 30 subotičkih Jevreja koji su kao taoci dovedeni posle izvršene paljevine žita u okolini Subotice, što su izvršili pripadnici jedne udarne grupe u kojoj su bila 4 jevrejska omladinca, zatim 30 jevrejskih izbeglica iz zapadnih zemalja Evrope, grupa Jevreja koji su živeli do rata u Bačkoj, ali nisu mogla dokazati da su bili nastanjeni na toj teritoriji pre 1918. godine.

Jedna grupa zatočenika je puštena kućama (lica koja su mogla da plate traženi novčani iznos), a druga je dovedena. Grupu Jevreja, koji nisu mogli platiti traženi iznos, mađarski fašisti su predali ustašama i Nemcima, koji su ih odveli u logore, gde su stradali. Poslednji zatočenički iz tog logora pušteni su krajem 1943. godine

162 J. Romano

Logor na pustari Vizić kod Begeča – U tom logoru, koji je formiran sredinom maja 1941, bilo je internirano oko 900 novosadskih Jevreja, koji su bili izloženi raznim zlostavljanjima i gladi. Svakog dana su vođeni na izgradnju puteva i nakon dva meseca pušteni su kućama.³⁷¹

2 – Period od marta do juna 1944. godine

Između mađarske vlade i Trećeg Rajha postignut je 19. III 1944. godine, sporazum o ulasku nemačkih vojnih jedinica na teritorije Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja u cilju »uspešnijeg vođenja rata«. Sa nemačkim operativnim jedinicama došli su i organi Gestapoa, koji su, u saradnji sa mađarskim vlastima, pristupili organizovanju i sprovođenju protivjevrejskih mera – počev od pljačke jevrejske imovine pa do primene genocida. Ulaskom nemačkih jedinica bila je zapečaćena sudbina Jevreja Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja. Oni su krajem maja i u toku juna 1944. odvedeni u nacističke logore van Jugoslavije.

a) *Mere za ekonomsko uništenje Jevreja*

Pomenute su mere koje su mađarske fašističke vlasti preduzele u periodu od aprila 1941. do marta 1944. godine, u cilju ekonomskog uništenja Jevreja. Međutim, u drugom periodu, tj. od dolaska Nemaca, primenjene su nove mere za potpuno ekonomsko uništenje Jevreja.

Po direktivi Gestapoa, mađarska vlada izdala je naredbu pod brojem 1500/44 od 16. aprila 1944. o obaveznoj prijavi jevrejske imovine i njenoj sekvenciji. Istovremeno je bio postignut sporazum za odvođenje Jevreja u nacističke koncentracione logore, kao i o načinu sprovođenja potpune pljačke njihove imovine. U vezi s tim, izdao je ministar unutrašnjih poslova mađarske vlade naredbu pod Pov. broj 6163 od 7. aprila 1944. u kojoj se kaže: »Jednovremeno sa sakupljanjem i odvođenjem Jevreja, mesne vlasti će odrediti odbore koji će zajedno sa nadležnim policijskim i žandarmerijskim organima zaključati i zapečatiti stanove i radnje Jevreja. Novac i vrednosti napred pomenuti organi uzeće na čuvanje. Jevreji prilikom odvođenja u logore mogu poneti sobom samo odelo koje je na njima, najviše do dve preobuke veša i hrane za 14 dana.«³⁷²

To naređenje je bio signal za potpunu pljačku Jevreja prilikom njihovog odvođenja u logore, u kojoj su učestvovali nemački i mađarski vojnici, kao i organi mađarske policije. U toku transporta za logore skidali su sa Jevreja bolja odela i obuću, a umrlim u toku transporta čupali su zlatne zube.

³⁷¹ M. Vrtunski, *Kuća užasa*, Beograd 1970.
J. Mirnić, n.d. str. 61.

³⁷² *Zločini okupatora*, n.d. str. 163.

b) *Mere za psihičko uništenje Jevreja*

Neposredno po ulasku nemačkih jedinica u navedene teritorije, Gestapo je pristupio masovnom hapšenju Jevreja. U zatvorima su bili zlostavljani, a bilo je i pojedinačnih ubistava. U cilju dovođenja do psihičkog sloma u Jevreja, pre njihovog odvođenja u logore smrti, bio je propisan veći broj protivjevrejskih naredjenja:

Naredba broj 1240 o obaveznom nošenju »žute trake«;

Naredba broj 1270 kojom se zabranjuju Jevrejima putovanja u druga mesta, van njihovog stalnog boravka;

Naredba o zabrani vršenja bilo kakve intelektualne službe. Tom naredbom otpušteni su Jevreji iz državnih i privatnih službi;

Naredba o interniranju Jevreja u sabirne logore na teritoriji Bačke iz koji će biti, kasnije, odvedeni u koncentracione logore.

Hapšenje većih grupa Jevreja u pojedinim mestima, koji su tretirani kao taoci. Oni su vođeni svakog dana na teške fizičke radove, a noću su služili za razonodu i zabavu nemačkim stražarima i pripadnicima mesnih fašističkih nemačkih i mađarskih organizacija. Zatvorenici su morali da »izvode razne gimnastičke vežbe«.

c) *Mere za fizičko uništenje Jevreja – genocid*

Pomenuto je, da je ministar unutrašnjih poslova mađarske vlade izdao 7. aprila 1944. naređenje o sprovođenju pripremnih mera za odvođenje Jevreja u koncentracione logore. U tom naređenju stoji: »Mađarska kraljevska vlada očistiće uskoro državu od Jevreja. Jevreje treba smestiti u određene sabirne logore, bez obzira na pol i starost. . . Prikupljanje Jevreja vršiće teritorijalno nadležno redarstvo i mađarska kraljevska žandarmerija, dok će nemačko redarstvo sigurnosti biti savetodavni organ«. To naređenje je bilo dopunjeno 19. IV 1944. utoliko, što je preciziran datum odvođenja Jevreja u sabirne logore: »Odvođenje će otpočeti 26. aprila 1944. i mora biti završeno u roku od 4 do 5 dana.« U vezi s tim, mesne policijske vlasti izlepile su po gradu noću 25/26. aprila 1944. objave u kojima stoji, da Jevreji počev od 5 časova izjutra 26. IV ne smeju napuštati svoje stanove. U objavama se pozivaju građani da predaju novac, nakit, ćilime i razne druge predmete koje su preuzeli od Jevreja na čuvanje.

Rano izjutra 26. aprila otpočela je prava hajka na Jevreje u svim mestima u Bačkoj, Baranji, Međumurju i Prekomurju. Tragalo se za svakom osobom jevrejskog porekla bez obzira na pol i starost. Mnogi su odvođeni iz bolesničkih postelja. Pošto su prikupljeni u određenim prostorijama u mestu, sprovedena je temeljita pljačka zatočenika pre njihovog odvođenja u sabirne logore.

Nakon što su pohapšeni svi Jevreji u pojedinim mestima, odvedeni su u sabirne logore specijalno oformljene maja 1944. za interniranje Jevreja, pre njihovog odvođenja u nacističke logore van Jugoslavije. To su bili iogori privremenog karaktera, i nakon odvođenja Jevreja u koncentracione logore, bili su rasformirani.

Logor u Bačkoj Topoli – formiran je početkom maja 1944. i nalazio se na istom mestu, gde je bio smešten sabirni logor koji su formirali mađarski fašisti maja 1941. i koji je postojao do kraja 1943. godine.

U taj logor su dovedeni somborski i novosadski Jevreji, oko 3.000. U drugoj polovini maja upućeni su u sabirni logor, koji je nosio naziv »Subotički logor«, lako je logor u Bačkoj Topoli postojao kratko vreme, uprava logora je naredila da se oformi logorska ambulanta u kojoj su radili zatočeni lekari: dr Franjo Berger, dr Pavao Abelsberg i dr Hajzler.

Subotički logor – oformljen je maja 1941. i smešten u jednom napuštenom mlinu u Subotici. U taj logor su dovedeni krajem maja 1944. zatočenici iz logora u Bačkoj Topoli, kao i izvestan broj Jevreja iz drugih manjih mesta u Bačkoj. U njemu je bilo oko 4.000 zatočenika. Oni su bili potpuno opljačkani i ostavljeni bez hrane, pa se za njihovu ishranu brinula Jevrejska opština u Subotici.

Krajem maja i početkom juna 1944. godine, odvedeni su u sabirni logor u Baji (Mađarska).

Subotički geto – sabirni logor za Jevreje, privremenog karaktera, u koji su bili internirani subotički Jevreji krajem maja 1944. godine. Ukupno ih je bilo 3.500. Smešten je u zasebnim zgradama pored železničke stanice. Ta lokacija je namerno određena od mađarskih vlasti, jer je saveznička avijacija bombardovala u to vreme železničku stanicu. Deo grada u kojem se nalazio logor nazvan je »Subotički geto«.

Stražu je čuvala mađarska policija, koja je dozvoljavala izlazak zatočenika van logora u određene dane i sate. Iz tog logora zatočenici su odvedeni 16. juna 1944. u sabirni logor u Bačalmašu (Mađarska).

Jevreji, nastanjeni u nekim manjim mestima istočne Bačke, odvedeni su krajem maja 1944. u sabirni logor u Segedinu, a Jevreji iz nekih mesta severne Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja u sabirni logor u Bačalmašu.

O daljnoj sudbini Jevreja, odvedenih u sabirne logore u Mađarskoj (Bačalmaš, Baja, Segedin), biće kasnije govora (v. Logori u Mađarskoj).³⁷³

Prema nepotpunim podacima sa teritorije Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja stradalo je, kao žrtve genocida, oko 14.800 Jevreja. Najveći broj je stradao u nacističkim logorima, zatim u toku zloglasne »racije«, kao i na prisilnim rado-

^m *Zločini okupatora*, n.d. str. 168–170.

vima u Ukrajini, Mađarskoj i Borskom rudniku. Mali broj se spasao bekstvom u Mađarsku, gde su se skrivali do dolaska jedinica CA. Spašeni su i oni, koji su se nalazili u mađarskim zatvorima, a na koje su nacisti zaboravili prilikom odvođenja Jevreja u logore smrti.

VI – Teritorija Slovenije

Nakon aprilskog rata 1941. godine. »Privremenim smernicama« koje je Hitler potpisao 14. aprila 1941, teritorija Slovenije je raspoređena na tri dela:

Slovenačko područje Donje Štajerske, Gorenjsko i deo Koruške ušli su u sastav Trećeg Rajha. Na tim teritorijama živeo je do drugog svetskog rata vrlo mali broj Jevreja. Izvestan broj Jevreja bio je izagnan u Srbiju, gde ih je zadesila ista sudbina kao i ostale Jevreje na toj teritoriji. Neki su uspeli da prebegnu na teritoriju NDH, ali su ubrzo uhvaćeni od ustaša i pobijeni u ustaškim logorima;

Notranjsko, Dolenjsko sa Ljubljanom (»Ljubljanska provincija«), kao što je već pre pomenuto, uključeni su u sastav Italije. O sudbini Jevreja sa tih teritorija bilo je već govora (v. Teritorije u sastavu »Zone I«);

Međumurje i Prekomurje prisajedinjeni su Mađarskoj. U Međumurju živelo je do rata oko 200 Jevreja u Lendavi, a u Prekomurju oko 800 Jevreja u Murskoj Soboti. O sudbini tih Jevreja bilo je već govora (v. Teritorije pod mađarskom okupacijom). Treba napomenuti, da su Jevreji iz navedenih mesta odvedeni krajem maja 1944. izravno u sabirni logor u Bačalmašu (Mađarska), a zatim u Aušvic, gde je najveći broj stradao, dok je manji broj odveden iz Aušvica u Mauthausenu, gde su takođe stradali. Od oko 1.000 Jevreja, koliko je bilo do rata u Murskoj Soboti i Lendavi, stradalo je oko 800.³⁷⁴

Interniranja i stradanja Jevreja u logorima van Jugoslavije

Treći Rajh nije bio zadovoljan brzinom kojom je »rešavano jevrejsko pitanje« u Jugoslaviji, odnosno brojem ubijenih Jevreja u koncentracionim logorima u 1941. godini, naročito u NDH. U cilju ubrzavanja likvidacije Jevreja, Gestapo je sklopio sporazum s ustaškim vlastima na osnovu kojeg su Nemci preuzeli na sebe odvođenje Jevreja iz nekih ustaških logora u nacističke logore van zemlje, kao i direktno odvođenje iz Jugoslavije u nacističke logore. Sporazumom je predviđeno, da će NDH isplatiti Trećem Rajhu za svakog Jevrejina koji bude odveden 30 maraka na ime transportnih troškova. Gestapo je u drugoj polovini 1944. odveo iz Mađarske u nacističke logore i jugoslovenske Jevreje koji su bili po kapitulaciji Jugoslavije prebegli u Mađarsku ili su bili odvedeni od Mađara u radne logore. Sem toga, Treći Rajh je odveo u nacističke logore preko 7.000 makedonskih Jevreja.

³⁷⁴ Evelin le Chene, n.d. str. 660.
Zliviini okupatora, n.d. str. 115–116.

Nije samo Treći Rajh učestvovao u odvođenju jugoslovenskih Jevreja u logore van Jugoslavije. To je činila i Italija, koja je internirala izvestan broj jevrejskih izbeglica u sabirne logore u Albaniji, kao i u neke sabirne i koncentracione logore u Italiji. Međutim, za razliku od nacističkih logora, u logorima koje je formirala Italija i u kojima su bili internirani Jevreji, nije sproveden genocid, iako su i u tim logorima Jevreji bili izloženi raznim zlostavljanjima, pljački i gladovanju, naročito u logorima u Albaniji, koji su bili pod fašističkom albanskom upravom.

a) *Logori u Albaniji*

To su bili sabirni logori koje je formirala fašistička Italija već 1941. godine. U njima su bili internirani Jevreji, koji su po kapitulaciji Jugoslavije prebegli na Crnogorsko primorje, kao i Jevreji muškarci iz Prištine i grupa jevrejskih izbeglica iz Srbije koja se sklonila u Prištinu. Upravu nad tim logorima predala je Italija albanskim fašističkim vlastima, a njihovi organi su se izivljavali u zlostavljanjima Jevreja. Po kapitulaciji Italije ti logori su rasformirani.

Logor u Beratu – formiran je početkom maja 1942. godine. Prvi zatočenici su bili Jevreji muškarci iz Prištine, koji su dovedeni 6. V 1942. Sa prištinskim jevrejima dovedeno je 25 jevrejskih izbeglica koje su prebegle iz Kosovske Mitrovice u Prištinu, kao i 150 jevrejskih izbeglica iz Beograda i nekih manjih mesta u Srbiji, koji su po kapitulaciji Jugoslavije prebegli u Prištinu. Ukupno je bilo dovedeno u logor oko 400 Jevreja.

Uslovi života u logoru su bili vrlo teški, naročito po pitanju smeštaja i higijene. Sem toga, albanski fašisti kojima je bila poverena uprava logora, nemilosrdno su pljačkali zatočenike, a zlostavljanja su bila svakodnevna pojava. Organizator svih nedela u logoru bio je albanski fašista Džafer Deva iz Kosovske Mitrovice, koji je dozvolio da budu ubijena dva jevrejska zatočenika.

Nakon kapitulacije Italije logor je rasformiran, a jevrejski zatočenici su otišli za Drač, Kavaju, Tiranu, Skadar i u neka sela u Albaniji. U svim mestima gde su došli, bili su, više ili manje izloženi pljački od strane balista. Naročito su Jevreji, koji su se nastanili u Skadru bili izloženi zlostavljanjima i pljački. Njih su hapšili po grupama i u zatvoru zlostavljali balisti i organi Gestapoa, sve dok ne bi platili traženi iznos. U ucenama Jevreja prednjačio je šef Gestapoa u Skadru, kapetan Firer Hofman. On je zapretio 29. maja 1944. da će postreljati sve Jevreje ako ne plate 25.000 albanskih napoleona ili 1.000 napoleona u zlatu. Jevreji su uspeli prikupiti samo 5.000 albanskih napoleona s tim, što su obećali da će ostatak od 20.000 isplatiti po prodaji svojih imanja u Prištini. Hofman ih je pustio iz zatvora i dozvolio da odu u Prištinu. Međutim, nakon puštanja iz zatvora Jevreji iz Skadra su se razbežali po Albaniji.³⁷⁵

³⁷⁵ Dokumenti u Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, K-22, 1a-3/9, reg. broj 3728 i K-22 2a-2/5, reg. broj

Nakon rasformiranja logora u Beratu, izvestan broj mlađih jevrejskih izbeglica iz Jugoslavije stupio je u redove albanskih partizanskih jedinica.

Logor u Kavaji – formiran je u drugoj polovini 1941. godine. U njemu je bio interniran izvestan broj jevrejskih izbeglica iz Srbije i Bosne, koje su se sklonile na Crnogorsko primorje po kapitulaciji Jugoslavije. U drugoj polovini 1942. ovedeni su jevrejski zatočnici iz tog logora i konfinirani u razna mesta u Italiji.

Logor u Šijaku – formiran je istovremeno kad i logor u Kavaji, tj. u drugoj polovini 1941. godine. U njemu su bile internirane jevrejske izbeglice iz Bosne i Srbije. Oni su odvedeni u drugoj polovini 1942. godine iz tog logora i konfinirani u razna mesta u Italiji.

b) *Logori u Austriji*

Logor Mauthausen (Mauthäusen) – Naziv je dobio po mestu Mauthausenu, koje se nalazi u Gornjoj Austriji, 22 km južno od Linča, pored Dunava. Logor je bio smešten iznad tog mesta, na jednom brežuljku. Do Mauthausena zatočnici su dovođeni železnicom, a zatim su trkom morali da se penju uz brežuljak do logora, praćeni hajkom dresiranih pasa.

Logor je formiran početkom 1939. godine i do varšavskog ustanka bio je namenjen zatočenju muškaraca, a od tada i za zatočenje žena i dece. U sistemu nacističkih logora, ovaj logor je nosio oznaku »logor III kategorije«, tj. za uništavanje zatočenika. Upravnik logora od njegovog formiranja pa do kraja rata bio je zloglasni nacista i ubica Franc Cirajs (Franz Ziereis), koji je uhvaćen od američkih vojnih jedinica 23. V 1945. godine.

Logor su morali podići sami zatočnici. Bio je ograđen visokim zidom sa stražarskim kulama, a zid je bio opasan električnim vodom visokog napona. Logor je bio podeljen u tri dela: logor broj 1 – imao je 20 drvenih baraka za smeštaj zatočenika, koji su odvođeni svakog dana na rad; logor broj 2 – imao je 4 drvene barake nazvane »karantinske« u koje su smešteni novopridošli zatočnici do njihovog razvrstavanja; logor broj 3 – imao je 8 baraka u koje su bili smešteni zatočnici osuđeni na smrt. U logoru broj 1 bila je posebna baraka za Jevreje, koja je nosila oznaku »5«. Iz te barake su se redovno čuli očajni krici zatočenika koji su bili podvrgnuti najzverskijim mučenjima pre odvođenja u gasne komore.

Usmrćivanje zatočenika vršeno je putem gasnih komora, a leševi su spaljivani u 3 krematorijuma. S obzirom da je došlo do povećanog priliva novih zatočenika, to je podignut u samom logoru tzv. »Zeltlager« u kojem su zatočnici bili smešteni pod šatorima.

Zatočenići su bili označeni trouglastim pločicama koje su nosili na prsima i nogavicama: politički zatočenići – crvene, Jevreji – žute sa šestorkakom zvezdom, kriminalci – zelene, Cigani – crne.

U logoru su postojale i posebne prostorije nazvane »bunker« sa ćelijama za masovno ubijanje zatočenića. Van logorskih zidina nalazio se »sanitetski revir« za smeštaj iznurenih, iscrpljenih i bolesnih zatočenića, koji su ostavljeni da pomru od gladi i žeđi, a neki su usmrćivani u gasnoj komori. Iz tog »sanitetskog revira« nacistički lekari izdvajali su zatočeniće na kojima su vršili razne »medicinske opite«.

U logor Mauthausen dovođeni su u toku drugog svetskog rata zatočenići iz svih okupiranih zemalja Evrope. Za prihvat ogromnog broja zatočenića bilo je podignuto u bližoj i daljoj okolini još 45 manjih logora, kao ispostave centralnog logora u Mauthausenu. Neke od tih ispostava bile su: Gusen I, Gusen II, Gusen III, Ebensee, Melk, Amstetten, Hartheim, Linz I, Linz II, Linz III, Wiener Neudorf, Wiener Neustadt, Leibnitz, Klagenfurt, itd. U tim ispostavama bile su podignute ogromne radionice za izradu naoružanja i druge ratne opreme potrebne nacističkoj vojsci. Najozloglašeniće ispostave, s obzirom na broj usmrćenih zatočenića su bile:

Logor Gusen I, II i III. U tim logorima je stradao najveći broj zatočenića, a njihovo likvidiranje vršeno je na razne načine: streljanjem, vešanjem, gušenjem u gasnim komorama, glađu i dr. Logor je imao sopstvene krematorijume za spaljivanje leševa, bedem za streljanje zatočenića, vešala, kao i posebno odeljenje, tzv. »Banhoff« u koje su zatvarani zatočenići i ostavljani da umru od gladi i žeđi.

Komandant ovog logora bio je Zajdler (Seidler). Logor je raspolagao i posebnom ekipom nacističkih lekara na čijem čelu je bio dr Walter. Ekipa je vršila bezdušne »medicinske opite« na zatočenicima;

Logor Ebenze (Ebensee) – formiran je 1943. godine. U njemu su izrađivani avionski delovi, kao i visokooktansko gorivo. Zatočenići su živeli pod vrlo teškim higijenskim i klimatskim uslovima, koji su postojali u radionicama. Upravnik logora bio je Gane (Ganz);

Logor Harthajm (Hartheim) je formiran 1940. kao centar za vršenje opita iz oblasti eutanazije. Upravnik centra bio je dr Rudolf Lanauer, koji je s ekipom nacističkih lekara vršio opite na mentalno obolelim licima. U taj centar upućivani su zatočenići iz raznih drugih nacističkih logora.

Po zločinima koji su izvršeni u logoru Mauthausen i njegovim ispostavama, to su bili najozloglašenići nacistički logori u drugom svetskom ratu. U taj logor dovođeni su zatočenići i iz drugih nacističkih logora radi usmrćivanja u gasnim komorama i spaljivanja njihovih leševa. Krematorijumi u tom logoru su radili

neprekidno, danju i noću. Mesečno je ubijano u tom logoru 9.000 do 10.000 zatočenika. Pred kraj drugog svetskog rata, kada su se mnogi nacistički logori nalazili na udaru sovjetskih i savezničkih trupa, u logor Mauthausen prebacivani su još preživeli zatočenici iz drugih nacističkih logora (Aušvic, Dahau, Buchenwald, Gros-Rozen i dr.).

Prema nepotpunim podacima, u logoru Mauthausen i njegovim ispostavama stradalo je oko 13.000 Jugoslovena, među kojima i neutvrđeni broj jugoslovenskih Jevreja. Iz nekih sačuvanih dokumenata se vidi, da je januara 1945. prebačen izvestan broj jugoslovenskih Jevreja iz Aušvica u Mauthausen, a dovedeni su bili sa teritorije Međumurja i Prekomurja. Početkom maja 1945. u logoru Mauthausenu bilo je u životu još 15 jugoslovenskih Jevreja.³⁷⁶

Logor je oslobođen 8. maja 1945. godine.³⁷⁷

c) Logori u Italiji

Na teritoriji Italije fašisti su oformili do 1943. veći broj koncentracionih logora u kojima su bili internirani uglavnom Slovenci, pripadnici NOP-a, dovedeni sa teritorije okupirane Slovenije. U tim logorima bio je i izvestan broj zarobljenih jugoslovenskih partizana sa teritorije Dalmacije i Crne Gore. Fašisti su zločinački postupali prema zatočenicima, posebno prema Slovencima, pa je veliki broj zatočenika umro od gladi, iznurenosti, bolesti, zverskih postupaka, a izvestan broj je bio ubijen.

Samo u jednom koncentracionom logoru u Italiji bili su zatočeni i jugoslovenski Jevreji, koji su po okupaciji Jugoslavije prebegli u Italiju radi spasavanja golog života. Najviše ih je bilo iz Hrvatske i Bosne, a manji broj iz Srbije. Oni su bili internirani u logor Feramonte, o kome će biti kasnije govora. Međutim, veći broj Jevreja iz Jugoslavije bio je konfiniran u raznim mestima u Italiji, od kojih su neki prebegli iz Jugoslavije, a ostale su doveli, Italijani iz »Zone I«, kao i logora u Albaniji (Kavaja, Šijak). Iz jednog sačuvanog dokumenta se vidi, da je bilo konfinirano preko 1.300 jugoslovenskih Jevreja u sledećim italijanskim provincijama: Asti, Bergamo, Como, Modena, Parma, Piacenza, Sonario, Varesa, Verceci, Cosenza, Novara, Perugia. Uslovi života konfiniranih Jevreja bili su, u najvećem broju slučajeva, vrlo teški, jer nisu raspolagali potrebnim sredstvima za život. Međutim, Italijani nisu prema njima primenili genocid.

Po kapitulaciji Italije, izvestan broj konfiniranih Jevreja bio je uhvaćen od Nemaca i odveden u nacističke logore, ali najveći broj je uspeo blagovremeno da se povuče na jug Italije, uglavnom u Bari i tako se spasi.

³⁷⁶ Evelyn Ic Chene, n.d. str. 660.

³⁷⁷ M. Milić, s. Begović, *Mauthausen, Otpor u žicama II*, Beograd 1969, str. 239.

170 J. Romano

Kao što je pomenuto, izvestan broj jugoslovenskih Jevreja bio je interniran u koncentracioni logor u Feramonte, dok ih nije bilo u ostalim koncentracionim logorima.

Logor Feramonte (Ferramonti di Tarsia) – nalazio se u provinciji Cosenza, i u njemu je bilo internirano oko 2.000 lica smeštenih u 50 drvenih baraka. Među internircima bilo je zarobljenih jugoslovenskih partizana i pripadnika NOP, izvestan broj jugoslovenskih Jevreja, kao i jevrejskih izbeglica iz Austrije, Nemačke, čehoslovačke i Poljske. Nije utvrđeno koliki je bio broj Jevreja u tom logoru.

Uslovi života u logoru su bili vrlo teški, naročito u vezi s ishranom. Međutim, životi Jevreja nisu bili ugroženi.

Po Kapitulaciji Italije najveći broj interniraca stupio je u NOR, među kojima i izvestan broj Jevreja, o kojima će biti kasnije govora.

dl *Logori u Mađarskoj*

Sve do 1944. godine u Mađarskoj nisu postojali koncentracioni i sabirni logori, već tzv. »radni logori« i veći broj zatvora. Uslovi života u tim radnim logorima se nisu razlikovali od uslova života u koncentracionim logorima koji su postojali u Nemačkoj, NDH i dr. Ljudstvo u tim logorima bilo je izloženo iscrpljujućim fizičkim radovima, zverskim postupcima od strane uprave logora uz sistematsko izgladnjavanje. Sem toga, veliki broj lica je stradao od raznih bolesti, a bilo je i masovnih ubistava.

U radne logore dovedena su lica iz Bačke, Baranje i Međumurja, i to prvenstveno ona koja su bila uključena u NOP ili su bila osumnjičena da saraduju sa pripadnicima NOP. Sem toga, u radne logore odvođena su lica koja je mađarski fašistički sud osudio na robiju zbog učešća u NOP. Među osuđenima bio je znatan broj Jevreja iz Bačke, Baranje i Međumurja.

U drugoj polovini 1944. godine, po ulasku nemačkih jedinica u Mađarsku, zatočnici koji nisu uspeali da pobegnu iz radnih logora Gestapo je odveo u nacističke logore i pobio.

Po ulasku nemačkih jedinica na anektiranu teritoriju Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja, Treći Rajh je doneo odluku o konačnom »rešenju jevrejskog pitanja« u tim pokrajinama, tj. o likvidaciji Jevreja. Po direktivama Gestapoa Mađarska vlada je naredila formiranje sabirnih logora u Bačkoj za Jevreje navedenih pokrajina. Iz tih sabirnih logora odvedeni su u sabirne logore u Mađarskoj, koji su bili privremenog karaktera, i iz kojih su odvedeni tokom maja i juna 1944. godine u nacističke koncentracione logore.

Privremeni sabirni logori u Mađarskoj formirani su u Segedinu, Baji i Bačalmašu.

Logor u Segedinu – formiran je početkom maja 1944. i smešten u prostorijama jevrejskog hrama. Zatočenici su ležali na kamenom podu. U logor su dovedeni Jevreji iz istočnog dela Bačke. Za ishranu zatočenika brinula se Jevrejska opština u Segedinu. Po dolasku u logor, mađarski fašisti su u potpunosti opljačkali zatočenike, čak su i bolju odeću i obuću sa njih skidali.

U tom sabirnom logoru zatočenici su ostali dve nedelje. Za to vreme je umrlo 40 lica. Sredinom maja 1944. odvedeni su u sabirni logor u Baji.

Logor u Baji – formiran je početkom maja 1944. i smešten u prostorijama nekadašnje tvornice nameštaja, čiji je vlasnik bio Polak.

Sredinom maja 1944. u logor su dovedeni zatočenici iz sabirnog logora u Segedinu, a nešto kasnije i iz Subotičkog logora. U njemu je bilo zatočeno oko 8.000 Jevreja, a za ishranu tolikog broja zatočenika morala se brinuti mala jevrejska opština u Baji. Razumljivo je da nije mogla obezbediti dovoljne količine životnih namirnica, pa je usledila opšta glad u logoru. I u tom logoru izvršena je pljačka zatočenika od strane mađarskih stražara. U roku od 10 dana, koliko su zatočenici ostali u logoru, umrlo je ili počinilo samoubistvo 65 lica.

Počev od 26. V 1944. usledilo je njihovo odvođenje železničkim transportom u logor u Aušvicu.

Logor u Bačalmašu – formiran je početkom juna 1944. i smešten je u stajama i oborima, dok je veći broj zatočenika ležao pod vedrim nebom. U logoru je bilo zatočeno oko 4.000 Jevreja. Prvi zatočenici dovedeni su 16. VI 1944. iz »Subotičkog geta«, kao i nekih manjih mesta sa teritorije severne Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja. U logoru su zatočenici zverski mučeni od mađarske straže. Za sve vreme boravka u logoru su ostavljeni bez hrane. Zbog gladi i zverskih postupaka mađarske straže veći broj zatočenika izvršio je samoubistvo.

Počev od 25. VI 1944. otpočelo je njihovo odvođenje železničkim transportima u nacističke koncentracione logore. Jedan železnički transport u kojem je bilo oko 700 Jevreja odvojen je u Segedinu od ostalih zatočenika i upućen u Strasshoff (Austrija), gde su upućeni na prisilan rad. Ostali su odvedeni preko Segedina u logor u Aušvicu, gde su stradali.³⁷⁹

e) *Logori u Nemačkoj*

Neposredno po dolasku na vlast u Nemačkoj, nacisti su formirali prve koncentracione logore na teritoriji Trećeg Rajha. U te logore su bili internirani nemački

³⁷⁹ *Zločini okupatora*, n.d. str. 170–172.

Jevreji, kao i napredni ljudi koji se nisu slagali sa nacističkom ideologijom. Broj koncentracionih logora u Nemačkoj stalno se povećavao s obzirom na sve veći broj zatočenika. S okupacijom pojedinih zemalja Evrope, u nemačke koncentracijske logore masovno su dovođeni zatočenici iz tih zemalja, pa s obzirom da postojeći logori nisu mogli da prime sve zatočenike, Treći Rajh je formirao veliki broj koncentracionih logora u svim okupiranim zemljama Evrope. Svi ti logori bili su logori smrti, jer je neznatan broj zatočenika ostao u životu. Najozloglašeniji logori u Nemačkoj bili su u: Dahau (Dachau), Buhensvaldu (Buchenwald) i Ravensbriku (Ravensbrück) u kojima je stradao veliki broj i jugoslovenskih Jevreja.

Logor u Dahau (Dachau) – To je bio prvi logor koji je formiran na teritoriji Trećeg Rajha. Formiran je 1933. godine u blizini sela Dahau, 18 km od Minhena. Bio je smešten u porušanim zgradama nekadašnje tvornice oružja, a obuhvatao je površinu od 600 x 300 m.

Prvi zatočenici su bili nemački Jevreji, kao i napredni Nemci koji se nisu slagali sa nacističkom ideologijom. Od 1939. godine u taj logor je počelo dopremanje zatočenika iz okupiranih zemalja Evrope. Od tada je korišćen za interniranje muškaraca, žena i dece.

Zatočenici su bili obeleženi pločicama raznih boja: politički zatočenici – crvenom, Jevreji – crvenom sa žutom šestokrakom zvezdom, Cigani – crnom, kriminalci – zelenom.

S obzirom da je broj zatočenika stalno rastao, formirane su ispostave tog logora u Allachu, Augsburgu, Kauferingu, Muldorfu. itd. U cilju što bržeg i masovnijeg uništavanja zatočenika, izgrađena je gasna komora kao i 4 peći (krematorijumi) za spaljivanje leševa. U logoru je bio veći broj zatočenika iz Jugoslavije. Početkom 1944. u taj logor je bio prebačen izvestan broj makedonskih Jevreja, koji su pre toga bili zatočeni u logor u Treblinku.³⁸⁰

Kada su se Dahau približile savezničke jedinice, zatočenici iz logora evakuisani su 29. IV 1945. u logor u Mauthausenu, kao i u neke druge logore.³⁸¹ Koliko je stradalo zatočenika u tom logoru nije bilo moguće ni približno utvrditi.

Logor u Buhensvaldu (Buchenwald) – formiran je 1937. na padinama Etersberga, 8 km severno od Vajmara (Weimar). Zahvatao je površinu od 30 hektara, ograđenu sa nekoliko redova bodljikave žice kroz koju je proticala struja visokog napona. Oko logora podignuto je 24 stražarskih kula.

Na tom prostoru podigli su zatočenici 80 zidanih zgrada i baraka, a izvan logora 17 četvorospratnih zgrada i 8 vila za esesovce. Sem toga, izgradili su 23 hale za

³⁸⁰ Evelin le Chene, n.d. str. 662.

³⁸¹ Henrijeta Karaoglanovio, *Dahau, Otpor u žicama II*, Beograd 1969. str. 299.

tvornicu Gustlof-Weken i Mi-Bau, kao i železničku prugu Vajmar–Buhenthal, du-
gu 16 km.

Logor je bio podeljen na dva dela: »veliki« i »mali« logor. U velikom logoru je bilo 48 zidanih zgrada, na dva sprata, u kojima su bili smešteni zatočeni-
ci koji su radili u raznim pogonima i radionicama. U malom logoru bila je 21 drvena ba-
raka za smeštaj bolesnih i iznurenih zatočenika, iz kojih su svakodnevno izvođene
grupe zatočenika radi usmrćivanja. Usmrćivanje je vršeno injekcijama fenola, za-
trovanom hranom, davljenjem rukama, itd. Leševi zatočenika spaljivani su u impro-
vizovanim krematorijumima. S obzirom da logor nije raspolagao gasnim komo-
rama za usmrćivanje zatočenika, to su oni, kada je bilo potrebno sprovesti ma-
sovno likvidiranje zatočenika, upućivani u logor u Aušvicu, gde su usmrćivani u
gasnim komorama.

U podrumu jedne zgrade, uprava logora je podigla 24 stuba za vešanje zatočenika,
koji su »prekršili logorsku disciplinu«.

Zatočeni-
ci su nosili prugasta odela sa platnenim oznakama različite boje: politi-
čki zatočeni-
ci – crvene, Jevreji – crvene sa žutom šestokrakom zvezdom, Cigani
– crne, kriminalci – zelene.

Logor je imao i »bolnicu«, koju je neko vreme vodio dr Bela Kon, zatočenik iz
Jugoslavije, koji je kao partizan zarobljen krajem 1943. godine. Međutim, uslovi
za lečenje u toj bolnici gotovo da i nisu postojali, S obzirom na vrlo teške
uslove života u logoru, broj obolelih zatočenika bio je vrlo velik. Mnogi zatoče-
nici nisu mogli da izdrže glad, iscrpljujući fizički rad kao i razna zlostavljanja,
pa su izvršili samoubistvo bacivši se na žičanu ogradu kroz koju je proticala
stiuja visokog napona. Početkom 1945, veći broj zatočenika bio je prebačen u
logor u Mauthausenu.

Među zatočenicima bio je i izvestan broj članova KPJ, koji su formirali 1943. godine
Logorski partijski komitet, koji je trebao da izvrši organizacione i druge pripreme
za oslobođenje logoraša vlastitim snagama. Pripreme su završene do aprila 1945.
pa je Komitet doneo odluku da se proboj izvrši 11. IV 1945. Za pripremani proboj
doznala je logorska uprava, te je u cilju zastrašivanja, izdvojila oko 1.500 Jevreja.
Neki su odmah pobijeni, a ostali odvedeni u druge koncentracione logore. No,
i pored toga, određenog dana zatočeni-
ci su izvršili proboj. Goloruki zatočeni-
ci razoružali su esesovsku stražu i pobili oko 250 esesovaca. Tako je logor oslo-
bođen 11. aprila 1945. godine.³⁸²

Logor u Ravensbriku (Rawensbrück) – formiran 1938. godine u blizini sela Ra-
vensbrik, 85 km severno od Berlina. Zbog sve većeg priliva zatočenika, logor je
od 1942. do 1944. godine 6 puta proširivan. Do 1942. korišćen je samo kao logor

³⁸² D. Nikolić, *Logor smo oslobodili vlastitim snagama, Otpor u žicama I*, Beograd 1969, str. 274.

za žene (ženski logor), a od te godine postojalo je i zasebno odeljenje za muškarce u kojem su bile smeštene razne zanatlije potrebne logoru.

U logoru je bilo 34 drvene barake za smeštaj zatočenika. Postojao je i »logorski zatvor« sa 80 ćelija, nazvan »bunker«, u kojem su zverski mučene zatočenice. Logor je imao i krematorijum sa 3 peći za spaljivanje usmrćenih i umrlih zatočenica. U blizini logora, kod mesta Uckerman podignuta je ispostava tog logora u kojoj su bile zatočenice od 14 do 18 godina starosti.

Zatočenice su bile obeležene trouglastim platnenim znacima različite boje: političke zatočenice – crvenim, Jevrejke – crvenim sa žutom šestokrakom zvezdom, Ciganke – crnim, kriminalke – zelenim.

Kroz taj logor je prošlo oko 132.000 zatočenica, koje su pripadale 21 naciji. U drugoj polovini 1944. dovedene su Jevrejke iz Mađarske, kao i izvestan broj Jevrejki iz Bačke. Prema nepotpunim podacima, u logoru je stradalo 92.000 zatočenica, od kojih je znatan broj bio usmrćen od nacističkih lekara prilikom vršenja raznih »medicinskih opita«.

Komandanti logora su bili Maks Kegel (Koegel) do 1942. godine, a zatim Fritz Suren (Suhren). U zverstvima i izivljavanju na zatočenicama posebno su se isticali Johan Švarchaber (Schwartzhaber), Hans Flaum (Pflaum) i Dorotea Bine (Binz). Svi su osuđeni posle rata na smrt, dok je Kegel izvršio samoubištvo.

Kada su se jedinice CA približile logoru, uprava logora je 29. aprila 1945. sprovela evakuaciju zatočenica u druge koncentracione logore. U logoru u Ravensbriku ostavljene su samo bolesne i iscrpljene, koje su jedinice CA prihvatile 30. aprila 1945. godine.³⁸³

f) Logori u Poljskoj

Nacisti su na teritoriji Poljske podigli veći broj koncentracionih logora, od kojih su bili najozloglašeni logor u Aušvicu i logor u Treblinki. U tim logorima stradao je vrlo veliki broj Jevreja, među kojima i veći broj iz Jugoslavije.

Logor Aušvic (Auschwitz) – formiran je početkom 1941. godine po naređenju Hajnriha Himlera (Heinrich Himmler). Smešten je u neposrednoj blizini grada Aušvica (Osvječín), 50 km od Krakova, u kasarnama nekadašnje austrougarske vojske. To je bio matični logor, koji je kasnije formirao još nekoliko logora u neposrednoj blizini.

Matični logor nosio je naziv »Stammlager« ili »Auschwitz I«. Bio je ograđen trostrukim redom bodljikave žice kroz koju je proticala struja visokog napona. U logoru je bilo 28 zidanih dvospratnih zgrada, kao i veći broj drvenih baraka

³⁸³ Vida Zavri, *Ravensbrik, Otpor u žicama II*, Beograd 1969, str. 349.

U prvo vreme korišćen je za interniranje kriminalaca iz Nemačke, a zatim zatočenika iz svih okupiranih zemalja Evrope. Podeljen je bio u tri sektora: sektor B-I sa zidanim zgradama u koje su smeštene zatočenice, i sektor II i III sa drvenini barakama za smeštaj zatočenika.

Usled sve većeg priliva zatočenika, po naređenju Himlera, od marta 1942. podignuto je nekoliko ispostava matičnog logora, i to u sledećim mestima: Bležinka, Rajske, Babitz, Harmense, Plavy, Braschkowitz i Budy. Te ispostave nosile su zajednički naziv »Aussenlager« (spoljni logor). U tim ispostavama bili su smešteni zatočenici koji su radili na poljoprivrednim imanjima logora.

Pored pomenutog logora »Aushwitz I«, postojao je i logor »Auschwitz II« u Birkenau, pod čiju upravu je u drugoj polovini 1942. potpao »Aussenlager« (spoljni logor).

S obzirom da je nacistička ratna industrija zahtevala sve veći broj radne snage, to su nacisti počeli od druge polovine 1942, da dovode zatočenike iz okupiranih zemalja Evrope na prisilan rad. Za njihov smeštaj podignuti su u sastavu logora u Aušvicu tzv. »Nebenlageri« (sporedni logori). Prvi takav logor bio je podignut u mestu Monowitzu i u njemu su smešteni zatočenici koji su radili u hemijskoj industriji IG-Farben-Konzern. Od 1942. do 1944. godine podignuta su 32 sporedna logora.

Zatočenici su u logoru nosili prugasta odela, sa trouglastim pločicama raznih boja na prsima: politički zatočenici – crvene, Jevreji – crvene sa poprečnom žutom prugom, Cigani – crne, kriminalci – zelene. Od februara 1943. zatočenicima su utetovirani na podlaktici leve ruke brojevi pod kojima su zavedeni u logorskoj kartoteci.

Od druge polovine 1942. otpočela je masovna likvidacija poljskih Jevreja u logoru u Aušvicu. Usmrcivanje je vršeno u gasnim komorama za koje su adaptirane dve seoske zgrade u blizini Birkenaua – »Birkenau I« i »Birkenau II«, ili kako su ih zatočenici zvali – »Bela kuća« i »Crvena kuća«. U gasnim komorama ugušeno je oko 1,263.000 poljskih Jevreja, koji su sahranjeni u masovnim grobnicama. U toku 1943. godine, izgrađeno je još 11 gasnih komora i 2 krematorijuma sa po 5 peći za spaljivanje leševa. Kapacitet spaljivanja u tim pećima bio je 4.756 lica u toku jednog dana. Međutim, zatočenici nisu ubijani samo primenom gasnih komora. Oko 22.000 lica je ubijeno ubrizgavanjem injekcije fenola, a veliki broj je umro od gladi, iscrpljenosti, bolesti i zverskih zlostavljanja, kao i od posledica izvršenih »medicinskih opita« od strane nacističkih lekara.

Prvi komandant logora u Aušvicu bio je Rudolf Hes. Zamenio ga je Artur Liebehenschel (Liebehenschel), da bi ponovo došao Hes. Poslednji komandant bio je Richard Ber (Richard Ber).

U strahu da za zločine koji su vršeni u Aušvicu ne dozna svetska javnost, nacisti su primenili perfidnu obmanu. Godine 1943. doveli su iz čehoslovačke oko 5.000 Jevreja i smestili ih van logora u lepo uređenim zgradama sa dečjim vrtićima, •obijali su, relativno, dobru hranu, a deca su živela sa roditeljima. Logor je nazvan »porodični logor«. Postupak nacista prema njima bio je vrlo korektan, pa su zatočenici pisali svojim rođacima i poznicima u Americi, švajcarskoj, Engleskoj, i dr. da lepo žive u logoru. Na taj način je bila obmanuta svetska javnost o stvarnom stanju u logoru »Aušvic«. Marta 1944. nacisti su pobili tu grupu Jevreja i 16. maja 1944. doveli iz čehoslovačke drugu grupu od oko 7.000 Jevreja. I oni su bili smešteni u »porodični logor«, a postupak sa njima bio je kao i sa prvom grupom. I zatočenici iz ove grupe pisali su u inostranstvo »da lepo žive u logoru«. Nacisti su 12. jula 1944. i ovu grupu Jevreja usmrtili u gasnim komorama.

Kada su se jedinice CA približile logoru, izvršena je 18. I 1945. evakuacija logoraša. Oni su po grupama odvođeni u druge nacističke koncentracione logore: Mathausen, Dahau, Gros-Rosen, Flossenbug, Ravensbrik, Buhenvald, Bergen-Belsen. Zatočenici koji su pokušali bekstvo prilikom evakuacije, bili su ubijeni. U logoru je ostalo oko 4.800 bolesnih i iscrpljenih zatočenika, koje su prihvatile 27. januara 1945. jedinice Crvene armije.

Po broju žrtava i zverstvima koja su počinjena, logor u Aušvicu predstavlja najozloglašeni nacistički logor u drugom svetskom ratu. Nije bilo moguće ni približno utvrditi koliki je broj zatočenika stradao u tom logoru, jer su nacisti uvođili u kartoteku vrlo mali broj zatočenika, dok je najveći broj pridošlih zatočenika odmah ubijen, ili kratko vreme po dolasku, bez prethodne registracije.

Prema nepotvrđenim podacima, u logoru je stradalo oko 3 miliona Jevreja (1.000.000 iz Mađarske, 1.263.000 iz Poljske i preko 500.000 iz ostalih okupiranih zemalja Evrope). Pretpostavlja se, da je u tom logoru stradalo oko 20.000 jugoslovenskih Jevreja: iz Hrvatske oko 4.500, Slavonije oko 1.500, Bosne oko 2.000, Bačke, Baranje, Međumurja i Prekomurja oko 12.000, Raba i Istre oko 300.

U članku »Osvjenčin« od Đ. Lebovića navedeni su neki veći transporti Jevreja koji su dovedeni u Aušvic do avgusta 1944. godine:

- u prvoj polovini 1942. godine, stigao je prvi transport sa jugoslovenskim Jevrejima. Iz tog transporta u kartoteku je uvedeno 87 lica sposobnih za rad, a ostali su odmah odvedeni u gasne komore i usmrćeni. Lebović ne navodi iz kojih teritorija Jugoslavije su bili prikupljeni ti Jevreji;
- 22. avgusta 1942. stigao je transport iz kojeg je izdvojeno 110 muškaraca i 86 žena i registrovano u kartoteci, a ostali su ugušeni u gasnoj komori. Prema našim istraživanjima, ti Jevreji su bili iz Osijeka, Našica, Đakova, Virovitice, Donjeg Mi-holjca, Podravske Slatine i Valpova. Oni su odvedeni iz logora u Tenju, preko Lobograda u Aušvic;

- 26. avgusta 1942. izdvojeno je iz transporta 77 muškaraca i 88 žena i uvedeno u kartoteku, a ostali su ugušeni u gasnim komorama. U toj grupi bilo je, prema našim istraživanjima Jevreja iz logora u Tenju, Sremske Mitrovice, Rume, Vukovara, Iloka, Sida i Vinkovaca, koji su preko Loborgrada upućeni u Aušvic;
- 7. maja 1943. stigao je transport iz kojeg je izdvojeno i uvedeno u kartoteku 40 muškaraca i 45 žena, a ostali su pobijeni. Nije utvrđeno iz kojih mesta Jugoslavije su bili upućeni;
- 13. maja 1943. iz transporta koji je stigao u Aušvic, izdvojeno je i uvedeno u kartoteku 30 muškaraca i 25 žena, a ostali su odmah pobijeni. Ni za ovu grupu nije utvrđeno iz kojih mesta su dovedeni;
- 2. maja 1944. stigao je transport sa oko 3.000 Jevreja od kojih je izdvojeno i uvedeno u kartoteku oko 1.000, a ostali su pobijeni. Autor navedenog članka je mišljenja, da se radi o grupi bačkih Jevreja. Međutim, iz sačuvane dokumentacije se vidi, da su bački Jevreji prebačeni iz sabirnih logora u Bačkoj i Mađarskoj tek krajem maja i početkom juna 1944. godine. Prema tome, nije se radilo o bačkim Jevrejima, ili nije bio tačan datum dolaska transporta u Aušvic.
- 29. maja 1944. stigao je transport sa oko 4.000 Jevreja, za koje autor navodi da su bili iz Bačke. S obzirom na datum stizanja transporta u Aušvic, ta grupa nije pripadala bačkim Jevrejima. Moguća je pretpostavka, da se radilo o Jevrejima iz Hrvatske (najvećim delom iz Zagreba), koji su na traženje Gestapoa prikupljeni i odvedeni za Aušvic. Iz te grupe izdvojeno je oko 1.000 lica;
- 31. maja 1944. stigao je transport sa oko 2.500 bačkih Jevreja iz kojeg je izdvojeno i uvedeno u kartoteku oko 700 muškaraca i žena, a ostali su pobijeni. Verovatno da ni u ovom slučaju datum pristizanja transporta sa bačkim Jevrejima nije tačan;
- 28. juna 1944, stigao je u Aušvic transport sa oko 3.000 bačkih Jevreja, od kojih je izdvojeno i uvedeno u kartoteku oko 1.000 muškaraca i žena, a ostali su usmrćeni;
- 16. avgusta 1944. stigao je transport u kojem je bilo Jevreja iz Zagreba i nekih mesta u Istarskom primorju. Izdvojeno je i registrovano 8 lica, a ostali su pobijeni.³⁸⁴

Na osnovu nekih ličnih istraživanja izvršena su još sledeća odvođenja Jevreja iz Jugoslavije u Aušvic:

- novembra 1943. odvedena je grupa splitskih Jevreja (najvećim delom muškarci) iz logora »Sajmište«;
- februara 1944. odvedeni su Jevreji iz Višegrada;

³⁸⁴ Đ. Lebović, *Osvjenčin, Otpor u žicama I*, Beograd 1969, str. 163–186.

- početkom aprila 1944. odvedeno je oko 300 Jevreja iz nekih mesta u Istri;
- juna 1944. odvedeno je iz Sušaka i Opatije 83 Jevreja.

Na osnovu ovih nepotpunih podataka može se zaključiti, da je u logoru u Aušvicu, posle »Jasenovca«, stradalo najviše jugoslovenskih Jevreja.

Logor u Treblinki – formiran je septembra 1941. godine, po naređenju Kraishauptmanna Ernesta Grams-a (Gramss). Bio je smešten u neposrednoj blizini železničke stanice Treblinka. Prvobitni naziv logora bio je »Arbeitslager I«, a kasnije je dobio naziv »Treblinka I«. Namenjen je za interniranje »nepoćudnih elemenata«, prvenstveno poljskih Jevreja. Zahvatao je površinu od 16 hektara, ograđen bodljikavom žicom. Prvi zatočenici bili su poljski Jevreji, koji su podigli i prve barake za smeštaj zatočenika.

Od novembra 1941. g. upravu logora preuzeo je Gestapo, a za komandanta je postavljen SS-Hauptsturmführer Ojpen (Eupenn). U to vreme u logoru su bili internirani isključivo poljski Jevreji. Oni su bili izloženi zverskim mučenjima, ponižavanjima i teškim fizičkim radovima, a posebno izgladnjavanju. Zbog vrlo loših higijenskih uslova došlo je do pojave epidemija od kojih je umirao svakodnevno veliki broj zatočenika. Zdravstvena služba u logoru nije postojala. Veći broj zatočenika bio je na zverski način ubijen.

Od septembra 1941, tj. od kada je logor formiran pa do kraja te godine kroz logor je prošlo oko 10.000 poljskih Jevreja, od kojih je 70% umrlo i ubijeno. Nakon drugog svetskog rata otkopano je u pozadini logora 40 zajedničkih grobnica sa preko 6.500 leševa.

Početkom 1942, doneo je Adolf Ajhman (Eichmann) odluku o potpunoj likvidaciji Jevreja u okupiranim zemljama Evrope, koja bi se sprovela njihovim uništavanjem u koncentracionim logorima. U vezi sa tom odlukom, pristupilo se aprila 1942. izgradnji logora »Treblinka II« u neposrednoj blizini nekadašnjeg logora »Treblinka I«. Novi logor je zahvatao površinu od 13,5 hektara. Za podizanje tog logora Jevrejska opština u Varšavi morala je da nabavi potrebnu građu, a izgradnju su izvršili zatočeni poljski Jevreji. Uređenje logora bilo je završeno do jula 1942, i od tada je otpočeto u njemu sa masovnim usmrćivanjem zatočenika primenom gasnih komora. U jednoj zgradi bilo je 3, a u drugoj 10 gasnih komora. Leševi zatočenika spaljivani su u improvizovanim krematorijumima – u iskopanim jamama.

Nakon likvidiranja poljskih Jevreja, u logor su dovedeni Jevreji iz Austrije, Belgije, Grčke, Nemačke, SSSR-a, Francuske i Jugoslavije (makedonski Jevreji).

Iz sabirnog logora u Skoplju dovedeni su makedonski Jevreji u logor u Treblinku u tri transporta, i to; 28. i 31. marta i 5. aprila 1943. godine. U Treblinku je stiglo 7.132 lica. Oni su najvećim delom ugušeni u gasnim komorama u Treblinku, a neki

su odvedeni u Aušvic, Dahau, Bergen-Belsen, Majdanek i Lublin. Prema nekim podacima, u životu je ostalo 166 makedonskih Jevreja.³⁸⁵

Na putu do Treblinke zatočenici su bili potpuno opljačkani, a pre odvođenja u gasne komore skidani su do kože.

U logoru u Treblinki nisu postojale radionice u kojima bi radili zatočenici, kao što je bio slučaj u ostalim nacističkim logorima. Logor je formiran isključivo za masovno uništavanje zatočenika, prvenstveno Jevreja. Koliko je ljudi stradalo u tom logoru nije bilo moguće ni približno utvrditi. Prema nekim podacima, u logoru je ubijeno oko 800.000 Jevreja. O masovnom uništavanju zatočenika u tom logoru govori i podatak, da je za Nemačku upućeno oko 250 vagona odeće i obuće, skinute sa logoraša pre njihovog usmrćivanja.

Rukovodilac masovnog ubijanja zatočenika u logoru »Treblinka II« bio je Štengel (Stengel) i njegov zamenik Franz Kurt. Zadatak koji je postavio Ajhman, uprava logora je potpuno izvršila. Novembra 1943, izvestila je uprava logora Ajhmana, da SLI svi zatočenici likvidirani, pa je naređeno da se logor rasformira.

U cilju prikrivanja počinjenih zločina, zgrade, barake, gasne komore i krematoriji su porušeni, a zemljište preorano da bi se uništili tragovi zločina.³⁸⁶

g) Zarobljenički logori u Nemačkoj

Nakon raspada jugoslovenske vojske u aprilskom ratu 1941. godine, odveden je veliki broj oficira i vojnika u razne zarobljeničke logore u Nemačkoj: Varburg, Hamelburg, Ofenburger, Nirnberg, Osnabruk i dr. Među zarobljenicima bilo je oko 400 oficira-Jevreja, od kojih je u 1941. godini bilo oko 200 u logoru u Nirnbergu, a isto toliko i u logoru u Osnabriku. Nekoliko desetina oficira-Jevreja, uglavnom lekara, bilo je zatočeno u raznim drugim logorima. Broj zarobljenih vojnika-Jevreja bio je znatno veći od broja zarobljenih oficira-Jevreja i oni su se nalazili u raznim logorima zajedno s ostalim zarobljenim jugoslovenskim vojnicima. Oni su radili po raznim mestima u Nemačkoj, u poljoprivredi, fabrikama, radionicama, i imali su izvesnu slobodu kretanja i relativno bolje uslove života od oficira-Jevreja u logorima.

Pomenuto je, da je 1941. bilo najviše oficira-Jevreja u logoru u Nirnbergu i Osnabriku, pa će dalje, uglavnom, biti govora o uslovima života zarobljenih oficira u tim logorima, kao i o odnosu logorskih uprava prema njima.

U početku su oficiri-Jevreji bili smešteni skupa s ostalim zarobljenim oficirima u logor tzv. »Oflag XIII B« i prema njima nisu primenjivani diskriminatorski

³⁸³ Evelin le Chene. n.d. str. 662.

³⁸⁴ R. Gumkovski, A. Rutkovskij, *Treblinka*, Varšava (b. g.).

postupci. Takvo stanje je trajalo do novembra 1941, kada su u logor stigle prve vesti o borbi partizana u Srbiji protiv okupatora i kvislinga Nedića. Od tada je otpočeo proces diskriminacije prema oficirima-Jevrejima. Do toga je došlo nakon »Apela« koji je uputio general Danilo Kalafatović, načelnik štaba Vrhovne komande bivše jugoslovenske vojske (koji se nalazio u zarobljeničkom logoru u Nimbergu) zarobljenim oficirima jugoslovenske vojske. U »Apelu« se kaže:

»U vreme kada se naša vlada u otadžbini bori na život i smrt protiv komunizma i razbojničkih bandi da bi spasla naše porodice i naš narod od propasti, ne smemo mi ovde, kao glavna grupa naših aktivnih i rezervnih oficira, da ostanemo nemi posmatrači tih tragičnih događaja ...«

U nastavku »Apela« se traži, da oficiri potpišu priloženu izjavu, poznatu pod nazivom »Nirnberška deklaracija« u kojoj se hvali rad izdajnika Nedića u Srbiji, s tim da se potpisnici »Deklaracije« stavljaju na raspolaganje Nediću za borbu protiv narodnooslobodilačkog rata. Objava »Apela«, kao i potpisivanje »Nirnberške deklaracije« izvršeno je po odobrenju nemačke komande, koja se nadala da će jugoslovenske zarobljenike, u datom momentu, moći regrutovati za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Pored grupe pristalica generala Kalafatovića, vršila je i uprava logora pritisak na zarobljene oficire i vojnike radi potpisivanja »Deklaracije«. I pored pritiska koji je vršen, veliki broj zarobljenika je odbio potpisivanje »Deklaracije«, a među njima, sem malih izuzetaka, bili su i Jevreji.

S obzirom na stav zarobljenika-Jevreja, koji su odbili da potpišu »Deklaraciju«, uprava logora otpočela je sa primenom diskriminacionih mera protiv Jevreja. Jedna od prvih mera bila je izdvajanje Jevreja u poseban blok VII B, koji je bodljikavom žicom i stražom izdvojen od drugih blokova u kojima su bili zarobljenici – nejevreji. Sledeća mera bila je ograničavanje izdavanja formulara za vođenje prepiske sa porodicama u Jugoslaviji.

Sledilo je i naređenje kojim se propisuje da oficiri-Jevreji moraju nositi na uniformama žutu šestokraku zvezdu sa natpisom »Jude«.

Na inicijativu Jevreja, predratnih članova KPJ (Ota Bihaljia i dr.) uputio je starešina »jevrejske barake« dopis 4. januara 1942. starešini logora »Oflag XIII B« generalu Mil. Petroviću, u kojem se traži da kod nemačke komande interveniše da se pomenuto naređenje stavi van snage, jer »predstavlja povredu odredbe 2. člana 4 Ženevske konvencije od 1929. o postupanju sa ratnim zarobljenicima, koja ne dopušta različito tretiranje zarobljenika na osnovu veroispovesti.

U nemačko ratno zarobljeništvo došli smo kao jugoslovenski oficiri, što treba da nam obezbedi ravnopravno tretiranje sa drugim oficirima.«

Istog dana general Petrović vratio je dopis uz napomenu »da niti može, a niti hoće da interveniše za ukidanje izvršenja ovog naređenja ... s tim, da na dan 5. o. m. kod jutarnjeg apela značke imaju biti prišivene. Prednje se dostavlja na tačno izvršenje.«

Nemci su ubrzo uvideli, da nisu postigli željeni uspeh sa akcijom koju su sproveli profašistički nastrojeni jugoslovenski generali i oficiri. Broj antifašista u logoru u Nirnbergu stalno je rastao, pa su odlučili da oko 800 oficira antifašista, među kojima je bilo i oko 200 Jevreja premeste u logor u Osnabriku. Njihovo odvođenje izvršeno je maja 1942. godine.

U logoru u Osnabriku, koji je nosio naziv »Oflag VI C« bilo je do tada oko 5.000 zarobljenika, među kojima i nešto manje od 200 Jevreja. Izvestan broj oficira-Jevreja doveden je iz raznih drugih logora (Hamelburg, Varburg i dr.), pa je po dolasku Jevreja iz logora u Nirnbergu bilo oko 400 oficira-Jevreja u logoru u Osnabriku, pored izvesnog broja (oko 200) vojnika-Jevreja.

Do dolaska grupe zarobljenih oficira iz logora u Nirnbergu, u logoru u Osnabriku nisu bile preduzete diskriminatorske mere prema Jevrejima. Oni su bili smešteni u barakama zajedno s ostalim jugoslovenskim oficirima. Po dolasku u Osnabrik, Jevreji iz nirnberškog logora smešteni su u baraku 33, a nešto kasnije svi oficiri-Jevreji u logoru u Osnabriku izdvojeni su i smešteni u baraku 37 i 38, a u barake 35 i 36 smešteni su oficiri – nejevreji, koji su se isticali kao antifašisti. U prvo vreme te četiri barake nisu bile posebno odvojene od ostalih baraka u logoru.

U drugoj polovini 1942. došlo je do snažnije polarizacije između zarobljenih oficira antifašista i pristalica »Nirnberške deklaracije«. Do prvog oštrog sukoba između te dve grupacije oficira došlo je jula 1942, prilikom izbora glavnog poverenika Oflaga VI C. Na izborima, i pored raznih represalija od strane uprave logora i pristalica »Nirnberške deklaracije«, pobedila je lista antifašista, koji su predložili za glavnog poverenika potpukovnika Jeftu Jovanovića, istaknutog antifašistu.

Potpukovnik Jefta Jovanović uporno se borio, da uprava logora striktno poštuje odredbe Ženevske konvencije u vezi sa zarobljenicima, bez obzira na njihovu veroispovest i nacionalnost. Zbog takvog stava, nemačke vlasti su ga prebacile u drugi zarobljenički logor, pa su marta 1943. zakazani novi izbori za glavnog poverenika logora.

U predizbornoj kampanji, grupa kolaboracionista organizovala je široku kampanju protiv pristalica antifašističkog pokreta. Na barakama su izlepljeni plakati u kojima su raznim pogrdama napadane pristalice antifašističkog pokreta, a posebno Jevreji: »Predajmo Čivute Nemcima«; »Jevreji su krivi za rat«; »Psima i Jevrejima zabranjen ulaz«, itd.

U predizbornoj kampanji vrlo značajnu ulogu odigrao je Sima Karaoglanović, predratni član KPJ. Po zadatku Logorskog komiteta KPJ, Karaoglanović je delovao politički među zarobljenim vojnicima, objašnjavajući im značaj narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji, kao i antifašističkog pokreta u logoru. Zahvaljujući njegovom radu, veliki broj vojnika glasao je na izborima za kandidata koga su predložili antifašisti, tj. za potpukovnika Vjekoslava Kolba.

182 J. Romano

Izbori su održani 8. marta 1943. i pobedila je lista antifašista, odnosno za glavnog poverenika logora izabran je Vjekoslav Kolb.

Uspeh postignut na izborima bio je od posebnog značaja, jer je usledio proces masovnijeg uključivanja zarobljenika u antifašistički pokret.

Potpuno je razumljivo da je poraz kolaboracionista predstavljao težak udarac i to ne samo za njih, već i upravu logora, odnosno nemačke vlasti. Stoga su preduzete sledeće diskriminatorne mere prema antifašistima, a posebno prema Jevrejima od strane logorskih fašista i uprave logora:

- barake 35 i 36, u kojima su bili smešteni komunisti i antifašisti, kao i barake 37 i 38, u kojima su bili smešteni Jevreji, odvojene su bodljavom žicom od ostalih baraka u logoru »Oflag VI C«. Izdvojene barake 35, 36, 37 i 38 predstavljale su sada zaseban deo Oflaga VI C i nosio naziv »logor C«, dok je ostali deo nazvan »logor D«;
- zabranjen je rad raznih kulturnih udruženja koja su postojala u »logoru D«, jer je uprava logora uvidela da pristalice antifašističkog pokreta imaju preko tih udruženja široke mogućnosti za njihovu delatnost;
- 20. marta 1943. upala je grupa kolaboracionista kroz prozor u prostoriju koja je korišćena kao jevrejska bogomolja, i demolirali je.

Ali, sve te kao i druge mere nisu mogle da zaustave nagli polet antifašističkog pokreta, pa i među zarobljenicima u »logoru C«. S obzirom da su u tom pokretu Jevreji igrali važnu ulogu, uprava logora je donela odluku, da se Jevreji iz barake 37 i 38 prebace u logor u Štrasburgu. Njihovo odvođenje je izvršeno 8. juna 1944. Pre utovara u železničke vagone, Jevrejima su oduzete najvrednije stvari, pa su zatim vezani dovedeni u Štrasburg.

U Štrasburgu su bili smešteni u podzemnim odajama u tvrđavi »Bismark«. Higijenski uslovi su bili vrlo loši zbog velike vlažnosti u tim prostorijama.

U jesen 1944. godine, zbog nadiranja savezničke vojske prema Štrasburgu, doneta je odluka, da se zarobljenici prebace u Barkenbrigeu (na poljskoj granici). Logor je nosio naziv »Oflag 65«. Uslovi života u tom logoru su bili izuzetno teški: surova klima, trošne barake, glad, itd. Treba napomenuti da Jevreji nisu bili odvojeni od ostalih zarobljenika ni u logoru u Štrasburgu ni u logoru u Barkenbrigeu.

Nadiranja sovjetskih jedinica primorala su upravu logora, da 29. februara 1945. prebaci zarobljenike u logor u Redericu. U toku noći, pre odvođenja, uspela je veća grupa zatočenika da se sakrije. Među njima bilo je i oko 200 Jevreja. Oni su stupili u vezu sa jedinicama poljske armije »Koščusko« i dočekali oslobođenje.

Ostali zarobljenici krenuli su peške prema zapadu, i nakon 4 nedelje pešačenja ukrcani su u voz i prebačeni u logor u Aleksisdorfu (na holandskoj granici).

Situacija, naročito u pogledu ishrane bila je izuzetno teška. U tom logoru ostali su zarobljenici do 7. IV 1945. kada su odvedeni peške do grada Falingbostela, odakle su nakon nekoliko dana bili oslobođeni od jedinica britanske armije.

U nemačkim zarobljeničkim logorima, u toku četvorogodišnjeg zatočeništva, pod teškim psihičkim i fizičkim opterećenjima, izloženi gladi, zimi i raznim bolestima, umro je izvestan broj zarobljenika-Jevreja. Koliko ih je umrlo nije utvrđeno. Međutim, neki zarobljenici-Jevreji bili su namerno ubijeni (Ladislav Gajger u logoru u Osnabriku), a 12 bolesnih zarobljenika-Jevreja iz Oflaga VI C predali su Nemci u leto 1942. nedićevcima u Beogradu, koji su ih pobili u logoru na Banjici.³⁸⁷

Tabelarni pregled logora u Jugoslaviji u kojima su bili zatočeni Jevreji

mesto i datum formiranja logora	vrsta logora i ko je formirao	iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	daljna sudbina zatočenika
BANAT			
Petrovgrad 14/15. 8. 1941.	sabirni Nemci	srez: Petrovgrad, Srpska Crnja i Jaša Tomić	početkom septembra 1941. muškarci internirani u »Topovske šupe« i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor »Sajmište« i do maja 1942. pobijeni
Novi Bečej 14/15. 8. 1941.	sabirni Nemci	srez: N. Bečej, N. Kneževac i V. Kikinda	početkom septembra 1941. muškarci internirani u »Topovske šupe« i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor »Sajmište« i do maja 1942. pobijeni
Pančevo 14/15. 8. 1941.	sabirni – Nemci	srez: Pančevo	početkom septembra 1941. muškarci internirani u »Topovske šupe« i do kraja oktobra pobijeni; žene i deca internirani 12. 12. 1941. u logor »Sajmište« i do maja 1942. pobijeni
SRBIJA			
Kragujevac maj 1941.	sabirni Nemci	Kragujevac	internirani muškarci, koji su streljani 19. 10. 1941. u Kragujevcu
Beograd »Topovske šupe« početkom septembra 1941.	koncentracioni za muškarce – Nemci	muškarci iz Banata	streljani od druge polovine septembra do kraja oktobra 1941. kod s. Jabuka
Beograd »Banjica« 10. 7. 1941.	koncentracioni za muškarce – Nemci	Beograd i okolnih mesta u Srbiji	streljani od kraja oktobra do decembra 1941. u Jajincima i dr.
Šabac juli 1941.	koncentracioni – Nemci	Šabac i jevrejske izbeglice iz Nemačke, Poljske, Mađarske, i dr.	muškarci streljani 12. i 13. 10. 1941. u Zasavici, a žene i deca odvedeni 26. 1. 1942. u »Sajmište« gde su stradali

³⁸⁷ J. Pesburger, *Oficiri Jevreji u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj*, Zbornik 3 Jevrejskog istorijskog muzeja. Beograd 1975, str. 225–270.
S. Karaoglanović, *U ratnom zarobljeništvu, Albert Vajs 1905–1964. Spomenica*, Beograd 1965, str. 39–66.
M. Vujanović, *Partijski rad u zarobljeničkom logoru u Osnabriku, Četrdeset godina* 7, Beograd 1961, str 533, 537, 556.

mesto i datum formiranja logora	vrsta logora i ko je formirao	iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	daljna sudbina zatočenika
Niš »Crveni krst« 15. 10. 1941.	koncentracio- ni – Nemci	Niš i okolna mesta	muškarci streljani 12. 2. 1942. na Bubnju; žene i deca odvedeni mar- ta 1942. u »Sajmište«, gde su stra- dali
Zemun »Sajmište« 12. 12. 1941.	koncentracio- ni – Nemci	žene i deca iz Banata, Beogra- da, Niša, Kosme- ta, kao i muš- karci i žene iz Sandžaka, Zvor- nika, C. Gore, Splita	najveći broj stradao od januara do maja 1942, a izvestan broj odveden u Aušvic
Borski rudnik	radni logor – Nemci	muškarci iz Bačke	izvestan broj stradao u Borskom rudniku, kao i na putu do Crvenke oktobra 1944. Preostali stradali u nacističkim logorima (preživio vrlo mali broj)
MAKEDONIJA			
Skoplje 11. 3. 1943.	sabirni – Nemci	sa teritorije Ma- kedonije	od 22. do 29. 3. odvedeni u logor u Treblinku i gotovo svi su stradali
HRVATSKA – SLOVENIJA – SREM			
Koprivnica »Danica« 20. 4. 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske i Bosne	odvedeni u logor u Gospiću, a zatim neki u logor Jadovno, neki u logor u Slano i Metajno, a neki u Jasenovac
Daruvar maja 1941.	sabirni – NDH	jevrejske izbeg- lice iz zapadne Evrope	odvedeni u logor u Gospić, a zatim u Jasenovac – svi su stradali
Zagreb »Zagrebački zbor« jula 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavo- nije i Bosne	u logor u Gospić, a zatim u druge logore – svi su stradali
Gospić juna 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske, Slavo- nije i Bosne	odvedeni u logor Jadovno, Metajno, Slano, Jasenovac
Srem. Mitrovica jula 1941.	sabirni – NDH	Jevreji iz Rume i jevrejske iz- beglice iz Evro- pe nastanjene u Rumi	Jevreji iz Rume posle nekoliko da- na pušteni kućama, a izbeglice u logor St. Gradiška i Jasenovac
Vukovar avgust 1941.	sabirni – NDH	Jevreji iz Vuko- vara	odvedeni 8. 11. 1941. u Jasenovac – svi su stradali
Loborgrad septembra 1941.	sabirni – NDH	iz raznih mesta Hrvatske Slavo- nije i Bosne	avgust–oktobar 1942. odvedeni u logor u Aušvicu
Đakovo decembra 1941.	sabirni ženski – NDH	žene i deca iz Bosne, Hrvatske i Slavonije	od 15. 6. do 15. 7. 1942. odvedeni u Jasenovac – svi su stradali
Osijek »Tenje« juna 1942.	sabirni – NDH	iz Osijeka i o- kolnih mesta	avgusta odvedeni u Jasenovac, a jedna grupa u Aušvic

mesto i datum formiranja logora	vrsta logora i ko je formirao	iz kojih mesta (teritorija) su zatočnici	daljna sudbina zatočenika
Vinkovci jula 1942.	sabirni – NDH	iz Vinkovaca, Rume, Šida, Iloka	jula 1942. odvedeni delom u Jasenovac, a delom u Aušvic
Kerestinec maja 1941.	sabirni – NDH	članovi KPJ i simpatizeri iz Hrvatske i Bosne	jedna grupa streljana 8. 7. 1941, a ostali 17. 7. 1941.
Jadovno (Pag) juna 1941.	koncentracioni – NDH (muški)	dovedeni iz logora u Gospiću i logora »Danica«	veliki broj ubijen, a ostali odvedeni avgusta 1941. u Jasenovac
Jasenovac »Logor I« – Krapje avgusta 1941.	koncentracioni – NDH (muški)	dovedeni iz logora u Metajno	veliki broj ubijen, a ostali prebačeni u »Logor III« Jasenovac novembra 1941.
Jasenovac »Logor II« – Bročice septembar 1941.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne	veliki broj ubijen, a ostali prebačeni u »Logor III« Jasenovac novembra 1941.
Jasenovac »Logor III« (Ciglana)	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i Bosne i preživeli logoraši iz »Logora I« i »Logora II«	gotovo svi pobijeni od 1942. do 1945. – manji broj uspeo pobeći
Jasenovac »Logor IV« (Kožara) januar 1942.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema, Bosne	gotovo svi pobijeni od 1942. do 1945. – manji broj uspeo pobeći
»Logor V« St. Gradiška druga polovina 1942.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske, Srema, Bosne	gotovo svi pobijeni – manji broj prebačen u Jasenovac i Lepoglavu oktobra 1944.
Lepoglava juli 1943.	koncentracioni – NDH (muški)	iz Hrvatske i preživeli iz logora St. Gradiška	početkom 1945. odvedeni u Jasenovac i pobijeni
BOSNA I HERCEGOVINA			
Bosanski Petrovac juli 1941.	sabirni – NDH	iz Bihaća	septembra 1941. odvedeni u Prijedor odakle je manji broj pobjegao, a ostali odvedeni u St. Gradišku i Jasenovac
Kruščica krajem avgusta 1941.	sabirni – NDH	preživeli zatočnici iz logora u Metajnu i zatočnici iz Sarajeva	5. 10. 1941. muškarci odvedeni u Jasenovac, a 6. 10. 1941. žene i deca u Loborgrad, a zatim u Aušvic
»ZONA I«			
Rab krajem maja 1943.	sabirni – Italijani	dovedeni iz logora »dubrovačkog«, »kraljevičkog«, »bračkog«, i »hvarskog«	9. 9. 1943. zatočnici su se oslobodili vlastitim snagama

mesto i datum formiranja logora	vrsta logora i ko je formirao	iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	daljna sudbina zatočenika
»ZONA II«			
Slano (Pag) juna 1941.	koncentracio- ni za muškar- ce – NDH	dovedeni iz lo- gora Gospiću (sa teritorije Bosne i Hrvatske)	pobijen veliki broj, a avgusta 1941. odvedeni u Jasenovac
Metajno (Pag) juna 1941.	koncentracio- ni za žene – NDH	dovedeni iz lo- gora u Gospiću (sa teritorije Bo- sne i Hrvatske)	veliki broj pobijen, a preživeli od- vedeni avgusta 1941. u Kružiću
Lopud, Gruž, Kupari (»Dubrovački logor«) novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Dubrovnika, Bosne i Hrvatske	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Kraljevica novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Sla- vonije, Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Brač novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Sla- vonije, Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
Hvar novembra 1942.	sabirni – Italijani	iz Hrvatske, Sla- vonije, Bosne	krajem maja 1943. odvedeni u logor na Rabu
BAČKA			
Palić (Subotica) 7. V 1941.	sabirni – Mađari	iz Subotice	početkom juna 1941. pušteni kućama
Stari Bečej 20. V 1941.	sabirni – Mađari	iz Bačke Topole	juna 1941. izvestan broj pušten ku- ćama, a ostali odvedeni u logor u B. Topoli
Begeč maj 1941.	sabirni – Mađari	iz Novog Sada	jula 1941. pušteni kućama
Bačka Topola 19. V 1941.	sabirni – Mađari	iz raznih mesta Bačke	do kraja 1943. svi su pušteni ku- ćama
Bačka Tooola kraj aprila 1941.	sabirni – Mađari i Gestapo	iz Sombora i No- vog Sada	maja 1944. odvedeni u sabirni logor u Subotici (»Subotički logor«)
Subotica (»Subotički logor«) kraj aprila 1941.	sabirni – Mađari i Gestapo	iz logora u Bač- koj Topoli i ma- njih mesta u se- vernoj Bačkoj	krajem maja 1944. odvedeni u logor u Baji
Subotica (»Subotički geto«) početkom juna 1944.	sabirni – Mađari i Gestapo	iz Subotice	16. 6. 1944. odvedeni u sabirni logor u Bačalmašu
KOSOVO I METOHIJA			
Kosovska Mitrovica avgust 1941.	sabirni – Gestapo	iz Kosovske Mi- trovice	marta 1942. odvedeni u logor »Saj- mište«, a zatim u Bergen Belsen, gde su stradali
Priština početkom 1942.	sabirni – Italijani	iz Prištine •– muškarci	odvedeni 1942. u logor u Berat (Albanija)

mesto i datum formiranja logora	vrsta logora i ko je formirao	iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	daljna sudbina zatočenika
CRNA GORA			
Cetinje (zatvor »Bogdanov kraj«) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor »Sajmište«, a zatim u Bergen-Belsen
Podgorica (zatvor) februara 1944.	sabirni – Gestapo	jevrejske izbeglice iz Srbije i Bosne	juna 1944. odvedeni u logor »Sajmište«, a zatim u Bergen-Belsen

Tabelarni pregled logora van Jugoslavije u kojima su bili zatočeni jugoslovenski Jevreji

mesto i datum formiranja logora	vrsta logora i ko je formirao	iz kojih mesta (teritorija) su zatočeni	daljna sudbina zatočenika
ALBANIJA			
Kavaja druga polovina 1941.	sabirni – Italijani	izbeglice iz Srbije i Bosne prebegle na Crnogorsko primorje	1942. odvedeni u Italiju i konfinirani
Šijak druga polovina 1941.	sabirni – Italijani	izbeglice iz Srbije i Bosne prebegle na Crnogorsko primorje	1942. odvedeni u Italiju i konfinirani
Berat maja 1942.	sabirni – Italijani	iz logora u Prištini	oslobođeni septembra 1943.
AUSTRIJA			
Mauthausen 1939. g.	koncentracioni – Nemci	iz raznih pokrajina Jugoslavije	gotovo su svi zatočeni stradali
Flossenbug 1941. g.	koncentracioni – Nemci	iz Bačke	najveći broj zatočenika je stradao
ITALIJA			
Feramonte u drugoj polovini 1941.	koncentracioni – Italijani	izbeglice iz Jugoslavije i pripadnici NOP	oslobođeni septembra 1943.
MAĐARSKA			
Segedin početkom maja 1944.	sabirni – Mađari	iz istočnog dela Bačke	sredinom maja 1944. odvedeni u sabirni logor u Baji
Baja početkom maja 1944.	sabirni – Mađari	iz Subotičkog logora i logora u Segedinu	26. 5. 1944. odvedeni u Aušvic i svi su stradali
Bačalmaš početkom juna 1944.	sabirni – Mađari	iz »Subotičkog geta«, Baranje, Međumurja i manjih mesta sev. Bačke	25. 6. 1944. odvedeni u Aušvic, gde su stradali
NEMAČKA			
Dahau 1933.	koncentracioni – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	gotovo su svi stradali

mesto i datum formiranja logora	vrsta logora i ko je formirao	iz kojih mesta (teritorija su zatočeni	daljna sudbina zatočenika
Buhenvald 1937.	koncentracio- ni – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	gotovo su svi stradali
Ravensbrik 1938.	koncentracio- ni – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	gotovo su svi stradali
Nirnberg 1941.	zarobljenički – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	maja 1942. odvedeni u Osnabrik
Osnabrik 1941.	zarobljenički – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	avgusta 1944. odvedeni u Strasburg
Strasburg 1941.	zarobljenički – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	oktobra 1944. odvedeni u Barkenbrige
Barkenbrige	zarobljenički – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	29. 2. 1945. odvedeni u Rederic
Rederic	zarobljenički – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	7. 4. 1945. odvedeni u Falingbostel
Falingbostel	zarobljenički – Nemci	iz svih pokrajina Jugoslavije	krajem aprila 1945. oslobođeni
POLJSKA			
Aušvic 1941.	koncentracio- ni – Nemci	Hrvatske, Slavonije, Bosne, Dalmacije, Srbije	gotovo svi su stradali
Treblinka	koncentracio- ni – Nemci	Makedonije	gotovo svi su stradali

Bekstva Jevreja iz logora, zatvora i radnih četa

San svakog zatočenika u logorima, zatvorima i radnim četama bio je oslobođenje od neopisivih zverstava, gladi i dr. Taj san ostvario se neznatnom broju zatočenika, s obzirom na mere koje su zločinci preduzeli u cilju onemogućavanja bekstva. Svaki pokušaj bekstva bio je već unapred, u 99% slučajeva osuđen na neuspeh. Zatočeniци koji su uhvaćeni u bekstvu bili su na najgrozniji način usmrćeni. Međutim, smrt nije čekala samo uhvaćene begunce, već i one koji nisu imali veze sa bekstvom: bila je redovna pojava, da je posle svakog pokušaja ili izvršenog bekstva, usledilo kolektivno kažnjavanje većeg broja zatočenika. To je bio i jedan od razloga, što iz solidarnosti prema ostalim zatočenicima nije bilo više pokušaja bekstva onih, koji su se odlučivali na taj korak iz očajanja, ne sagledavajući drugi izlaz iz pakla u kojem su se nalazili.

U vezi sa bekstvima Jevreja iz logora, Božo Švarc, jedan od zatočenika kojemu je uspelo bekstvo iz ustaškog logora, kaže: »Često postoji pogrešno mišljenje da je procenat Jevreja koji su mogli da pobegnu iz logora manji od onoga koji de facto jeste. Mislim da procenat nije bio ništa manji od svih ostalih u logoru i koji su uspeli pobeći.«³⁸⁸

³⁸⁸ Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1972, str. 254

Jedno je tačno: o pokušajima masovnog bekstva zatočenika iz logore nije moglo biti ni govora sem u slučajevima, kada je unutar logora bila stvorena odgovarajuća organizacija koja bi se povezala sa pripadnicima oslobodilačkog pokreta van logora, koji bi prihvatili prebegle zatočenike i prebacili ih na slobodnu teritoriju. U takvim slučajevima, ukoliko ih je bilo, organizaciju bekstva su pripremali članovi KPJ u samom logoru, ali i tada je trebalo računati da će veći broj begunaca stradati. Takva bekstva bila su organizovana u logoru u Kerestincu, Jasenovcu, Šatoraljuhelju (Sátoralja-Ujhely) u Mađarskoj, u sarajevskom zatvoru i dr.

Iako ne postoje potpuni podaci o broju zatočenika Jevreja kojima je uspelo bekstvo iz logora, zatvora, radnih i kažnjeničkih radnih četa, na osnovu nepotpunih podataka može se zaključiti, da njihov broj nije bio mali s obzirom na postojeće uslove i mogućnosti za bekstvo.

Dekstvo iz logora u Kerestincu – U tom logoru bilo je internirano 111 lica, članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera Partije. Među internircima bilo je i 26 Jevreja. Partijska organizacija u logoru odlučila je, da zatočenici izvrše u toku noći 13/14. jula 1941. proboj, i povezala se sa partijskom organizacijom van logora, koja je trebala da organizuje prihvatanje zatočenika nakon proboja i njihovo prebacivanje na Žumberak. Proboj je određenog dana uspešno izvršen, ali partijska organizacija van logora nije izvršila zadatak koji je bio predviđen. U poteri za izbeglim zatočenicima, koju su ustaše sprovele od 14. do 17. jula, najveći broj zatočenika je bio ubijen ili uhvaćen i doveden u Zagreb, gde su streljani (u »Dotorčini«). Ustaše su uspele da uhvate 44 zatočenika, dok je 31 zatočenik poginuo u borbi s ustašama. Među uhvaćenim Jevrejima bili su: Izidor Perera, Ernest Rado, Osijas Izrael, Hugo Kon, Ljudevit Kon, Isak Katan, Uri Šnetrepl, Elijas Singer, Mirko Najman, Izrael štajnberger.

Bekstvo je uspelo samo nekolicini logoraša, koji su se prebacili u Žumberak i stupili u partizane. Od Jevreja se spasio jedino Emil Frajndlih.³⁸⁹

Bekstva iz logora »Jasenovac« – Bio je veći broj pojedinačnih pokušaja bekstava zatočenika, ali su u najvećem broju slučajeva begunci uhvaćeni i na zverski način usmrćeni. Postojalo je više razloga zbog kojih su bekstva bila neuspešna: jako stražarsko obezbeđenje: reka Sava koju je trebalo preplivati da bi se stiglo na bosansku stranu, odnosno na Kozaru; brojne ustaške straže na putu do slobodne teritorije, itd. Kao što je rečeno, u najvećem broju slučajeva radilo se o pojedinačnim bekstvima, dok je bilo malo pokušaja grupnog bekstva, u grupama od 3 do 5 zatočenika. Samo u dva uspela bekstva u kojima su učestvovala 3, odnosno 5 zatočenika:

– decembra 1942. ing. Miša Danon, Moric Romano i Solomon Katan ubili su ustaškog stražara koji ih je vodio na rad i prebacili se preko Save u Bosnu, gde su stupili u NOV;³⁹⁰

³⁸⁹ Z. Komarica, *Kerestinec, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, III*, Beograd 1963. str. 122.
^m *Sećanje Jevreja na logor Jasenovac*, n.d. str. 60–61.

190 J. Romano

– aprila 1943. u bekstvu su učestvovali Monika Musafija, Vajs, Baruh, Zor i Petar Mirosavljević. Radili su na seči šume i tom prilikom ubili 3 ustaška stražara, ali su u borbi s ustašama poginuli Baruh i Zor. Ostali su se prebacili u Bosnu i stupili u NOV.³⁹¹

članovi KPJ u logoru odlučili su, da se 22. aprila 1945. izvrši proboj zatočenika iz logora. O organizaciji i sprovođenju proboja bilo je već govora (v. Logor u Jasenovcu). Prilikom proboja stradao je veći broj zatočenika u borbi s ustaškom stražom, ali je izvesnom broju zatočenika uspelo bekstvo. U tom proboju 30 Jevreja uspelo je da se spase i stupi u NOV.

Prema nepotpunim podacima iz logora »Jasenovac« (uključujući i Staru Gradišku) prebeglo je 95 Jevreja, i to: 1941 – 5; 1942 – 18; 1943 – 26; 1944 – 6; 1945 – 40. Svi su nakon bekstva stupili u NOV.

Bekstva iz logora u Tenju – avgusta 1942. iz ovog logora su pobjegla 4 zatočenika Jevreja, koji su stupili u NOV.

Bekstva iz logora u Đakovu – u 1942. godini pobjegle su 4 zatočenice iz tog logora i stupile u NOV.

Bekstva iz logora u Loborgradu – u 1942. godini pobjegle su 4 zatočenice i stupile u NOV.

Bekstva iz logora u Vinkovcima – u 1942. godini pobjegla su 2 zatočenika i stupila u NOV.

Bekstva iz logora u Lepoglavi – u 1943. godini pobjegla su 2, 1944. 1 i 1945. 1 zatočenik.

Bekstva iz logora »Danica« – u 1941. godini pobjegao 1 zatočenik i stupio u NOV.

Bekstva iz Borskog rudnika •– U 1943. godini bilo je više pokušaja bekstva iz tog rudnika, ali je bekstvo uspelo samo dvojici zatočenika, dok su ostali bili uhvaćeni i na najzverskiji način usmrćeni. U prvoj polovini 1944. godine, bekstvo je uspelo trojici zatočenika, koji su stupili u NOV. Krajem septembra 1944. partizanske jedinice oslobodile su Borski rudnik i veći broj zatočenika, među kojima i 39 Jevreja (najvećim delom iz Mađarske), koji su stupili u NOV.

Bekstva iz radnih četa u Mađarskoj – Pomenuto je, da su Mađari veći broj Jevreja iz Bačke, kao i Međumurja odveli u Mađarsku, gde su uključeni u radne čete. Iz tih radnih četa uspelo je da pobjegne 1944. godine 11, a 1945. 5 Jevreja, koji su se vratili u Jugoslaviju i stupili u NOV. U bekstvu je uhvaćeno preko 30 lica i na zverski način pobijeno.

³⁹¹ Ibid., str. 25.

Bekstva iz radnih četa u Ukrajini – S okupirane teritorije Bačke i Međumurja odveli su Mađari veliki broj Jevreja u Ukrajinu u sastav radnih četa. To su bili najvećim delom, Jevreji osuđeni od mađarskih sudova zbog učešća u NOP. O uslovima u kojima su živeli i radili ti zatočnici bilo je govora.

Prvo bekstvo na sovjetsku teritoriju izvršila su 5 Jevreja noću 4/5. decembra 1942. prešavši preko zaleđenog Dona. Za odmazdu streljano je 6 Jevreja zatočenika. Od navedenih 5 Jevreja koji su prebegli na sovjetsku teritoriju, 3 su stupila u redove Crvene armije, a 2 su umrla u logoru u koji su ih Rusi internirali do dobijanja podataka o njima.

U 1943. godini prebeglo je 6 Jevreja na sovjetsku teritoriju od kojih su 3 stupila u jedinice CA, a 3 su umrla u logoru u koji su ih Rusi internirali do dobijanja podataka o njima.

U 1944. godini prebeglo je 15 Jevreja od kojih su 6 stupili u jedinice CA, a 9 u sastav 1. jugoslovenske tenkovske brigade, koja je formirana u SSSR-u.

Bekstva iz nacističkih logora u Nemačkoj i Poljskoj – Iz nacističkih logora u Nemačkoj pobešla su 2, a iz logora u Poljskoj, takođe 2 Jevrejina.

Bekstva iz nemačkih zarobljeničkih logora – Krajem 1944. i početkom 1945. godine iz nemačkih zarobljeničkih logora pobešlo je veći broj Jevreja od kojih su 26 stupili u NOV, po povratku u Jugoslaviju.

Bekstva iz zatvora u Jugoslaviji – Ustaške vlasti pohapsile su veći broj članova KPJ i SKOJ-a u Sarajevu, koji su u većini odvedeni u koncentracione logore. Među uhapšenim u sarajevskom zatvoru bio je i Nisim Albahari, član MK KPJ Sarajevo. Sarajevska partijska organizacija uspela je 29. IX 1941. da ga oslobodi iz zatvora.

Kao pripadnici NOP 19 Jevreja je osuđeno na zatvor u Skoplju. Oni su s ostalim političkim osuđenicima bili internirani u zatvor u Idrizovu (kod Skoplja). Partijska organizacija u zatvoru uspela je avgusta 1944. da organizuje proboj iz zatvora, a u pripremama za proboj značajnu ulogu odigrao je zatočenik Đorđe Blajer.

Bekstva iz zatvora u Mađarskoj – Veći broj bačkih Jevreja osudili su mađarski sudovi na robiju zbog učešća u NOP. Oni su odvedeni na izdržavanje kazne u razne zatvore u Mađarskoj: Šatoraljuhelj, Asod, Segedin, Maria nostra, Vac, itd. Iz tih zatvora bilo je više pokušaja bekstva od kojih su samo neka uspela.

Partijska organizacija u zatvoru u Šatoraljuhelju donela je odluku, da zatočnici izvrše 22. marta 1944. proboj iz zatvora. Među zatočenicima bio je i veći broj bačkih Jevreja, a jedan od organizatora proboja bio je Ivan Šuc. Proboj je uspeo. Zatočnici su uspeli da savladaju zatvorsku stražu. Međutim, u pomoć su pritekale

nemačke jedinice, koje su uspele znatan broj begunaca da pohvataju ili ubiju. Gotovo svi Jevreji u tom proboju su stradali, (v. Zatvor u Šatoraljuhelju).³⁹²

Iz zatvora u Asodu pobjegla su 1944. devetorica a 1945. jedan Jevrejin. Iz zatvora u Segedinu pobjegao je 1943. jedan, u 1944. osam Jevreja.

Angažovanje jevrejskih opština u Jugoslaviji na ublažavanju teških uslova života izbeglica i zatočenika u logorima

Po kapitulaciji Jugoslavije prebegao je izvestan broj Jevreja sa teritorije koju su okupirali Nemci, kao i sa teritorija koje su ušle u sastav NDH, na teritoriju »Zone I« i »Zone II«. Veći broj tih izbeglica bio je bez osnovnih sredstava za život, pa su pale na teret jevrejskih opština koje su postojale u navedenim zonama, i to: u »Zoni I« – Jevrejskoj opštini u Splitu, i u »Zoni II« – Jevrejskoj opštini u Dubrovniku. Broj Jevreja u tim opštinama bio je mali (u Splitu 287, a u Dubrovniku 87), pa i pored svih nastojanja nisu mogli da pruže pomoć velikom broju jevrejskih izbeglica. Bilo je potrebno da priteknu u pomoć i jevrejske opštine u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u Bosni i Hercegovini. Međutim, i te jevrejske opštine, kao i njihovi članovi, bile su opljačkane od ustaša. Sem toga, od navedenih opština u Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini tražena je pomoć i za veliki broj zatočenika u logorima, koje su ustaše i Nemci ostavili da pomru od gladi. Potrebe su bile ogromne, a raspoloživa sredstva vrlo ograničena. No, i pored toga, nekoliko jevrejskih opština odigrale su vrlo značajnu ulogu u ublažavanju teških uslova života izbeglica i zatočenika u logorima.

Jevrejska opština u Beogradu – Napred je navedeno, da su Nemci, neposredno po ulasku u Beograd, opljačkali Sefardsku i Aškenasku jevrejsku veroispovednu opštinu i naredili, da one kao takve više ne mogu postojati. Umesto njih naredili su formiranje »Predstavništva jevrejske zajednice« (Vertretung der jüdischen Gemeinschaft), kao organa preko koga će Nemci izdavati naređenja, koja se odnose isključivo na Jevreje i koji će se brinuti za ishranu, smeštaj i zdravstvenu službu pre njihovog odvođenja u logore, kao i u logorima.

Za predsednika Predstavništva postavljen je Benjamin Fiajšer, za zamenika ing. Emil Dajč (koji je kasnije zamenio Flajšera na dužnosti predsednika), za sekretara Samuel Demajo, blagajnika Mika Efraim, a članovi su bili Miša Levi, Menahem Koen i dr Isak Eškenazi.

U sastavu Predstavništva postojale su sledeće sekcije: socijalna, finansijska, zdravstvena i verska. Socijalna, finansijska i zdravstvena sekcija morale su da rešavaju veliki broj problema. Oduzimanjem radnji i zanatskih radionica, veliki broj Jevreja je ostao bez sredstava za život i to tim više, što su bili i potpuno opljačkani. Sem toga, Nemci su doveli u Beograd oko 4.000 banatskih Jevreja, koji su bili

³⁹² 2 Mi lišavao, *Suma nije olistala*, Novi Sad 1961, str. 242.

bez ikakvih sredstava za život, pa im je bilo potrebno obezbediti ishranu, a za žene i decu smeštaj do odvođenja u logor »Sajmište«, Trebalo je obezbediti velika sredstva za lečenje bolesnih Jevreja, kao i za nabavku sanitetske opreme za novoformirane zdravstvene ustanove namenjene isključivo za lečenje Jevreja.

Sem toga, bilo je potrebno obezbediti ishranu i znatnom broju siromašnih beogradskih Jevreja, a nekima je trebalo davati i socijalnu pomoć. Za ishranu banatskih, kao i siromašnih beogradskih Jevreja bile su formirane 4 kuhinje, od kojih je jedna bila kod logora »Topovske šupe« za ishranu zatočenika u tom logoru.

Za sve to bilo je potrebno obezbediti velika finansijska sredstva, koja su, uglavnom, prikupljena od imućnijih beogradskih Jevreja.

0 organizaciji i ulozi jevrejske zdravstvene službe bilo je već govora.

Predstavništvo je postojalo do marta 1942. godine, kada je po naređenju Gestapoa rasformirano s obzirom da nije bilo više potrebno: svi Jevreji iz Banata, Beograda i nekih manjih mesta u Srbiji bili su već pobijeni, ili su se još nalazili u koncentracionim logorima. Po rasformiranju, Gestapo je odveo članove Predstavništva u logor »Sajmište«, sem dr Isaka Eškenazija i Miše Levija, koji su uspeali da pobegnu iz Beograda i da se spasu.³⁹³

Jevrejska opština u Zagrebu – Do drugog svetskog rata u Zagrebu je postojala Sefardska i Aškenaska jevrejska veroispovedna opština. Po dolasku ustaša na vlast prestala je sa radom Sefardska, dok je Aškenaska produžila sa radom sve do oslobođenja Jugoslavije.

Aškenaska jevrejska opština je rešavala veliki broj teških problema, ne samo u okviru te jevrejske zajednice, već i u okviru Hrvatske i Slavonije, pa i van Jugoslavije. Zahvaljujući dobro postavljenoj i sprovedenoj organizaciji, Jevrejska opština je uspela da reši veliki broj problema: socijalnih, zdravstvenih, prosvetnih, i dr. Od posebnog značaja je bila uloga sledećih članova uprave Jevrejske opštine: dr Huga Kona, Roberta Goldštajna, Ašera Kišickog, ing. Đure Kastla, dr Roberta Glikštala, Deže Abrahama i Ašera Kabilja.

Rešavanje problema iz socijalne oblasti bilo je od prvenstvenog značaja, a u rešavanju istih naročito se istakao Deže Abraham sa svojim saradnicima. Bilo je potrebno organizovati slanje pomoći jevrejskim zatočenicima u raznim logorima: Lobargradu, Jasenovcu, Staroj Gradiški, Đakovu i dr. Ta pomoć se ogledala u slanju životnih namirnica, odeće, obuće, lekova, itd. Bila je uspostavljena tesna saradnja između Zagrebačke i Osječke jevrejske opštine, naročito u vezi organizovanja pomoći zatočenicima u Staroj Gradiški i Đakovu. Trebalo je obezbediti slanje pomoći i jevrejskim zatočenicima odvedenim u logore van Jugoslavije. Potrebe su stalno narastale, a finansijskih sredstava bilo je sve manje, jer su

³⁹³ *Spomenica 1919–1969. Saveza jevrejskih opština Jugoslavije* (u daljnjem tekstu *Spomenica 1919–1969*), Beograd 1969, str. 85–86.

ustaše u potpunosti opljačkale i zagrebačke Jevreje. Stoga je Jevrejska opština u Zagrebu uspostavila vezu sa jevrejskim organizacijama u Švajcarskoj i Turskoj, pa su i izvesna finansijska sredstva pristizala i iz ovih zemalja. Uspostavljena je bila veza i s organizacijom Međunarodnog Crvenog krsta čijim posredstvom je prebačena 1942. godine grupa jevrejske dece u Palestinu, koja bi bila, bez sumnje, žrtve genocida da su ostala u NDH.

Ustaše su, po uzoru na naciste u Beogradu, zabranile lečenje Jevreja u javnim zdravstvenim ustanovama, pa je zagrebačka Jevrejska opština organizovala posebnu zdravstvenu službu za Jevreje, u koju je bio uključen veći broj lekara Jevreja.

S obzirom da su ustaše zabranile jevrejskim učenicima pohađanje postojećih škola, to je Jevrejska opština osnovala za jevrejske učenike odgovarajuće niže škole, koje su radile dok i ti učenici nisu odvedeni u koncentracione logore.³⁹⁺¹

Jevrejska opština u Sarajevu – I pre drugog svetskog rata u Sarajevu je bio veći broj jevrejske sirotinje, koja je primala socijalnu pomoć, a njihov broj se znatno povećao dolaskom ustaša na vlast, koje su izvršile pljačku jevrejske imovine i zabranile im svaki rad. Sem toga, Sefardska i Aškenaska jevrejska opština bile su potpuno opljačkane, tako da ni one nisu bile u mogućnosti da pruže socijalnu pomoć jevrejskoj sirotinji. Ustaške vlasti su u obe jevrejske opštine postavile svoje komesare: u Sefardskoj – Srećka Bujasa, a u Aškenaskoj – Branka Miia-kovića. Iako su oni bili postavljeni od ustaških vlasti, činjenica je, da su obojica nastojala ublažiti razne protivjevrejske mere koje su propisale ustaške vlasti, ali bez nekih većih rezultata.

S obzrom na vrlo teško stanje većeg broja sarajevskih Jevreja, MK KPJ u Sarajevu dao je direktivu izvesnom broju Jevreja, članova KPJ, da se uključe u rad Jevrejske opštine u cilju organizovanja pomoći jevrejskoj sirotinji. Među uključenim najaktivniji su bili: Salamon-Moni Finci, Jozef Levi, ing. Avram Papo, Jozef-čučo Albahari, Rudi Musafija i Salamon Konforti. Oni su zajedno sa sekretarom Jevrejske opštine dr Mojsijom Papom i blagajnikom Albertom Fincijem uspeli da stvore solidnu organizaciju za rešavanje gorućih problema jevrejske zajednice u Sarajevu, u prvom redu socijalnih i zdravstvenih. Pristupilo se prikupljanju pomoći u novcu, odeći, obući, životnim namirnicama i lekovima. Jedan deo prikupljenih novčanih sredstava i lekova upućen je partizanskim jedinicama. Osnovana je kuhinja u kojoj se hranilo oko 1.000 lica. Kada je vraćena grupa žena i dece iz logora iz Loborgrada nazad za Sarajevo, Jevrejska opština je za njih organizovala smeštaj i ishranu.

Kada su ustaše formirale logor u Kruščici i počele masovno da interniraju sarajevske Jevreje u taj logor, Jevrejska opština morala je svakodnevno da šalje životne namirnice, a kasnije kuvano jelo. Sem toga veliki broj jevrejskih porodica

«» *Spomenica 1919–1969*, n.d. str. 100–101.

primao je socijalnu pomoć u iznosu od 150–300 dinara mesečno, a najsiromašnijima su obezbeđene izvesne količine drva za zimu.

Krajem 1941. ustaše su odvele u logore veći broj roditelja ostavivši njihovu decu u Sarajevu. Bilo je oko 300 dece. Jevrejska opština organizovala je njihovo prebacivanje u Osijek i okolna mesta, gde su ih prihvatile jevrejske porodice. Sudbina te dece je bila ista kao i jevrejskih porodica koje su ih prihvatile: juna 1942. internirana su u logor u Tenju, a avgusta te godine odvedena u logor u Aušvicu.

U cilju ukazivanja lekarske pomoći obolelim Jevrejima, organizovana je zdravstvena služba u koju su bili uključeni lekari Jevreji. Sem toga, izvestan broj lekara nejevreja kriomice je učestvovao u lečenju obolelih Jevreja i njihovom smeštaju u bolnicama. Među njima se posebno isticala dr Jelka Knežević. Zahvaljujući tim lekarima, izvestan broj Jevreja je bio krišom smešten u bolnice u Sarajevu i tako su spašeni od odvođenja u logore.

Rad navedene organizacije u sastavu Jevrejske opštine prestao je u toku 1942. godine kada je najveći broj sarajevskih Jevreja bio već odveden u ustaške logore, a članovi te organizacije, najvećim delom, prebegli u partizane.³⁹⁵

Jevrejska opština u Osijeku •— Sve do jula 1942. godine Jevrejska veroispovedna opština u Osijeku organizovala je veliki broj akcija u cilju ublažavanja teških uslova života jevrejskih zatočenika u Jasenovcu, Staroj Gradiški i Đakovu. Bilo je organizovano prikupljanje životnih namirnica, odeće, obuće, lekova i dr. za zatočenike u logorima. Sredstva sa kojima je Jevrejska opština raspolagala bila su vrlo ograničena, a sem toga, ustaše su opljačkale najveći broj osječkih Jevreja. Stoga je Jevrejska opština organizovala prikupljanje pomoći od Jevreja na teritoriji Slavonije i Srema. U cilju obezbeđenja odeće i obuće za zatočenike, organizovane su radionice za njihovu izradu. Pomenuto je, da je Jevrejska opština u Osijeku organizovala krajem 1941. godine prihvati 300 dece iz Sarajeva, čiji su roditelji bili odvedeni od ustaša u logore.

Decembra 1941. godine, ustaške vlasti su naredile, da Jevrejska opština uredi prostorije u Đakovu za prihvati oko 1.800 zatočenika sa decom iz Bosne (najvećim delom iz Sarajeva), a sem toga, morala je da obezbeđuje i njihovu ishranu, kao i za 1.200 zatočenika Jevrejki u logoru u Staroj Gradiški (koje su februara 1942. prebačena u logor u Đakovu). U logoru u Đakovu organizovala je keramičku, korparsku i krojačku radionicu u kojima su radile zatočenice, a novac dobijen prodajom izrađenih predmeta korišćen je za poboljšanje njihove ishrane.

Jevrejska opština morala je ukazivati pomoć i velikom broju zatočenika Jevreja u logoru u Jasenovcu, kojih je bilo u to vreme oko 8.000. U granicama mogućnosti slala je i u taj logor životne namirnice, odeću i obuću. U cilju olakšanja životnih

³⁹⁵ *Spomenica 1919–1969*, n.d. str. 90–92.

uslova bar izvesnom broju zatočenika u logoru u Jasenovcu, Jevrejska opština je nabavila potreban alat za radionice u kojima su radili zatočenici i na taj način im je bio obezbeđen krov nad glavom. U tim radionicama radilo je oko 500 zatočenika

Zahvaljujući angažovanju Jevrejske opštine, kao i pomoći koju je ukazala Jevrejska opština u Vinkovcima, iz logora u Staroj Gradiški oslobođeno je 45 jevrejske dece, i posredstvom Crvenog krsta prebačena su preko Modene (Italija) u Palestinu.

Po narađenju ustaških vlasti, Jevrejska opština u Osijeku morala je da izgradi logor u Tenju za interniranje osječkih Jevreja, o čemu je već bilo govora (v. Logor u Tenju). U taj logor su bili internirani, pored osječkih Jevreja, i Jevreji iz okolnih mesta. Za sve njih Jevrejska opština morala je obezbediti ishranu, a organizovala je i zdravstvenu službu. U cilju poboljšanja ishrane, jevrejski omladinci radili su u ciglani i lanari, kao i na poljoprivrednom dobru u sastavu logora.

Rad na svim tim zadacima bio je vrlo dobro organizovan u Jevrejskoj opštini. U njenom sastavu formirane su sledeće komisije: za socijalni rad, za prikupljanje finansijskih sredstava, za snabdevanje zatočenika u logorima hranom, odećom i obućom, za školstvo, itd. Od posebnog značaja je bio rad komisije za socijalni rad pred koju su se postavljali svakim danom sve brojniji problemi. Stoga je ta komisija prerasla u samostalnu organizaciju, na čijem čelu je bio Andrija Rip.

Nakon odvođenja Jevreja iz logora u Tenju u koncentracione logore (Jasenovac, Aušvic) avgusta 1942. godine, prestao je i rad Jevrejske opštine u Osijeku.³⁹⁶

Jevrejska opština u Rumi – To je bila malobrojna jevrejska zajednica, koja se našla u vrlo teškom položaju po kapitulaciji Jugoslavije, jer je trebalo da se brine o ishrani oko 1.200 jevrejskih zatočenika u logoru u Šapcu. Za nabavku životnih namirnica morala je da isplaćuje račune Ortskomandaturi u Šapcu, a potrebna finansijska sredstva Jevrejska opština sakupljala je od rumskih Jevreja, kao i Jevreja iz drugih mesta u Sremu. Rad Jevrejske opštine u Rumi je prestao krajem januara 1942. godine, kada su žene i deca odvedeni u logor »Sajmište«, dok su muškarci bili pobijeni oktobra 1941. u selu Zasavica.

Jevrejska opština u Mostaru – Do drugog svetskog rata jevrejska zajednica u Mostaru brojala je samo 150 lica. Po kapitulaciji Jugoslavije u Mostar je prebeglo oko 800 jevrejskih izbeglica, od kojih je većina bila iz Sarajeva. Mnogi od njih bili su bez sredstava za život. Pored njih, u Gacku je bilo konfinirano pred rat 117 jevrejskih izbeglica iz Austrije, Poljske, čehoslovačke i dr. Te izbeglice, kao i izbeglice koje su došle iz Bosne morala je malobrojna jevrejska zajednica da snabdeva životnim namirnicama, da im obezbedi smeštaj a nekima je trebala da dodeljuje i socijalnu pomoć. Jevrejska opština u Mostaru formirala

«» Spomenica 1919–1969, n.d. str. 100–101.

je kuhinju u kojoj su se hranile jevrejske izbeglice, a potrebna finansijska sredstva prikupljena su između mostarskih Jevreja. U pružanju finansijske pomoći isticali su se David Hajon, predsednik Jevrejske opštine, David Koen i Jozet Koen. Znatna novčana sredstva uputio je i Jakob Baruh iz Višegrada. Izvesnu pomoć pružila je i organizacija za pomaganje izbeglica iz Italije »Delassem« (Delegazione assistenza emigranti).

Rad Jevrejske opštine u Mostaru prestao je početkom 1942. g. nakon što su mostarski Jevreji, kao i jevrejske izbeglice bile odvedene od Italijana u Dalmaciju.

Jevrejska opština u Dubrovniku – Jevrejska zajednica u Dubrovniku brojala je pred drugi svetski rat samo 87 članova. Po kapitulaciji Jugoslavije u Dubrovnik je prebeglo oko 1.700 Jevreja, najvećim delom iz Bosne. Znatan broj izbeglica bio je bez osnovnih sredstava za život. Sem toga, za pomoć Jevrejskoj opštini u Dubrovniku obratila se i Jevrejska opština u Sarajevu. Bilo je potrebno obezbediti minimalnu pomoć i Jevrejskim izbeglicama kojih je bilo 147 u Čapljini, a koje su bile u tom mestu konfinirane 1940. nakon bekstva iz Austrije, Poljske i čehoslovačke. Jevrejska opština u Dubrovniku brinula se za te izbeglice do kraja 1942. godine, tj. do njihovog odvođenja od ustaša u logor u Jasenovcu, gde su stradale.

Od Jevrejske opštine u Dubrovniku tražili su pomoć i zatočenici u logoru u Krušćici, Đakovu i Jasenovcu.

iako malobrojna, jevrejska zajednica u Dubrovniku, preko svoje Jevrejske opštine. na čelu koje je bio Josip Mandl (ubijen od ustaša 1943), organizovala je prikupljanje odeće, obuće i lekova za zatočenike u logorima, a za oko 1.700 jevrejskih izbeglica iz Bosne obezbedila je nužni smeštaj i ishranu. Od posebnog značaja je bio rad na pribavljanju legitimacija i pasoša za izbeglice, što se moralo vršiti ilegalnim putem. U izvršenju tog zadatka veliku pomoć i uslugu učinila je Ivanka Maranča, koja je radila u ustaškom redarstvu po direktivi Partije. Zahvaljujući tim legitimacijama bilo je omogućeno jevrejskim izbeglicama da ostanu u Dubrovniku.

Jevrejska opština u Dubrovniku obratila se za pomoć i organizaciji »Delassem« iz Italije, koja je pozitivno odgovorila na to traženje.

Rad Jevrejske opštine u Dubrovniku prestao je početkom novembra 1942. godine, nakon što su Italijani konfinirali sve Jevreje, domaće i izbeglice u »Dubrovački logor« (v. Logor u Dubrovniku).³⁹⁷

Jevrejska opština u Splitu – članovi ove jevrejske zajednice koja je brojala 287 lica uspeali su dobrom organizacijom i velikim samopregorom prihvatiti oko 3.000

L. Tolentino, n.d. str. 201–207.

jevrejskih izbeglica, najvećim delom iz Bosne, Hrvatske i Slavonije. Treba posebno naglasiti, da su veliku pomoć jevrejskoj zajednici pružili građani Splita, koji su prihvatili izbeglice i sa njima delili zlo i dobro.

Veliki broj izbeglica bio je bez osnovnih sredstava za život, kao i bez osnovnih dokumenata, na osnovu kojih bi se mogli nastaniti u Splitu.

Najveće zasluge za dobru organizaciju prihvata jevrejskih izbeglica, imao je predsednik splitske Jevrejske veroispovedne opštine ing. Viktor Morpurgo. O njegovoj plemenitosti i požrtvovanju svedoči i ovaj podatak: iako je mogao blagovremeno da se skloni u Italiju pre upada Nemaca u drugoj polovini 1943, on je ostao u Splitu, jer kao što je govorio »njegova je dužnost da ostane u Splitu dok se u njemu bude nalazio i poslednji Jevrejin«. Kada su Nemci ušli u Split bio je uhapšen i odveden u logor »Sajmište«, gde je i ubijen. Pored Morpurga, u prihvatanju jevrejskih izbeglica svesrdno se zalagao i Štok, koji je pored toga što je davao veća finansijska sredstva za njihovo izdržavanje, zaposlio i veći broj Jevreja u svojoj tvornici.

U Splitu je obrazovan poseban Emigrantski odbor na čelu sa ing. Viktorom Morpurgom. U sastavu odbora bili su, pored izvesnog broja splitskih Jevreja i predstavnici jevrejskih izbeglica: Iso Herman, Jozef Levi, Mavro Sesler, David A. Alkalaj, dr Braco Poljokan i dr. Od splitskih Jevreja posebno su aktivni bili dr Silvio Altaras i dr Jakica Altaras. Odbor je bio predstavnik Jevreja kod italijanskih vlasti i on je rešavao brojna socijalna, finansijska, zdravstvena i druga pitanja.

Poseban problem je predstavljao nedostatak finansijskih sredstava za potrebe jevrejskih izbeglica. Stoga se obratio ing. Morpurgo organizaciji »Delassem« u Italiji, kao i »Jointu« i Crvenom krstu za pomoć. Sve su te organizacije spremno dale izvesna finansijska sredstva.

Zahvaljujući autoritetu koji je uživao ing. Viktor Morpurgo, italijanske okupacione vlasti učinile su mnoge ustupke jevrejskim izbeglicama: dodeljena su izvesna novčana sredstva, karte za nabavku životnih namirnica, kao i propusnice za odlazak izvesnog broja Jevreja za Italiju.

Rad Emigrantskog odbora bio je svestran. Ovde se navode samo neki najvažniji zadaci koje je uspešno izvršio:

- obezbeđenje najnužnijeg smeštaja za izbeglice u privatnim stanovima, kao i u prostorijama jevrejskog kulturnog društva »Jarden«;
- formiranje zajedničke kuhinje u kojoj su se hranile izbeglice koje nisu imale sredstava za nabavku životnih namirnica;
- upućivanje paketa sa namirnicama, odećom, obućom i lekovima jevrejskim zatočenicima u logoru u Kruščici, Đakovu, Jasenovcu, Loborgradu, a kasnije na Rabu;

- prebacivanje tridesetoro jevrejske dece u Italiju, koja su kasnije posredstvom jednog katoličkog sveštenika, prebačena u švajcarsku, a zatim u Palestinu;
- organizovanje zdravstvene službe za lečenje jevrejskih izbeglica, koja je ilegalno lečila i partizane, kao i njihove porodice. Formirana je Jevrejska ambulanta kojom je rukovodio dr Milan Zon i u njoj je radilo nekoliko lekara Jevreja. Sem toga, postojala je i Rejonska zdravstvena služba koja je obilazila bolesnike po stanovima, a u kojoj su radili dr Silvio Altaras i dr Suzana Remenji-švarc;
- organizovanje osnovne i srednje škole za jevrejske učenike, koji se nisu mogli upisati u splitske škole. Nastavnici u tim školama bili su jevrejske izbeglice: Salamon Kalderon, Ružica Rajner-Bonači, Bencijon Kampos, dr Andrija Preger, ing. Salamon Finci i dr.

Rad Jevrejske opštine u Splitu, kao i Emigrantskog odbora je prestao septembra 1943, nakon kapitulacije Italije, kada je najveći broj jevrejskih izbeglica i splitskih Jevreja bio evakuisan na Vis, ili su stupili u NOR. U Splitu, kao što je već pomenuto, ostao je samo izvestan broj splitskih Jevreja, starije i bolesne osobe, kao i deca, koji su kasnije stradali u nacističkim i ustaškim logorima.³⁹⁸

Jevrejska opština u Prištini – brojala je oko 400 članova, i bila i do rata u teškom finansijskom položaju, zbog socijalnog sastava njenog članstva. To su bili sitni trgovci, zanatlije, a mnogi i bez zanimanja.

Ta zajednica našla se je po kapitulaciji Jugoslavije u vrlo teškom položaju, jer je u Prištinu prebeglo oko 150 Jevreja iz Beograda i drugih manjih mesta Srbije, 25 iz Kosovske Mitrovice, a 45 jevrejskih izbeglica iz zapadne Evrope, koje su bile pred rat konfinirane u Kuršumlijskoj banji, prebacio je Gestapo u Prištinu.

Jevrejska opština se našla u bezizlaznoj situaciji, jer je trebalo obezbediti ishranu i smeštaj, kao i lečenje izbeglica, a finansijskih sredstava upošte nije bilo. Jevreji koji su bili stalno nastanjeni u Prištini, iako su i sami bili u najvećem broju slučajeva siromašni i opljačkani od Nemaca i balista, primili su izbeglice u svoje stanove i sa njima delili i poslednji zalogaj.

Potrebno je istaći vrlo human stav izvesnog broja lekara Srba u Prištini, koji su se prihvatili lečenja jevrejskih izbeglica i obezbeđivali im potrebne lekove.

Rad Jevrejske opštine u Prištini, iako u vrlo skromnim razmerama, prestao je maja 1942. godine nakon odvođenja Jevreja muškaraca u logor u Beratu (Albanija).³⁹⁹

Jevrejska opština u Subotici – I nakon okupacije Bačke od Mađara, Jevrejska opština u Subotici nastavila je sa radom. Već prvih dana po kapitulaciji, subotička

³⁹⁸ D. Kečkemet, n.d. str. 173–180.

³⁹⁹ Spomenica 1919–1969, n.d. str. 98–100.

Jevrejska opština morala je da organizuje prhvat većeg broja Jevreja prebeglih iz Banata, južne Bačke, Hrvatske, kao i Beograda. Jevrejske izbeglice su pretpostavljale, da će u Subotici biti zaštićeni od protivjevrejskih mera, koje su se počele sprovoditi na teritorijama sa kojih su prebegle.

Za jevrejske izbeglice bio je obezbeđen smeštaj, formirana zajednička kuhinja, a izvestan broj je primao socijalnu pomoć. Kada su mađarski fašisti, neposredno po okupaciji Bačke 1941, internirale veći broj subotičkih Jevreja u sabirni logor na Paličkom putu, Jevrejska opština je organizovala njihovu ishranu, a kasnije i ishranu interniranih u logoru u Bačkoj Topoli. Od 1942. godine Jevrejska opština upućivala je pakete sa hranom, odećom i obućom Jevrejima koji su bili odvedeni na prisilne radove u Mađarsku, Ukrajinu, a kasnije i u Borski rudnik.

Novčana sredstva prikupljena su od imućnijih subotičkih Jevreja, ali s obzirom da ona nisu bila dovoljna, to je u pomoć pritekao Savez jevrejskih opština u Budimpešti.

Mađarske fašističke vlasti slale su subotičke Jevreje na prisilne radove, a pozivanje je bilo prepušteno samovolji pojedinih mađarskih rukovodilaca. Jevrejska opština je uspešno intervenisala kod mađarskih vlasti u cilju zavođenja izvesnog reda u tom pozivanju.

Jevrejska opština u Subotici uspešno je rešavala probleme sve do maja 1944. godine, tj. do prebacivanja oko 4.000 jevrejskih zatočenika u Subotički logor (fv. Subotički logor). Bilo je potrebno obezbediti ishranu za toliki broj zatočenika, kao i odeću i obuću, jer su prilikom odvođenja bili potpuno opljačkani od mađarskih žandarma i policajaca. Još teža situacija je nastala, kada su internirani i subotički Jevreji u »Subotički geto« u kojem je bilo oko 3.500 lica. Mogućnosti za obezbeđenje ishrane za toliki broj zatočenika nisu postojale, pa je nastupila glad u oba logora.

Juna 1944. godine, nakon odvođenja Jevreja iz oba logora u nacističke logore, odvedeni su i članovi Jevrejske opštine. U radu te opštine naročito su se istakli: dr Lorant (predsednik do odvođenja u logor u Bačkoj Topoli), Nikola Halbror, Henrik Levntal, Ernest Fišer i dr.⁴⁰⁰

Kratak osvrt o Jevrejima žrtvama fašističkog terora u Jugoslaviji

Treći Rajh je bio inicijator, organizator i sprovodilac svih protivjevrejskih mera, koje su se završile genocidom, lako je Jugoslavija bila među poslednjim državama koje je Treći Rajh okupirao u drugom svetskom ratu, genocid protiv Jevreja bio je primenjen najpre u Jugoslaviji. Taj zločin Treći Rajh je pokušao da »opravda« pred svetskim javnim mnjenjem pojavom narodnooslobodilačkog pokreta i borbe-

«» Spomenica 1919–1969, n.d. str. 100–101.

riim akcijama partizanskih jedinica u Jugoslaviji, u kojima su Jevreji »uzeli vidnog udela«.

U sprovođenju genocida protiv Jevreja u Jugoslaviji, učestvovali su sateliti Trećeg Rajha, u prvom redu ustaše, kao i Mađari, Bugari, četnici, nedićevci, ljotićeveci i dr. Činjenica je, da metode koje su primenjene za usmrćivanje Jevreja, istorija nije zabeležila, kao i da su pre usmrćivanja primenjene razne metode psihičkog i fizičkog zlostavljanja u cilju sadističkog izživljavanja.

Potpuna evidencija o broju jugoslovenskih Jevreja, koji su stradali kao žrtve genocida, ne postoji. U sledećem pregledu dat je prikaz žrtava po pokrajinama, koji je sastavljen na osnovu posleratnih publikacija, malog broja sačuvanih dokumenata i izjava preživelih uz napomenu, da su podaci samo približno tačni.

oblast	broj Jevreja		procenat stradalih kao žrtve genocida
	do rata	stradalih	
Banat	4.200	3.800	92,8
Srbija	12.500	11.000	88,0
Hrvatska, Slavonija, Srem	25.000	20.000	80,0
Bačka i Baranja	16.000	13.500	84,4
Bosna i Hercegovina	14.000	10.000	71,5
Makedonija	7.762	6.982	90,0
Sandžak	300	260	86,6
Slovenija, Međumurje i Prekomurje	1.500	1.300	86,6
Dalmacija	400	148	37,0
Kosovo i Metohija	550	210	38,2
Crna Gora	30	28	93,0
Svega:	82.242	67.248	81,76

Pored navednog broja Jevreja iz Jugoslavije, koji su stradali kao žrtve fašističkog terora, odnosno genocida, stradalo je i preko 3.000 jevrejskih izbeglica iz zemalja zapadne Evrope, koje su prebegle u Jugoslaviju i konfinirane u raznim mestima.

Prilikom davanja osvrta na procenat stradalih Jevreja u pojedinim pokrajinama, uzete su u obzir samo one pokrajine u kojima je živeo do rata veći broj Jevreja. Od navedenih pokrajina, najveći procenat stradalih bio je u Banatu, a zatim slede: Makedonija, Srbija, Bačka sa Baranjom, Hrvatska i Slavonija sa Sremom, pa Bosna i Hercegovina. Od navedenih pokrajina, najmanji procenat stradalih je bio u Bosni i Hercegovini, a zatim u Hrvatskoj i Slavoniji sa Sremom, što se može objasniti time što je bilo relativno lakše da se Jevreji prebace na teritorije koje su bile pod italijanskom okupacijom na kojima nije bio primenjivan genocid protiv Jevreja. Sem toga, sa teritorije Bosne i Hercegovine stupio je i veći broj Jevreja u NOR.

Drugi svetski rat preživelo je oko 15.000 jugoslovenskih Jevreja zahvaljujući narodnooslobodilačkom ratu, koji je organizovala Komunistička partija i pvela jugoslovenske narode u borbu protiv okupatora i njihovih satelita za ponovno oslobođenje Jugoslavije. U narodnooslobodilačkom ratu učestvovao je i znatan broj Jevreja, i o njihovom učešću biće kasnije govora.

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE I UKLJUČIVANJE JEVREJA U NARODNOOSLOBODILAČKI RAT

a) *Rad Komunističke partije na organizovanju ustanka i njeno rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom*

Spoljna politika vlade Milana Stojadinovića i vlade Cvetković–Maček uslovia je potpunu izolaciju Jugoslavije i to u periodu kada je Treći Rajh usmerio svoje agresorske aspiracije na teritoriju Jugoslavije. Komunistička partija Jugoslavije blagovremeno je sagledala opasnost od fašističkog napada, pa je CK KPJ doneo na V zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije, koja je održana 1940. godine u Dubravi kraj Zagreba odluke od istorijske važnosti, koje su se odnosile na pripremanje narodnih masa za slučaj nacističkog napada. Tim odlukama je bilo predviđeno pripremanje članova KPJ i SKOJ-a, kao i naprednih snaga za odbranu zemlje, njihova obuka u rukovanju oružjem, kao i obuka u ukazivanju prve pomoći. Posebno je bilo naglašeno uzdizanje novih partijskih kadrova, aktiviranje rada s omladinom i ženama, kao i povezivanje članova Partije sa širokim narodnim masama.

Aprilski rat 1941. razotkrio je svu trulež unutar državnog i vojnog aparata. U vrhovima vojske nalazili su se pripadnici »pete« kolone, koji su raznim mahinacijama onemogućili širokim narodnim masama da se bore protiv agresora. Vojska, napuštena od svojih starešina bila je dezorijentisana, i njen raspad je bio neminovan.

Međutim, kapitulacijom Jugoslavije nije razbijen revolucionarni-demokratski pokret stvaran u predratnom periodu, kao i njegova avangarda – Komunistička partija i pored toga što su fašistički agresori imali jaki oslonac u domaćoj buržoaziji i u raznim profašističkim separatističkim grupama u zemlji, koji su se ujedinili protiv tog pokreta i Komunističke partije.

Zahvaljujući autoritetu koji je stekla Komunistička partija u predratnom periodu u širokim narodnim masama, kao i spremnosti narodnih masa da se bore protiv okupatora, CK KPJ je bio u mogućnosti da donese odluku o produžavanju borbe protiv okupatora, preuzimajući rukovodeću ulogu u toj borbi. Odluka je doneta 10. IV 1941. na sastanku Politbiroa CK KPJ u Zagrebu, članovima KPJ je upućen poziv za prikupljanje oružja i sanitetskog materijala, kao i izbegavanje članova KPJ i SKOJ-a da budu odvedeni u zarobljeničke logore.